

A NYELVÚJÍTÁS

A NYELVÚJÍTÁS ELMÉLETE ÉS TÖRTÉNETE

*

ÍRTA

TOLNAI VILMOS

*

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929.

TARTALOM.

(A számok a szakaszokra, nem a lapszámra mutatnak.)

Bevezetés 1.

I. A nyelvújítás elmélete.

- A nyelvújítás fogalma és meghatározása** 2—6. — **A nyelvújítás határai** 7—9.
A nyelvújítás okai 10. — Belső nyelvi okok 11—12. — Külső nyelvi okok.
Idegen nyelv uralma 13. — Fordítás 14. — Művelődési okok 15. —
Külföldi példák 16. — Nyelvesztétikai okok 17. — Tudományos elmé-
leti okok 18. — Politikai okok 19. — A véletlen 20.
A nyelvújítás eredményeinek terjesztői. Az írott nyelv 21. — Hírlapiro-
dalom 22. — Levelezés 23. — Általános szótárak 24. — Szakszótárak
25. — Iskolázás 26. — Irodalom 27. — Az élő nyelv 28.

II. A nyelvújítás története.

Nyelvújítás más nyelvekben 29—35.

A magyar nyelvújítás története 36.

A legrégibb nyomoktól a XVII. sz. végéig. A kódexek 37. — A XVI. szá-
zad nyelvújítása 38. — A XVII. század nyelvújítói 39. — Pázmány ha-
tása 40. — Geleji Katona 41. — Kászoni 42. — Medgyesi 43. — Bihari
44. — Apácai Csere János 45. — Mikolai Hegedűs 46. — Gyöngyösi
István 47.

A XVIII. század. A tudományos nyelv 48. — Miskolcztól Molnár Jánosig
49—53. — Faludi és köre 54—60. — Az elvonás. Adami 61. — Kalmár 62.

Az irodalom megújulása. Bessenyei 63. — Báróti 64. — Baróti 65—66.
— Dugonics 67—70. — Benyák 71. — Pázmándy 72. — Kónyi 73.

A Magyar Hírmondó 74. — Rát Mátyás 75. — Révai 76. — Bartzafalvi 77—86.

Az ortológia jelentkezése 87. — A Magyar Musa levele 88. — Bacsányi
89. — Kazinczy első bírálatai 90. — Aranka 91. — Kármán 92. —
Szirmay 93. — A Debreceni Grammatika 94. — Ortológus levelek 95—98.

A szaktudományok. A jog s a tisztí szótárak 99. — Természettudományok.
Debreceni Füvészkönyv 100—102. — Nyelvtudomány: Márton, Sándor,
Révai, Versegly, Pápay, Czinke 103—108.

Pályatételek. Kulcsár pályatétele 109—113. — A Puky-Balla-féle jutalem-
kérdés 114.

A szépirodalom 115. — Pálóczi Horváth 116. — Csokonai 117. — Perecsenyi 118. — Wándza 119. — Folnesics 120. — Holosovszky 121.

Kazinczy s a nyelvújítási harc. A fogság előtt 122. — A fogság után 1808-ig 123. — A nyelvújítási harc 124. — Magyar Régiségek 125. — Tövissek és virágok 126. — Epistola Vitkovichhoz 127. — Dayka és Báróti életrajza 128—133. — A Mondolat 134—139. — A Felelet 140. — Viták a Tudományos Gyűjtemény megjelenéséig 141—143. — Zsombori 144. — Beregszászi 145. — Sipos 146. — Kazinczy bírálata 147. — Pázmándi Horvát levele 148. — Helmecei értekezése 149. — A Tudományos Gyűjtemény 150. — A Kritika 151. — Füredi Vida 152. — Kazinczy Antikritikája 153. — Orthologus és Neologus 154. — Teleki József 155. — A többi szereplő: Berzsényi, Kölcsény, Szentmiklóssy, Szemere Pál, Ungvárnémeti Tóth László, Kisfaludy Sándor, Verseggy 156—161. — A nyelvújítás győzelme 162. — Kazinczy újításai 163.

A huszas évek vitái 164. — Kisfaludy Károly 165. — Helmecei 166. — Toldy, Kovacsóczy 167—168. — Kazinczy Sallustiusa és Döbrentei 169. — Maróthy és Nátly 170. — Vidovics és Zsoldos 171. — Wieland értekezése 172. — Döbrentei újításai 173. — Szontagh Gusztáv és Kazinczy vitája 174.

Széchenyi és a nyelvújítás 175.

Az Akadémia és a tudományos műnyelv 176. — Szótárak 177. — A természettudományi műnyelv: Bugát Szóhalmaza, Vajda, Hanák 178—179. — A szócsinálók 180.

A reformkor költői és írói. Vörösmarty 181. — Bajza 182. — Jósika 183. — Czuczor, Tompa, Petőfi 184. — Kossuth 185.

A Szócsintantól a Nyelvőrig. Bugát és ellenfelei 186—187. — Műszótár és műnyelv 188. — Arany és a nyelvújítás 189. — A Marczibányi-tétel 190.

Szarvas Gábor és az új ortológia. A Nyelvőr 191. — Nyelvjavító tanácskozások 192. — Toldy és Szarvas harca 193. — Volf György vitája 194. — Brassai és Imre Sándor 196.

Az új ortológia hatása. A harc vége. Barna és Szvorényi 197. — Szily Kálmán 198. — Az Antibarbarus 199. — Az új ortológia és a szépirodalom. Gyulai harcai 200—203. — A nyelvújítás történeti vizsgálata 204. — Szópályázatok 205.

III. A nyelvújítás módjai.

A szókincsz gyarapítása 206. — Avult szavak 207. — Tulajdonnevek 208. — Tájszók 209. — Idegen szavak hasonítása és fordítása 210—211. — Összetétel 212. — Képzés 213. — Elvonás és fajak 214—217. — Különlegességek 218.

Eredmények 219. — Szemelvények a nyelvújítás szókészletéből 220.

Név-, tárgy- és szómutató.

Pótlások, javítások.

A NYELVÚJÍTÁS.

ÍRTA

TOLNAI VILMOS.

Bevezetés.

1. A magyar nyelv története nem volna teljes a nyelvújítás történetének ismerete nélkül. Másutt a nyelvújítás hatása szórványos és sok tekintetben elszigetelt. Nálunk ez a hatás a régebbi időkben szintén nem haladja meg a külföldi határokat, a XVIII. század második felétől kezdve azonban az irodalom s a tudomány nyelve egyetemes és döntő fontosságúvá válik, átjárja a közelet minden rétegét, sőt még a nép nyelvében is érezteti betolyását. Ekkor ugyanis a nyelvújítás nem marad meg pusztá nyelvi jelenségnek, hanem szorosan egybeforr a nemzeti élet többi tényezőjével: az ébredő nemzeti érzéssel, a műveltség máni vággyal, fejlettebb irodalmi műfajok és formák után való törekvéssel. A nyelvújítás egyik fejezete annak a függetlenségi harcnak, melyet a nemzet három századon át vívott léte fönntartásáért; előbb fegyveres kézzel, utóbb a szellem eszközeivel. Ezt a harcot nemcsak kifelé kellett vívnia, hanem befelé is a tespedő maradisággal s a végzetes álommal, mely már-már megsemmisüléssel fenyegette a nemzetet, úgyhogy méltán hangzott el itthon is, meg külföldön is a magyarság pusztulásának sötét jóslata.¹⁾ Hogy a magyarság szelleme fölébredt, hogy az élet s a haladás akarata benne cselekvővé lett, abban oroszlanrésze van a nyelvújításnak; — hogy a magyar műveltség levetette a romai bilincset s a nyugateurópai békót és magyarul emelkedett európai színvonalra, ebből is részt kér a nyelvújítás; — hogy a magyar nyelv ma az, am nek a mult századok rajongói álmodták: készséges, zengzetes és gazdag kifejezője az értelem, a szív s a képzelet

¹⁾ KOLLÁR ÁDÁM: OLÁH MIKLÓS, Hungariájának 1763-i kiadásában, 91. l.
 -- HERDER, Ideen zur Philosophie der Geschichte. XVI. könyv, II. rész. 1791.
 -- PUKANSZKY, Herder intelme. EPhK. 1921, 35.

minden megnyilvánulásának, ez egészében a nyelvújítás érdeme, s ezért az első koszorú KAZINCZYT illeti, ki „félszázadig tartá vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiségnek ügyét“. (PETŐFI, Széphalmon).

*

Tárgyalásunkat három fejezetre osztjuk: a nyelvújítás elmélete, a nyelvújítás története s a nyelvújítás módjai. Bár igen gazdag irodalom állott rendelkezésünkre, akadtak olyan fejezetek, melyekben teljesen saját kutatásunkra voltunk utalva. Az elkerülhetetlen hézagok kitöltése a jövő munkásaira vár.

I.

A nyelvújítás elmélete.

A nyelvújítás fogalma és meghatározása.

2. A nyelv életében a természetes fejlődés mellett nagy jelentősége van a mesterséges fejlesztésnek is. Ennek valamennyi jeleségét összefoglaló névvel nyelvújításnak mondjuk. (A *nyelvújítás* szót MOLNÁR JÁNOS apát dicsőítő versében találjuk először, melyet DUGONICS Tudakosságának II. kötete elé írt: „Uj Fáradság. *Nyelv-ujjítás* Kellett, és nagy Elme . . .“ 1784. Nyr. XXXII, 280).

3. Nyelvújítás (neologia, néologie, Sprachneuerung) a nyelv fejlődésének mesterséges irányítása, a nyelv anyagának (szó, szóképző-elemek, szó- és mondatfűzés, szerkezet) tudatos és szándékos módosítása és bővítése. A természetes nyelvfejlődés vele szemben az öntudatlan, szándéktalan, mintegy ösztön-szerű változások összesége.

A nyelvfejlődés általános tömegjelenség; egyes változások, új elemek és alakok fölmerülése végső elemzésben mindig egyénből indulnak ki, a változás okai azonban, mint készségek a nyelvközösség egészében lappanganak; a változás maga egyszerre több egyénben is megindulhat, hogy azután általánossá váljék. Mindez azonban a tudat küszöbe alatt megy végbe. A nyelvújítás mindig szórványos és egyéni jelenség, ez önként következik már abból is, hogy tudatos, szándékos és mesterséges. Minden változásának megindulása a különálló egyén lelki működésének folyamánya. A nyelvfejlődés öntudatlan folyamat, a nyelv-

újítás tudatos tevékenység. A nyelvfejlődésben működő tényezők a nyelvújításban is érvényesülnek, de hozzájárul mint elhatározó elem az egyéniségszándékosság, mely a nyelvfejlődés határait tetszése szerint tágítja, át is hágja, sőt gyakran le is rontja. Míg a természetes nyelvfejlődésben a szándékosságnak nyoma sincs, addig a nyelvújítás tervszerű, rendszeres tevékenységig fokozódhatik, mely a lassú, észrevétlen fejlődés helyébe a gyorsított művelést teszi. A nyelvújítás akkor válik tömegjelenséggé, midőn alkotásait a nyelvközösség magáévá teszi s a meglévő nyelvanyagba beleolvasztja. Mindenképen meg kell lennie a nyelvközösségben annak az előkészültségnek, készségnek, azoknak a föltételeknek (rendszerint a szükség érzete), melyek az új, egyéni változtatások elfogadására bírják; viszont a nyelvújítás alkotásainak is olyanoknak kell lenniük, hogy a befogadásra alkalmasak legyenek. Az új elemek befogadásának két szélsősége lehet; egyfelől úgy tűnhetnek föl, mint a nyelv természetes fejlődményei, s ekkor akadálytalanul beleolvadnak a meglévő nyelvanyagba; másfelől merőben újaknak tetszhetnek, s akkor elsajátításuk azon a módon történik, mint valamely idegen nyelv ismeretlen szaváé.

4. Lényeges különbség továbbá, hogy a természetes nyelvfejlődés általában a beszélt nyelvben megy végbe, míg a nyelvújítás talaja az irodalmi nyelv (költés és tudomány). Amannak termékei az élő szó útján terjednek s utóbb kerülnek az írott nyelvbe; emezéi írás (levél, könyv, hírlap, szótár; ezeken kívül: iskola, szószék, hivatal) útján jutnak a köztudatba, a köznyelvbe s a nép nyelvébe. Ezért a nyelvújítás történetének állomásait író egyének (költők, tudósok) jelzik, s az irodalmi nyelv története nem lehet el a nyelvújítás történeti menetének ismerete nélkül. Természetes, hogy éles határvonalakat vonni nem igen lehet, mert vannak a népnyelvnek, a köznyelvnek is szándékosan és öntudatosan alkotott nyelvelemei, de ezek többnyire a tréfás és játszi szóalkotás körébe tartoznak és ritkán hosszabbéletűek az alkalomnál, mely termette őket.¹⁾ Viszont az író öntudatlanul is teremt új szót, új kifejezést; pl. mikor ARANY „A lepke” című költeményében ezt írja: „Nincs feltűnő bársony meze, *Csilló* pora, fénylemeze”, ösztönyszerűen, talán a vers ritmusának engedve rántotta egybe a *csilló*-t

¹⁾ Vö. SZILY, Neologia és nyelvújítás: Nyr. XXXI, 570; IMRE SÁNDOR, Nyelvtört. tanulmányok 60. l.

csilló-vá, talán a *csilló*gó nélkül is a rokon képek és képzetek homályos tömegéből önként támadt e szó, melynek előbből nyoma sincs; mégsem lehet ezt az esetet a nyelvújítás rovatába tenni TOLDY FERENC meghatározása szerint, hogy: „minden még nem létezett s ennél fogva új szónak képzése: nyelvújítás”,¹⁾ mert itt ARANY oly módon alkotott új szót, mint a nagy nyelvközösség: bár egyéni a szó keletkezésének kútfeje, de módja ösztönszerű, öntudatlan, szándéktalan. Ám az író, a tudós érzi leginkább a rendelkezésére álló nyelvi anyag — alkalmi vagy általános — elégtelenségét érzései és eszméi, képzeleti és fogalmi kifejezésére s ezért ARANY szavaival: „a legszigorúbb orthologia sem tilthatja meg, hogy a költő, ha lelke van, olykor, a hevülés perczében, vagy jellemző kifejezés okáért új szót és szólamot ne teremtsen; a tudós, a fogalmak embere, sőt a közélet is elvont eszméinek vagy concret új tárgyainak új nevet ne adjon”.²⁾ Ezért a költők és írók munkája: a nyelv művelés (RÁVAT szava), középhelyen áll a természetes nyelvfejlődés és a mesterséges nyelvfejllesztés közt. A döntő különbség mindig a szándékosságban, a tudatosságban van. Midőn ARANY a nemzeti versidomról írt értekezésében a latin *tactus* szóra az *ütem* szót ajánlja, s fejtegetései során állandóan vele él,³⁾ akkor nyelvújító, míg „A lepke” esetében nem az. A nyelvújító a szándékos alkotással nemcsak tudatosan magáénak vallja a szót („enyém, én csináltam”), hanem megvan benne a közlés vágya is, a terjesztés akarata, hogy szavát mások is elfogadják, hogy egyéni kezdeményezése közvagyonná váljék, a nyelvközösség tudatába menjen át, a szó-készlet állandó részévé legyen.

5. A szándékosság három irányban nyilvánul: a nyelvújító vagy bővíteni akarja a nyelvet, vagy idegen elemektől megtisztítani, vagy az eddiginél szebbé tenni; e szerint van nyelvbővítés, ez a szorosabban vett nyelvújítás (neológia), nyelvtisztítás (purizmus) és nyelvszépítés (stilisztikai és esztétikai neológia). Az egész nyelvújító tevékenységnek pedig két területe van: a szókincs, vagyis az egyes szavak, és a szerkezet, vagyis a szó- és mondatfűzés. Hogy melyik nyelvújító mely irányban és mely területen működik, azt egyéni képessége és

¹⁾ Az új magy. orthol. 7. l.)

²⁾ Főtitk. jelentés, 1875.

³⁾ A Nyr. VIII, 313. lapjához írt jegyzetében ezt mondja e szóról: „enyém”, l. MNy. XIII, 159.

hajlandósága, a kor áramlatai és követelései, a tartalom természete, sokszor a szorosan vett alkalom határozza meg. Legtöbbször azonban mind a három irányban, mind a két területen munkál változó arányban. — A magyar nyelv történetében a nyelvújítás nem egyszerre, egy időben ment végbe az írott nyelvnek egész területén, hanem fokozatosan három lépcsőzeten haladt. Kezdetét főleg a tudományos nyelv nemzetivétételében, megtisztításában figyelhetjük meg; a második fok az irodalmi nyelv emelése és tökéletesítése; ezt kiegészíti harmadikul a hivatalos nyelv (jogszolgáltatás, közigazgatás) megmagyarosítása, mely eredményeiben az egész közéletre (iskola, ipar, kereskedelem) kihat.

6. A nyelvújítóval, neológussal szembehelyezkedik az ortológus, ki majd a nyelvszokásra (a történeti fejlődés elvére) támaszkodva tiltakozik az erőszakos, sokszor forradalminak nevezett tevékenység ellen; majd cselekvőleg, mint nyelvjavító (a grammatikai-etimológiai elv alapján) igyekszik a szertelen és mohó újításnak gátat vetni. Mind a két fél rendszerint a nyelvérzékre hivatkozik. A nyelvérzék voltaképpen a nyelv hagyományainak ösztönszerű követése, a hozzá való ragaszkodás, mely idegenkedik minden eltéréstől és erőszakos változástól.¹⁾ Ezt a nyelvérzékét az ortológus a hagyomány tervszerű kikutatásával és megállapításával nyelvtudattá emeli s erre hivatkozva emeli föl tiltó szavát. A neológus ellenben a nyelvérzékét alkotó és teremtő ihletnek magyarázza, melynek semmi köze sincs a hagyományon csüggő és töprengő meggondoláshoz, a mereven megállapított szabályhoz, s erre az ihletre alapítja az újításhoz való kétségbevonhatatlan jogát. Ezt mondják már HORATIUS *Ars poetica*-jának híres sorai (46—72), melyekre minden nyelvújító, mint megdönthetetlen sarkigazságra hivatkozik.²⁾ A neológia cselekvő támadásából s az ortológia szívos védekezéséből, majd ellentámadásából keletkeznek a nyelvújítás vitái és harcai, magának a nyelvnek hasznára és javára. A neológusok serege a költőkből, íróktól és nem-szaknyelvész tudósokból toborzódik; az ortológia felekezete a szaknyelvész tudósok elszánt csapata, melyhez alkalmilag néhány duzzogó író is csatlakozik, aki gyakorlatban azonban szintén neologizál. A neológust nem köti

¹⁾ L. IMRE SÁNDOR, A m. nyelvújítás. 1873. 6. §. bő irodalommal és TOLDY, FOGARASI, BALLAGI, BRASSAI, SZARVAS, VOLF vitatkozását 1875—76-ban.)

²⁾ SZABÓ JÓZSEF, Magyarosítás a természettudományban. 1861. 7. l. — TOLDY, Az új magy. orth. 23. 26. — BALLAGI, Nyelvünk új. fejl. 4. 23.

a nyelv helyesség szempontja, elve nem a pusztá célszerűség, mely józan ridegséggel csupán az érthetőségre törekszik, hanem a nagyonis szubjektív nyelvi szépség, melyhez a nemzeti indítékokból is fakadó nyelvtisztaság járul. A harc elméleti igazsága javarészt az ortológia részén van, gyakorlati sikere azonban nem egyszer a neológiahöz pártol. „Az élet gyakran eljár az elmélet mellett, még pedig a nyelvben sokszor azon gúnynyal, hogy a törvényest elvetve, a korcsot fogadja el.“¹⁾ A szavak életében is van „küzdelem a létért“; s ebben a bár szabályellenesen és hibásan alkotott, de merész, találó és hangulatot keltő szó legyőzi a szabályok szürke származékát. A pártatlan történetíró LEHR ALBERT szavaival él: „Haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, hogy vannak“,²⁾ kivált mikor a valóságban a korcsok száma eltűnően csekély a szükséges és jó alkotások mennyiségéhez képest.

7. A nyelvújítás határai. A nyelvújítás termékeit a természetes nyelvfejlődés szavaitól pontosan elválasztani alig lehet. A mesterséges újítás és a természetes fejlődés közt mindig marad bizonyos határterület, melyre mindkettő jogosan számot tarthat, még a tisztán irodalmi és tudományos nyelv tartományában is.

Határozottan a nyelvújításhoz tartoznak azok az új képzett, összetett, kikövetkeztetett, csonkított stb. szavak, melyeknek keletkezésére, készülésére pontos adataink vannak s amelyek az időt s a szerzőt kétségtelenül megjelölik, valamint a tudatosságot és szándékot is nyilvánvalóvá teszik. Ezek mellett azonban akad ugyanabban a szerzőben akárhány olyan szó is, melynek képzésmódja azonos a kétségtelenül új szavakkal, szerzőjük mégsem tud róluk. Például BARTZAFALVI hatvan szónak szerzőségét vállalja; pedig cikkeiben, a vállaltak tőszomszédságában van legalább még hatvan szabálytalanul képzett új szó, melynek szintén ő az öntudatlan szerzője. A szabályos módon alkotott új szavakat annak a szerzőnek kell tulajdonítani, akinek szövegében először előkerülnek. A nyelvújítás szempontjából pedig akkor válnak jelentőssé, ha tömegesen tüntetik fel egy szerzőnek kedvelt képzésmódját (pl. BAJZA nagyon szereti az *-ás*, *-és* helyett az *-at*, *-et* képzőt) vagy egy rövidebb időszakok divatát.

Az elavult szavak felújítása nyelvújítás-számba megy,

¹⁾ SZVORÉNYI, Fejl. tün. 3. l.

²⁾ MNy. XII, 269.

minthogy egy teljesen elfeledett, évtizedek és évszázadok óta forgalomban nem lévő szónak felélesztése csakis a szót megrögzítő írás közvetítésével történhetik, élő nyelv útján semmiképpen. Itt tehát alig fordulhat elő a szándéktalanság esete. Az a felújított régi szó mint teljesen új elem vivődik bele egy bizonyos kornak szókincsébe. Az „esz-tendő”-t jelentő *év* szó a XVI. században kihal; mikor BARÓTI felújítja, a XVIII. század végének szókincsében ez a szó új szó, tehát nyelvújítás. Kétesebb annak az esetnek elbírálása, mikor az író az előadás régies színezete miatt vegyít szövegébe elavult szavakat; a szándékoság itt is megvan, de a cél nem a nyelv bővítése, hanem a művészi hatás. Nyelvújításnak ez csak akkor mondható, ha az író a felújított szót azon az egy művön kívül is gyakran használja, s ha az a szó az ő révén általános irodalmivá, sőt köznyelvivé válik, mint ARANY *emberöltő, öltő* szava. A tudományos műnyelvben a megítélés könnyebb, mivel a régi szót rendszerint egy új tudományos fogalom jelentésével ruházzák föl s mint műszót állandóvá teszik. Így ruházza fel BUGÁT a régen „koponya” jelentésű *agy* szót az „agyvelő” jelentésével.¹⁾

A tájszó irodalmivá tétele szintén nyelvújítás, ha tudatossággal és szándékossággal jár. Ennek meghatározása azonban még nehezebb, mivel az élő nyelvjárásokból az élő irodalmi és köznyelvbe öntudatlanul is folyton fölszívódik némi szóanyag, valamint az irodalmi nyelvből is átszivárognak a szavak a nyelvjárásokba. Mivel a tájszavak alkalmazása, mint a régieké, rendszeren művészi célzattal szokott történni, a nyelvújításnak csak akkor tudható be, ha határozott tartalommal és alakkal az általános nyelvkincs részeivé lettek és megállapodtak. A műnyelvben a műszókká vált tájszavak ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint a felújított régi szavak.

Új jelentéssel való felruházás, alakmódosítás, ha szándékosan és tudatosan a nyelv bővítése végett történt, szintén nyelvújítás.

8. Általában nyelvújítás (neologizmus) minden szó, szókapcsolat, mondatfüzés, nyelvi kifejezés, mely irodalmi úton, bizonyos időben lett az általános nyelvanyag alkotórészévé s mely akár alakjánál, akár jelentésénél fogva új, tehát közvetlenül előtte nem volt a nyelv tulajdona. Nyelvújításnak számít-

¹⁾ Már BARÓTI, Magy. Vir. 134 is.

tanak tehát nemcsak az új szavak, hanem új, az eddigi nyelv-
szokástól eltérő, gyakran vele ellenkező kapcsolatok, szófü-
zési rendellenességek (soloeccismus) s az idegen
kapcsolatok szándékos átültetése (xenologismus) is.

9. Van a nyelvújításon kívül más tudományterületű mesterséges nyelv-
alkotás is: a titkos nyelvek, chiffreszótárak, mesterséges világ-
nyelvek, mint a volapük, esperanto, ido; tolvajnyelvek, a simándi
nyomorékok köztársaságának nyelve.) Ezek azonban lényegesen
mások. Szándékunk az, hogy magukat minden nyelvközösségtől elkü-
lönítsék, hogy őket senki más ne értse, vagy hogy a nemzeti nyel-
vek fölé emelkedve a világpolgárság délibábos eszményét szolgál-
ják. A nyelvújítás pedig egy bizonyos nyelven, egy bizonyos
nyelvközösségen belül, érte és általa fejt ki működését. Amazoknak
esetleges tárgyalása tehát a nyelvtudománynak egészen más feje-
zetébe tartozik.

A nyelvújítás okai.

10. A nyelvújítás okainak megállapításában szem előtt tar-
tandó, hogy az okoknak különvaló felsorolása és szétválasztása
voltaképpen elméleti értékű és csupán az áttekinthetőségért történik,
a valóságban azonban ezek az okok sokszórosan egybeszővődnek.
A nyelvújítás több ok együttes hatásának eredménye. Különválasz-
thatjuk őket nyelvi, művelődési, esztétikai, elméleti és
politikai okokra, kereshetjük idegen nyelvek hatását és
hasonló folyamatok példáját. Mivel pedig a nyelvújítás minden
nyelv történetében megvan, mindeniket ismét általános (egye-
temes nyelvi) és különös (nemzeti) szempontból lehet tekinteni.

11. Belső nyelvi okok. Ezek, mint a nyelvújítás meg-
indítói, általában akkor jelentkeznek, mikor a kifejezendő tartalom
mennyeisége meghaladja a természetes nyelvrejlődés méreteit, mikor
új képzetek olyan tömegesen és rohamosan tödülnek a tudatba,
hogy a meglévő nyelvi anyag nem elégséges a kifejezésükre, sem
lehetőséget nem ad az önkénytelen gyarapodásra. Ilyenkor áll elő
a szükség érzete, mely elsőben is az egyéneknben nyilvánul,
de bizonyos körülmények közt tömegjelenséggé is válhatik.

¹⁾ 1536; I. OLÁH MIKLÓS, Hungaria és FABIÁN GÁBOR, Arad vármegye leírása
156; VÖ. TOLNAI, MNy. XVIII, 38. — TOLNAI, Emke-szavak. MNy. XVII, 110; —
TOLNAI BÉLA. A látható nyelv. Minerva V. 66. 1926.

A szükséggel nem áll mindig arányban az újítás lehetősége is. Fejletlen nyelvismeret útját állja, bizonyos ösztönszerű leleményesség, mondhatni ihlet, elősegíti. BARTZAFALVI „izzadva” faragja szavait; SZEMERE PÁL „megálmodja”, „költi” őket. A nyelvtudós feltárja a régi s a népnyelv bányáit, de a szabályok ismerete szárnyát szegi merészségének.

12. A nyelvújítás voltaképp az írással kezdődik, az élő beszédnek látható jelekkel való megrögzítésével, mely a dolog természete szerint kiváltképpen egyéni tevékenység. Minthogy az írás a lelki tartalom kifejezésére kevesebb eszközzel rendelkezik, mint az élő beszéd (hangsúly, hanglejtés, arcjáték, taglejtés), kénytelen a maga kevesebb eszközével tervszerűbben bánni; a nyelvanyag tudatosabbá válik, mint az élő beszédben, de tudatosabbakká válnak hiányai is. Így áll elő a hiányok pótlásának ösztöne, kényszerűsége. Írni annyit tesz, mint újítani, s ez a tilalom: ne újíts! egyenlő volna ezzel: ne írd!¹⁾ Ennek természetesen számtalan fokozata van a gondolat puszta lejegyzésétől a szó legmagasabb értelmében vett írásig. A hivatott író nemcsak abban különbözik a közösség átlagegyénétől, hogy lelki tartalma bővebb, érzésvilága teljesebb, képzetkapcsolása gyorsabb és többirányú, hanem hogy kifejezésükre több a készsége is, a nyelvi eszközökkel való bánása fejlettebb, ezért nyelve mind elemeiben, mind kapcsolataiban gazdagabb; viszont elevebben is érzi a nyelv hiányait is. Hogy a nyelv elégtelenségének, készületlenségének, szegénységének érzése, szóval a szükség érzése mennyire tudatosá válik az íróban, arra a világirodalomból a példák végtelen sora volna idézhető. Csak azokat említjük, akikre valamennyi nyelv írói és újítói, mint klasszikus tekintélyekre állandóan hivatkoznak. LUCRETIVS CARUS (*De rerum natura*. I. 140) *egestas linguae*-t panaszol:

Mily terhes feladat versben előladni latinúl,

Főleg azért, mivel új szókkal kell tenni sokat ki,

A mi szegény nyelvünk, meg a tárgy új volta miatt is.

CICERO: *lingua inops* (*Pro A. Caecina* 18), QUINTILIANUS: *paupertas sermonis* (*Inst. Orat.* 8) szavai ugyanezt mondják, s így ismétlődik ez a panasz a világ valamennyi irodalmában. A nyelv hiányosságának szubjektív érzése teremti meg az újítás objektív

¹⁾ SZILY, NYŰSZ. előszó

szükségét. Ezért az írók az ókortól fogva jogosultnak tartják a nyelv bővítését, új szók alkotását: „Licuit semperque licebit... producere nomen“. (HORATIUS, Ars. poet. 48). De érzik ezt az újítás ellenzői is. Nálunk a neológianak olyan makacs ellenfele, mint a Debreceni Grammatika is megengedi: „Az új Szók' tsinálása nem tilalmas, sőt hasznos és kellő“ (El. XIX.) s az utolsó nyelvújítási harcok ortológus bajnoka SZARVAS GÁBOR is ezt mondja. — Minden író egyszersmind nyelvújító is, s a nyelvújítás történetének mérföldkövei írók nevei.

13. Külső nyelvi okok. Idegen nyelv uralma. Az előbbieken azt az okot fejtegettük, mely mintegy az irodalom fejlődésének hatása alatt magából a nyelvből fakad. De lehet a nyelvújításnak ösztönzője valamely idegen nyelv hatása is. Ilyen mindenekelőtt egy idegen nyelv uralma a másik fölött. Európaszerte századokon át a latin nyelv volt az, mely mint az egyház s az állam hivatalos nyelve s a magasabb műveltség hordozója, útját állotta a nemzeti nyelvek szabad kifejlődésének. A latin nyelv mindenhatóságát azután rendszerint nem a nemzeti nyelv közvellen érvényesülése váltotta fel, hanem egy más, előbb önállóságra jutott nyelv tekintélye. Így Angliában sokáig a francia volt az udvar s a főnemesség nyelve; ugyancsak Német-, Orosz- és Lengyelországban is; Finnországban sokáig a svéd nyelv uralma nyomta le a hazainak fejlődését. Nálunk a latint a német váltotta fel, osztozott vele a művelt társalgásban a francia, sőt az angol is. Az idegen járom alól való felszabadulásra való törekvésnek első jelei rendszerint a nyelvben mutatkoznak. A nemzetek az idegen helyébe a maguk nyelvét teszik. Ennek a törekvésnek az eredménye főképpen a nyelvtisztítás (purizmus), mely a nyelvet az idegen elemektől akarja megszabadítani; ez a dolog természete szerint nyelvbővítéssel is jár.

14. Fordítás. Más természetű az idegen nyelv hatása, mikor szellemi termékeinek más nyelvbe való átviteléről, fordításáról van szó. Nincsen két olyan nyelv, mely szókészletének mennyiségében és minőségében, nyelvtanának alakkészletében, szó- és mondatfűzésében, a jelentésen kívül a szó hangalakjához tapadó hangulatban teljesen egyezzek; ennélfogva a tökéletes fordítás, vagyis az eredeti szöveg teljes tartalmi, alaki és hangulati hűsége a fordításban teljesen el nem érhető s többé-kevésbé csak megközelítő törekvés marad. A jó fordító súlyos küzdelmet vív az átadó

és átvevő nyelv eltéréseivel. E küzdelmek eredménye új szavak, új kapcsolatok teremtése, még akkor is, ha az átvevő nyelv fejlettségben nem áll alatta az átadónak; ilyenkor azonban alig észrevehető újítások: összetételek, jelzős és határozós kapcsolatok egyenlítik ki a két nyelv különbségeit. De elhatározóvá és a nyelv életére átalakító hatásúvá lesz a fordítás akkor, mikor az átvevő nyelv irodalmilag fejletlenebb, készületlenebb az átadónál. Kezdő irodalmak más, fejlettebb irodalmakra támaszkodva indulnak meg. A római a görög után indult, a fiatalabb európaiak a római után; majd egy időben a francia lett mintája a többinek, miután a spanyol s az olasz hatást már teljesen fölszívta. A magyar irodalom megújíhódása is a római, a francia, a német irodalom utánzásával, főleg a fordítás különféle módjaival kezdődött; ez új tárgyakat, új eszméket, új érzelmi világot hozott magával. A mintául szolgáló irodalmak már elérték volt teljes kifejlődésüket, nyelvük is arányosan kiépült vele. A mi fordítóink készsége pedig nem állott arányban a teladattal, s a nyelv maga részben hiányosnak, részben ridegnek és alkalmatlannak bizonyult, a fordítás ennél fogva ingadozóvá, bizonytalanná, tökéletlenné vált. Fordítás közben tűnt ki legjobban az az óriás távolság, mely az eredeti nyelv fejlettsége s a magyarnak fejletlensége között tátongott. A fordító küzdött a részben szubjektív, részben objektív fogyatékokkal és valósággal rákényszerült, hogy a kezéigében nem lévő kifejezést magaalkotta szavaival és alakjaival pótolja, melyek sokszor nemcsak tartalmilag, hanem alakilag is nagyon símultak az idegen eredetihez. Innen például az újságírói, sebiben készült fordításnak sok újítása és idegenszerűsége. BARTZAFALVI, első erőszakos nyelvújítónk is újságírás közben lett azzá. E nehéz munkában az írók lassanként és fokozatosan beletanulnak a mesterségbe, megösmernednek hivatásuk eszközével, a nyelvvel; a kezdetben durva tartalmi hűséget követik a finomabb árnyalatok, az alakok s a hangulati hűségre való törekvés; az eleinte rideg anyag mind hajlékonyabbá és simulékonyabbá válik, gazdagszik szó- és formakészletben s az írókat az utánzás helyett mindjobban eredeti munkásságra ösztönzi. A fordítás így iskolájává lesz az önálló működésnek, iskolájává az arra szolgáló nyelv teljes kifejlesztésének. A fordításban az újítás a nyelv bővítését és művészi szépítését vonja maga után. A bővítés, különösen eleinte, igen sok idegen elemnek az átvételével jár; később egy részük teljesen meghonosul és felszívódik, nagyobb részük azonban a helyükben

termő eredeti elemek mellett elhal és kivész. Látnivaló, hogy a fordítás szükségképpen maga után vonja a nyelvújítást. A fordítás a dolog természete szerint eredetében egyéni tevékenység, hatásában azonban mind szélesebb körre terjed.

15. Művelődési okok. Mikor egy nyelvközösség tagjai más nyelvközösségnek fejlettebb szellemi, tudományos, művészeti, gazdasági, kereskedelmi, társadalmi eszmekörével megismerkednek, ösztönszerűen is, de tudatosan is az új műveltségi elemek elajátítására, azután pedig saját nemzetük tagjaival való közlésére törekednek. Különösen akkor nyilvánul meg ez a törekvés, mikor a közélet tartósabb pangás, tespedés után erősbben nekilendül. Az ilyen belső megújulás mindig együtt jár a nyelv megújulásával is; új dolgok, új eszmék új szavakat, új nyelvet kívánnak. Ilyenkor a közszükség jelentkezésével a nyelvújítás is tömeges jelleget ölt: egyesülések, társulások történnek e szükség kielégítésére (nyelv-művelő társaságok, szócsináló bizottságok, szópályázatok, hírlapok és folyóiratok munkálatai). Az egyéni tevékenységet és önkényt társas megegyezés váltja fel, mely megállapításait bizonyos tekintélyi súllyal az egész nyelvközösséggel elfogadtatja. Bár az egyéni tekintélynek is igen nagy hatóereje van, az intézményes működés több eszközzel rendelkezik alkotásainak terjesztésére és meggyökereztetésére. DUGONICS Tudakosságának mennyiség- és mértani szavait az iskola terjesztette el; BARTZAFALVI újításai, minden tiltakozás ellenére a hírlap útján közkeletűekké váltak; a szak- és műszóárakat hivatalból kötelező erővel szokták felruházni. A nyelvújítás ezen a téren elsősorban az egy szakba tartozó műnyelv megteremtését és szókészletének bővítését vonja maga után, főleg a tudományos életben. Már a középkor vallásos irodalma mutatja a hiányzó hittudományi műszavak keresését, még fokozottabban a reformáció és az ellenreformáció korszaka; a XVII. század a bölcsészeti és mennyiség-tani műnyelv kezdeteit; a XVIII. század végén tömegesen készülnek a tudományos szakkönyvek új műszókészlettel; a tanítás, a tudomány, a közigazgatás és állami élet megmagyarosodása, a latin, majd később a német nyelv uralma alól való felszabadulása a XIX. század folyamán teljesen kifejleszti a műnyelvek különféle ágait; ugyanezt látjuk az ipar és a kereskedelem terén is. A műnyelv megteremtése a nyelvnek, különösen a szókészletnek bővítésével és nyelvi megtisztításával jár; ez eleinte végtelenül nyilvánul meg, a teljes kifejléssel azonban a szertelenségeket leveti és arányosan kialakul.

16. Külföldi példák. A külföld nyelvújító mozgalmai nem annyira okul, mint inkább például és ösztönzőül szolgáltak a mi nyelvújításunknak. A mi nyelvújítóink mind elméletben, mind gyakorlatban támaszkodnak és hivatkoznak más nyelvek hasonló jelenségeire. Legnagyobb tekintélye mindenekfölött a római irodalomnak van; HORATIUS, CICERO és QUINTILIANUS idevágó nyilatkozatai közhelyeként és szálló igékként olvashatók vitairataik minden lapján; a szövegmagyarázók fejtegetései pedig bővében szolgáltatják a példákat a legnagyobb tekintélyű írók nyelvéből, bizonyítékaul annak is, hogy már Rómában észrevették, mikor újítanak, mikor graecizálnak kölőik és szónokaik, szóval, hogy már akkor is felvetődött a nyelvújítás szükségességének és jogosultságának kérdése. Természetesen az ortológusok ugyanebből a forrásból merítik ellenérveiket is. Az ókor irodalmán kívül még több ösztönzésül szolgált az újkor külföldi irodalma. Az olasz, a francia, a dán, a svéd nyelv-művelő és nyelvújító jelenségek nem ismeretlenek a mi íróink előtt; de legnagyobb hatással van a német példa, különösen a XVIII. század mozgalmai. Gyakorlatban KLOPSTOCKtól GOETHEig, elméletben LESSINGtől ADELUNGig és CAMPEig, valahányan vannak, mind ismeretesek nálunk. Egy pillantás KAZINCZY vitáiba vagy a nagytudományú TELEKI JÓZSEF jutalomfeleletébe meggyőz arról, mennyire jártasak a külföld idevágó irodalmában, mennyire szolgál ez érveik és bizonyítékaik forrásul, mennyi ösztönzést és buzdítást merítenek belőle. A nyelv-szo-kás erejének s az író önkényének elvi ellentéte, mely a mi nyelvújítási harcainknak egyik sarkalatos pontja, a német vitáknak is egyik főkérdése. A nyelvművelés és gazdagítás módjait ott is bőven megvitatták, s a mieink nem egy érvüket, mellette és ellene, a német fegyvertárból veszik.¹⁾ Szóval, az a nagy hatás, melyet a német irodalom a XVIII. század második felétől a mienkre tesz, a nyelvművelés terén is érvényesül. Idegen nyelv példájának hatását látni azokban a kísérletekben is, melyek a mult században a magyar természettudományi nyelvet meg akarták alkotni. A görög-latin származású műnyelv szabatossága és rendszeressége bírta rá BUGÁROT és társait azokra a hóbortosaknak látszó, nyelvbővítő terveknek kidolgozására, melyeknek segítségével könnyű szerrel a szavak százazreit lehet csinálni. A mult század hetvenes éveinek megújult neológus-ortológus harcának folyamán megint előkerülnek a német

¹⁾ THIENEMANN: EPhK. XXXVI.; — SIMAI: MNy. VIII.

tekintélyek most már GRIMM, GERBER, de mellettük MÜLLER MIKSA és az angol WHITNEY, francia és olasz tudósok is. A magyar tudományosság e legnemzetibb kérdéseiben is belekapcsolódik az európai, általános tudományosságba.

17. Nyelvestztétikai okok. A nyelvújítás igen fontos tényezőjének kell tekintenünk azokat az esztétikai okokat, melyek az írók és költők működésében nyilvánulnak. A költő a nyelvet nemcsak pusztán lelki tartalma kifejező eszközének tekinti, nemcsak a célszerűséget látja benne, hanem önmagáért is értékes művészi anyagnak becsüli, melynek kezelése esztétikai hatásokat idéz elő; nem alárendeltje a kifejezendőnek, hanem mellérendelt, egyértékű tényező. A költői alkotás legyen „bűvös ital arany kehelyben”. Ebben a tekintetben az irodalmi, a művészi nyelv fejlődése nem annyira egyenletesen emelkedő egyenessel, mint inkább változatos hullámvonallal ábrázolható. Nagyobb virágzás után, lángelmék nyomában a követők, utánpók, másolók mintegy elkoptatják a költészetnek nemcsak belső értékét, hanem kifejező eszközét, a nyelvet is. A művészet ügyeskedéssé, a szárnyaló szabadság formái nyüggé merevedik. Egy nagy tehetség nyomában támadt iskola vagy irány művészi nyelve mennyiségileg, meg minőségileg is kimerül; VÖRÖSMARTY nyelvének pompája az utánpókban üres szódagállá, PETŐFI mesterkéletlensége művészietlen pongyolasággá fajul. Új egyéniségnek kell jönnie, aki a nyelvi kifejezésnek is új forrásokat nyit, új módokat és lehetőségeket fedez föl lelki tartalmának megnyilatkozására. Nagy írói egyéniségek mindig stílusújítást is idéznek elő. Annál inkább kell azért a nyelv stílusbeli és esztétikai megújítását megállapítanunk ott, hol az egész irodalmi, szellemi élet mintegy hosszú tespedésből ocsúdva, álomból serkenve egészen újonnan kezdődik, mint például nálunk a XVIII. század végén. A teljesen parlagon hevert, kiműveletlen nyelv az új írók munkáját mindenütt nehezítette és gátolta. Nemcsak szegénysége, hanem esztétikai készületlensége is rákényszerítette őket az újításra. Homályos határozatlanság helyett szabadságra való törekvés, rikító színek helyett finom árnyalatok válogatása, terjengős hosszadalmasság helyett fordulatos rövidség keresése, esetlen nehézkesség helyett játszi könnyedségre való igyekezet nyilvánul meg mind erősebben. Mind ez a nyelv régi stilisztikai eszközeivel nem volt elérhető. Hozzájárul az új versformák megjelenése. A régi magyar tizenkettős GYÖNGYÖSI óta nem fejlődött, hanem ellaposodott; hogy FALUDI és BESSÉNYEI a

négyes rímet párosra szállította le, az még nem sokat lendített rajta. Az új, időmértékre alapított prozódia egészen új lehetőségeket teremtett. A klasszikus versmértékekbe bele kellett törni a nyelvet, valósággal új anyagként kellett bánni vele, új sajátosságokat kellett fölfedezni benne. A szigorú formák tömörségre, válogatásra kényszerítették az írókat; a liza, pongyola szókötetést keménykötésűvé tette, a szórendet fölforgatta, különösen eleinte, mikor az új formák nyűge még kényelmeilen, szokatlan volt. A Ráday-vers pedig, mely az időmértékben több szabadságot engedett ugyan, de fölvette a zengő rímek dallamos bilincset, könnyűvé és kecsessé tette a klasszikus verselés nehéz igájában kezessé vált nyelvet. A vers énekelhetősége, mely SZENCI MOLNÁR ALBERT zsoltáiraiban nyilvánul meg először, most állandó követeléssé lesz és szárnyat ad a régen gyalogjáró soroknak. Mindez mélyreható változásokat idéz elő a nyelvvel való bánásban, az új szavak új kapcsolatokba fűződnek, a szavakat nemcsak tartalom, hanem esztétikai érték szerint is mérlegelik, a stílus sokszínűvé válik, símúl a tartalomhoz és hangulathoz, alkalmassá lesz a hősköltemény széles elbeszélésére, az óda szigorú fenségére, a szonett zárt és kicirkalmozott kényességére, az epigramma csattanó velősségére, a dal röppenő hangulatára. A próza is elválik a mindennapi élet laposságától s a hivatal latinos körülményességétől; másként szól az elbeszélésben, másként az értekezésben, másként a szónoklatban.¹⁾ Az írókban erősen érezhető az igyekvés, hogy nyelvök a köznyelvtől lehetőleg különbözzék, hogy más és több eszközzel éljenek, mint a mindennapi beszéd. Sokszor megvan bennük a horatiusi *'odi profanum vulgus'*, az író különb voltának tudatos, néha gőzös érzése, mely megtermi a maga esztétikai gyümölcseit is. A költői sikerek, a fényes példák maguk után vonják az irodalmi átlag nehézkesebb tömegét is. Kifejlődik az irodalmi nyelv, mely nem egy nyelv, hanem annyi és annyi-féle, ahány az író, ahány a tárgy, ahány az alkalom. A nyelvújítás ebben is megtette fejlődésének útját BARTZAFALVI SZÓCSINÁLÁSÁITÓL KAZINCZY 'fentebb' stílusának tetőpontjáig, hogy előkészítse a XIX. század közepe klasszikus magyar irodalmának nyelvét.

18. Tudományos elméleti okok. Tudományos elveken alapuló elméleti meggyőződés is lehet oka egy-egy nyelvújításhoz, számba menő jelenségnek. Minden kornak megvan a maga tudomá-

¹⁾ Vö. GYULAI PÁL, Polemikus levelek. (Krit. dolg. 1908, 241.)

nyosnak valiótt felfogása a nyelvről. Majd az emberi elme zártl, kész, befejezett termékének tekinti, majd egyre fejlődő, a gyermek-, ifjú- és férfikor változásain átmenő szervezetnek, mely végül el is aggulhat, ki is múlhat. A XVIII. század tudós nyelvbúvára holt nyelvek merév rájáára vonja az élő nyelvet. A klasszikus latin-ág grammatikája a szilárd alap, melyen minden nyelv grammatikájának föl kell épülnie; a biblia szent nyelvéből, az ó-héberből leszűrt gyök-elmélet az etimológia minden titkát nyitó kulcs. Hozzájárul, még a racionalizmus századának az a meggyőződése, hogy a mindenható ész logikája kordában tartja a nyelv rakoncátlan elemeit is. Így lesz akárhány szigorú nyelvtudós, aki elutasítja magától az újítás sokféle módját, a nyelv szabályozás, nyelvjavítás cégére alatt maga is újítóná. Már a XVII. században, GELEJI KATONA ISTVÁN is logikát akar belevinni a nyelvi jelenségekbe, akárhány papiroson maradt alkotásának ez a forrása. A szendergő, alvó és holt gyökök feltámasztása ADÁMI kísérletei után még a szigorú Debreczeni Grammatika, s az ADELUNG tanításán növekedett VERSEGHY szerint is helyes és szabad; a tudósok csak a mértékben térnek el egymástól, egyik kevesebbet, másik többet engedélyez. Az eredmény azután az, hogy az iskolázatlan újítók legfurcsább alkotásai is követelik a helyesség fémjelzését; a nyelvhasználat szeszélye pedig sokszor meg is adja nekik azt, amit a szabályosan keletkezett termékektől akárhányszor megtagad. A nyelvújítás tudományos elméleten alapuló munkásságát tűzte ki célul SZARVAS GÁBOR is, ki nem elégedett meg a hibák megjelölésével, hanem meglévő anyag híján feladatának tartotta a hibásak pótlására jó új szók alkotását is. Ezért 1875 elejétől „nyelvjavító tanácskozásokat“, „nyelvtisztító társaságot“ szervezett, amelyekben minden ügybarát részt vehetett. Az új szók alkotása „szigorúan nyelvünk törvényeinek szellemében“ történt.¹⁾ Az eredményt: a hibáztatott s a helyét pótló helyes szót magyarázó fejtegetéssel együtt a Nyelvőrben közzétette. Az ortológia e fellépését a neológia hívei kihívásnak tekintették s a maguk elveit is pontokba foglalván hadat üzentek. Ez a második nyelvújítási harc, mely főleg 1875–76-ban folyt az Akadémiában, a Nyelvőrben, a Budapesti Szemlében; segédhadak is csatlakoztak, kivált a neológia felén, a Vasárnapi Újság és a Fővárosi Lapok. A nyelvújítás, különösen a szócsinálás egynéhány esztendeig megint közérdekű tárgy

¹⁾ Nyr. IV, 1, 49–50.

volt, mint KAZINCZY idejében. SZARVAS nyelvtisztító társasága, bár nem onnan vette a mintáját, lényegében teljesen azonos célú működést folytatott, mint az Accademia della Crusca s az Académie Française, melyek őrállói voltak a nyelvi helyességnek és tisztaságnak. — Különben nincs az a szócsináló, ki erősségül vagy mentességül elméleti érvekre ne hivatkoznék, újításaiban ne támaszkodnék valamely helyesnek vét eljárásra, kivált a mindenkor készségesen segítő analógiára. Kimutatható ez éppígy a korábbi BARTZAFALVI, PERECSENYI, FOLNYESICS furcsaságaiban, mint a későbbi VAJDA PÉTER, BUGÁT és társainak „rendszerei”-ben, melyek még a szélső neológus BALLAGI MÓRT is kivették a sodrából. — Ilyenformán a purizmus, az idegen szavak ellen folytatott harc, s a nyomaiban járó új szavak alkotása szintén lehet elvi meggyőződés eredménye.

19. Politikai okok. Legmélyebb hatásúvá ott és akkor válik a nyelvújítás, mikor a nyelvi, műveltségi, irodalmi okokhoz, a nyelvközösség nemzeti életének körülményei társulnak, s ezt a máskülönb irodalmi határok közé korlátozott s e határokat csak észrevétlenül és lassú fokozatossággal átlépő mozgalmat politikai fontosságúvá emelik. Nem minden nyelvújításnak van ilyen politikai, nemzeti fontossága. Míg a franciában PIERRE DE RONSARD nyelvújítása és MALHERBE harcai szűk irodalmi határok közt folytak le; a német nyelv történetének újító mozgalmai a XVIII. században nagyobb területen ugyan, de mégis nagyjában csak az irodalom körében mentek végbe és csak a napóleoni háborúk vége felé öltik fel a nemzeti törekvések színét; addig a mi nyelvújításunk szorosan össze van torrva, okozója és következménye, legfőbb ösztönzője és legérdekesebb terméke életünk ama szakaszának, melyben a nemzet nemzeti voltának öntudatára ébred és hosszú, szívós harcot vív önállóságaért. Ez a kor MÁRIA TERÉZIA uralkodásának utolsó évtizedétől az 1825-i országgyűlésig, tehát kereken félszázadig tart. Ez idő mostoha politikai és társadalmi körülményei, MÁRIA TERÉZIA enyhe, II. JÓZSEF erőszakos intézkedései legelőször a nyelvben keltenek visszahatást. A nyelvnek nemzetfönn tartó tudata már szinte két évtizede működik, mikor az 1790—91-i országgyűlés rövid politikai fellobbanása elkövetkezik; egyre fokozódik az utána következő időben, mikor I. FERENC uralkodása csírájában megfojt minden politikai megnyilvánulást. A nyelvbe és az irodalomba menekül a nemzeti élet minden szikrája, a nyelv lesz hordozója az egész nemzeti életnek. Ekkor erősödik bizonyossággá az előbb inkább csak sejtett

igazság, hogy nemzeti létünknek föltétele nyelvünk megmaradása, az az igazság, mely ebben az időben jegecesedik ki a „nyelvében él a nemzet“ szállóigében. Nincs olyan könyve ez időnek, sem irodalmi, sem tudományos, mely újra meg újra ne hangoztatná ezt a tételt, nem mint közhelyet, hanem mint elevenen érzett, tudatosan felfogott igazságot.¹⁾ Ebből az következett, hogy a nyelvnek, akár irodalmi, akár tudományos művelése, bővítése, szépítése elsősorban hazafias kötelesség; a költő és a tudós erényei hazafi erények. Innen az az osztatlan érdeklődés, mellyel a maga kora a nyelvújítás vitáit kíséri; innen e viták sokszor szertelennek tetsző hevesége, mert mindegyik párt a maga tudományos, esztétikai igazságában önmagát, nemzetét védte s az ellenfélnek nemzetrontó törekvéseit támadta. Minden újszerű alkotás az ortológus szemében veszedelmes rés volt a nemzetet védő bástya falában, a neológus előtt pedig egy-egy új kő a nemzeti élet jövőre nagy épületéhez. A nyelvújítás nem szobában ülő literátorok szórszálhasogató nyelvi vitája volt, hanem a gondolkodás ébredésének a jele, a közszellemnek nemzeti irányban való megmozdulása. S amint egyik legfőbb okozója a politikai volt: a nemzet létének kérdése, úgy egyszersmind egyik előkészítőjévé is lett a teljes erejével ébredő politikai életnek: a nemzet újjáalkotásának. KAZINCZY szántott, SZÉCHENYI vetette a termő magot. A nyelvújításnak a nemzeti élet megújulásával való szoros kapcsolata, a benne megnyilatkozó nagy erkölcsi erő teszi nyelvünk történetének e jelenségét egyetlenné a maga nemében a világ többi hasonló jelensége közt.

20. A véletlen. Tudományos fejtegetésben furcsa ugyan vélelentről beszélni, de a nyelvújításnak nem egy terméke neki köszönheti létét. Van olyan, mely sajtóhibából keletkezett, más valamely régibb szöveg hibás olvasásából. Ide számíthatjuk az író szeszélyét, a nyelv elemeivel való játékot, a pillanatnyi ötletet, mely egy-egy új szónak életet adhat. SZABÓ JÓZSEF, híres ásványtudós, mondja egy alább tárgyalandó értekezésében: „...a jó szó olyan, mint a jó ötlet, készítése nem igen akar függni önkényünk-től, nem igen engedi magát parancsolva csináltatni“. Ilyen szerencsés ötletű szócsináló volt SZEMERE PÁL, a szavak költője és megálmodója; s hogy kisebbet ne is említsünk: ARANY JÁNOS, aki az Elveszett Alkotmányban, ARISTOPHANES fordításában, leveleiben (kivált

¹⁾ Nyr. XXXI. 61.

a Petőfihez írottakban) tucatszám csinálja a furcsa, torz és bohó szavakat, nem azért, hogy velük a magyar nyelv szókészlete bővüljön, hanem hogy egy percre szolgálják tréfás, humoros, szatirikus hangulatát. E nemű „alkotásai“ alig is kerülnek még egyszer tolla alá, hanem mint a múltó szeszély gyermekei *h a p a x l e g o m e n o n*-ok maradnak.

A nyelvújítás eredményeinek terjesztői.

21. Az írott nyelv. Minthogy a nyelvújítás termő talaja az irodalom, ezért terjesztője is elsősorban az írott nyelv, még pedig mindenféle formájában. Az élő nyelv innen kapja a nyelvújítás alkotásait, belőle fogadja el azt, amire bármi oknál fogva szüksége van. F'gyelemre méltó, hogy a nyelv különféle rétegei és osztályai más-másképpen viselkednek a nyelvújítással szemben. Azok az osztályok, melyekben a fogalmi elkülönítés szabatoságára legnagyobb szükség van s amelyekben a közmegegyezés is főfontosságú, legkönnyebben fogadják el s legtartósbabban őrzik meg a nyelvújítás alkotásait; ezek a külön-külön szakhoz kötött osztálynyelvek, szabatosabban mondva műszókészletek. Ilyen az orvosi, természettudományi, jogi, műszaki, kereskedelmi, ipari s egyéb osztálynyelvek szókincse, melyben a szónak a tárgyi jelentése a lényeges, viszonya a nyelv egészéhez, a nyelv szokáshoz. szépsége s egyéb más követelések, meglehetősen alárendelt jelentőségű.¹⁾ Ezért élnek még olyan zavartalanul a nyelvújítás legfurcsább termékei is a szaknyelvek rejtekében, honnan a leghevesebb nyelvjavító támadások sem bírják fölverni és elpusztítani. A szorosabban vett irodalom, melynek esztétikai céljai vannak, e tekintetben másként viselkedik. Könnyen befogadja a szükségesnek látszó új elemet, de könnyen el is ejti, mivel nem annyira a szó tárgyi jelentése, mint inkább hangulati, stílisztikai, esztétikai értéke a döntő; ez pedig hullámnak van kitéve. Beleszól ebbe az irodalmi divat is, mely egyszer a népiest, másszor ép ellenkezőjét, egyszer a régiest, máskor a legújabbat kívánja. Az irodalom rétegei közül kedvező termő talaja van a nyelvújításnak a kötetlen nyelvű szépprózában, míg a verses alakok, leginkább a rövid lírai fajok nehezebben fogadják be. Az irodalomban nemcsak a puszta szó, hanem inkább, sőt főleg a szó- és mondatfűzés, a kifejezés mód, fordulatok s hasonlóak jutnak jelentőségre. A köznyelv veszi be legnehezebben az új elemeket, de a

¹⁾ Tolnai: Műnyelv, szaknyelv. MNy. XIX. 76.

befogadottakhoz legmakacsabbul ragaszkodik is. Ebben a tekintetben azonban a változott életkörülmények, az élet szükségletei ma egészen mások, mint ötven, száz és másfélszáz esztendővel ezelőtt; a köz-, sőt népnyelv befogadó készsége ma jóval nagyobb, mint akkor volt.

22. Hírlapirodalom. A nyelvújítás alkotásainak terjesztői közt első helyen áll a hírlap és a folyóirat, a tágabb értelemben vett irodalom legmozgékonyabb formái. Legközvetlenebb és leggyakoribb kapcsolatban vannak a közélettel, melyből létüket veszik s amelyet szolgálnak. A más irodalmi termékekhez képest aránytalanul nagy példányszámnál fogva is óriási az a terület, melyre hatnak. Egy elhangzott szó a sajtó útján százezrek és milliók tudatába térkőzik. Az előállításukhoz szükséges gyors munka pedig valóságos melegágya mindenféle újításnak, tehát a nyelvnek is. Hisz lényege az újság, neve is újság. A hírlap a maga szavait napról-napra szinte ugyanazon a helyen ismétli: vezércikkben, karcolatban, napi hírben, hirdetésben, s az ismétléssel úgy szólván belevési olvasója emlékezetébe. Hozzájárul, hogy tartalmának egy része másnyelvű sajtótermékekből származik; a gyorsan végzett fordítás idegen eszméknek gyors szóbaültetetését kívánja, s ez ismét forrása az újításnak. Nyelvújításunknak első nyilvános fellépése is hírlapban történik, az első tiltakozás is ennek nyomán támad. A Magyar Hírmondón, Merkúriuson kezdve, a Hazai Tudósításokon, SZÉCHENYI Jelenkorán, KOSSUTH Pesti Hírlapján végig a mai napig a hírlap nemcsak tenyésztője, hanem legfőbb terjesztője is a nyelvújításnak.¹⁾

23. Levelezés. A hírlappal és a folyóirattal szinte egyrangú terjesztője a nyelvújításnak a levelezés, főleg a XVIII. század végén s a XIX. század elején. A levelezés hatásában akkor elképzelhetetlenül nagyobb volt, mint ma; helyettesítette és pótolta a vagy nem eléggé fejlett, vagy rendszerint igen rövid életű s ezért nem elég erős hatású folyóiratot. KAZINCZY levelezése az egész ország szellemi életét Széphalmon központosította; oda irányultak, onnan indultak ki az irodalmi hírek, az új eszmék. A nyelvújítás életét bennük ügyelhetjük meg legközvetlenebbül; alkotásainak keletkezése, sorsa, terjedése belőlük ösmerhető meg hitelesen. Az új szavak is rendszerint e levelezésben indulnak útra.

¹⁾ MNy. VI, 262.

24. Általános szótárak. Következő helyre tehetők a szótárak. Ők a folyton változó szókészlet megrögzítői és készlet-tárai, ahonnan mindenki mindenkor vehet. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótára volt az első, mely új szavakat vitt bele a köztudatba; utána hosszú sora a szótáraknak, akár kénytelen-kelletlen, a szótár természeténél fogva, akár szándékosan és tudatosan ezt a célt szolgálta. Csak a legfőbbeket említjük e helyen: SÁNDOR ISTVÁN, a Magyar Tudós Társaság Zsebszótára, KUNOSS Szófüzérei, BALLAGI és FOGARASI szótárai s legifjabb utódaik is, nemcsak tárai, hanem terjesztői az új szavaknak.

25. Szakszótárak. Külön kell vennünk a szakszótárakat, melyek nem a nyelvközösség egészét, hanem egy határozott szakhoz kötött részét szolgálják. Nagyobb tömegben először akkor jelentkeznek, mikor az 1805. évi 4. tc. kimondja a magyar nyelvnek jogaiba való iktatását. Szükséges volt hirtelen a közigazgatásnak, törvénykezésnek, hivatali eljárásnak magyar műnyelvet teremteni s ezt a Tiszti Szótárak-nak nevezett műszókönyvek kísértették meg.¹⁾ Az Akadémia is a legkülönbélebb szakú műszókörök szerkesztésével kezdte működését. Azóta az önálló tudományos és gyakorlati szakok száma hatalmasan megnövekedett s velük együtt műszótáraik mennyisége is. Jellemző a műszótárra, hogy rendszerint nem egy ember, hanem külön e célra szervezett bizottság műve, mely nemcsak összegyűjti a felhasználható szókészletet, hanem a szükséghez képest új szavakat, kifejezéseket alkot, ezeket szótárába becikkelyezi, a maga körében kötelezővé teszi és terjeszti.

26. Iskolázás. A nyelvújításnak hathatós terjesztője továbbá az iskola, minden formájában és fokozatában. A legalsó fokon a zsenge gyermek elé táruló új ismeretek tömegével együtt új szavak nagy tömege is tudatába tódul; e szavak nagy része a nyelvújítás alkotása; gondoljunk csak a nyelvtan műszavaira. Magasabb fokokon a szakokra való oszlás minden egyes szaknak külön műnyelvét viszi a tanításba s az előadásba. Így a tanítás s a célját szolgáló tankönyv szinte olyan tömeges terjesztője a nyelvújításnak, mint a hírlap.

27. Irodalom. E tényezők sorában utolsónak hagytuk a szó szorosabb értelmében vett irodalmat, valamint külső kifejezőjét: a könyvet és a színpadot. Minthogy az irodalom mindenek-

¹⁾ Vö. VISZOTA Gy. Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. XXXV, 194.

előtt az ember esztétikai érzékének kielégítését szolgálja, annak az érzéknek vagy inkább lelki szükségnek, mely valamilyen alakban mindenkiben megvan, azért hatása rendkívül mély, terjedelmében pedig igen nagy. A hatás foka természetesen arányban van az irodalmi termék értékével, avval az általános értékkel, mely nem éppen azonos az önálló művészi értékkel, hanem lehet múltó, divatszerű is, de mindenesetre valamilyen sikerrel egybekötve. Az irodalom a maga folyton vátozó, fejlődő és hanyatló irányjaival, tárgyainak és műfajainak beláthatatlan sokféleségével a nyelv változásainak, fejlődésének állandó színtere. Benne mennek végbe legfokozottabb mértékben a nyelv életének jelenségei, s azért hatása is, a költő nagyságával nem mindig egyenes arányban ugyan, nagyon erős. Ez a hatás azonban nem minden időben azonos méretű. Rendes, békés munkás korban csak kisebb részt kér az általános érdeklődésből; nagy átalakulások, válságok idejében még szűkebbre szorul; politikai és társadalmi nyomás idejében rendkívül fokozódik és szinte egyeduralomra tesz szert, például nálunk a XIX. század két első évtizedében, s a szabadságharc és a kiegyezés közötti korban. Nagy írók nagy irodalmi sikerei nemcsak tárgyuknak, hanem nyelvüknek hatásában is megnyilvánul. KAZINCZY korának nyelvújító vitái és elméleti eredményei a következő időben, az Aurora-körben és utódjaiban jutnak győzelemre. Érdekes jelenség, hogy a nyelvújítás termékeit inkább a prózai formák terjesztik, mint a versesek. Az Aurora évkönyv novellaiból való szavak a jelenkor újságlapjain jelennek meg. JÓSIKA új szavai a negyvenes évek hírlapjaiban, JÓKAI, aki a nyelvújítás egész szókészletét forgatja regényeiben, a kiegyezés korába viszi bele magá-használta újításait. A regényírók tudatában is vannak nyelvi hatásuknak s ezért újításaikat művük végén gyakran szójegyzékbe foglalják; így tett már a XVIII. század végén BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID Szigvárjában, így a XIX. század ötvenes éveiben JÓSIKA; JÓKAI előszóban jegyzetben, sőt szövegben is figyelemztet magá csinálta szavaira. — Az irodalomban különösen a fordítók alkalmasak az újítások terjesztésére. főképp ott, ahol az egész irodalomnak akkora részét foglalják el, mint a miénkben. Ennek okairól különben már előbb szó volt.

28. Az élő nyelv. Az írott nyelven kívül azonban maga az *élő nyelv* is eszköze az újítások terjedésének. A magánember ezer meg ezer szállal kapcsolódik bele az életbe; hivatása, szükségletei, ügyei mindenféle más foglalkozású, más osztálybeli emberrel,

intézménnyel érintkezésbe juttatják. Foglalkozás, ipar és kereskedelem, sok ügyes-bajos dolog a hivatalokban, a politika, társaskörök, még a templom, a szószék is segíti az új fogalommal együtt az új szót is terjedésében.

Evvel kapcsolatban említést kell tennünk egy lelki mozzanatról, az utánzás ösztönéről, mely a fiatalban él, hogy az idősbet másolja, az alacsonyabb műveltségű emberben, hogy a fölötte állót vagy legalább is azt, akit annak vél, utánozza, nemcsak abban, amit tesz, hanem abban is, amit és ahogyan mondja. A kor és a műveltségi fok különbségén kívül sokszor pusztán az is elég a követésre, hogy a látott minta más. Ezek a különbségek igen erősen nyilvánulnak a nyelvben, különösen azokban az elemekben, melyek elütnek az utánzó nyelvéitől. A „szükségtelen“ új szavak terjedése a nép s az alsóbb társadalmi rétegek nyelvében legtöbbször evvel magyarázható. Ide számíthatók a divatszavak is, melyek legnagyobb részükben a nyelvújítás rovatába tartoznak.

Általános irodalom. [Zárójelben a szövegben használt rövidítés]

TELEKI JÓZSEF GR. A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllásmódok által. Megjelent: Jutalom feleletek a' magyar nyelvről c. mű I. kötetében Pest, 1821. [TELEKI: Jut. fel.] — LOVÁSZ IMRE Értékezés a' magyar nyelvújításról. Pest, 1835 [LOVÁSZ.] — IMRE SÁNDOR. A magyar irodalom és nyelv rövid története. Debreczen, 4 kiadás 1878 (utolsó fejezet). [IMRE S., Irodtt.] — TOLDY FERENC. A magy nemz irod. története. Pest, 1865, 4. kiadás 1878 (IV rész) [TOLDY, Irodtt.] — PONOMI THEWREWK EMIL. A helyes magyarság elvei. Budapest, 1873. (V. és VI. fej.) [THEWREWK, Hely. magy.] — IMRE SÁNDOR. A magyar nyelvújítás óta divatba jött... szólások bírálata Budapest, 1873. [IMRE S., Nyelvúj. bír.] — IMRE SÁNDOR. Nyelvtörténelmi tanulságok. Érték a nyelv- és széptudomány köréből V. köt 9 sz. Bpest, M. T. Akadémia. 1876 (A nyelvújítás története) [IMRE S., Tan.] — SZVORÉNYI JÓZSEF. Fejlődési tünetmények a nyelvben, fővonatkozással a nyelvújításra. Eger, 1877. Főgimn. értesítő és kny. [SZVORÉNYI, Fejl.] — KOMÁROMY LAJOS A neologia és orthologia. Tanítók könyvtára 2. sz. Budapest, 1881 (A nyelvúj tört. áttekintése). [KOMÁROMY, Neol.] — SIMONYI ZSIGMOND. A nyelvújítás történetéhez Ért. a nyelv és széptud köréből. XIV. köt. 8. sz Bpest, M. Tud. Akad. 1881. [SIMONYI, Nyelvúj. tört.] — SIMONYI ZSIGMOND. A magyar nyelv Bpest, 1889. 2 kiad 1905. (V. fej. irodalommal.) [SIMONYI, Magy. ny.] — BÁRDOS REMIG A magy. nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. [BÁRDOS. Nyelvtiszt.] — SZILY KÁLMÁN. Adalékok a m. nyelv... történetéhez, Bpest, 1898. [SZILY, Ad.] — IMRE SÁNDOR A nyelvújítás története: BEÜTHY-BADICS. A m. irod. története. I. köt. 1906. [IMRE S., Nyelvúj. tört.] — THIENEMANN TIVADAR. Német és magyar nyelvújító

törekvések. Egyet. Phil. Közl. XXXVI, 78. (1912.) [THIENEMANN, Nyelv-
újít.] — SIMAI ÖDÖN. Kazinczy Ferenc nyelvújítása Magyar Nyelv. V—
XIII. (1909—1917). — SIMAI ÖDÖN. Csúzy Zsigmond szavai. Nyr. XL.
308. (1911.) — BALLAGI ALADÁR. Régi magyar nyelvünk és a NySz. 1903.
69. l. Nyelvúj. és orth. c. fejezete. — GESZTE-I GYULA. Csokonai és a
nyelvújítás. 1910. NyF. 62. sz. 12. sk. II. — SZINNYEI JÓZSEF. A magyar
nyelv. 13. kiad. 114. pont. 1926. — E. N. SETÁLÁ. Szily, A magyar
nyelvújítás szótára. FUF. Anzeiger 33. 1904. (A NyÚSz. bíráló ismer-
tetése, fontos elvi megállapodásokkal.) — SZEKFI GYULA. Iratok a magy.
államnyelv kérdésének történetéhez. 1926. (Különösen a Bevezetés 92—
104. lapjai)

II.

A nyelvújítás története.

Nyelvújítás más nyelvekben.

29. Nyelvújítás minden nyelv történetében van, melynek irodalma van. Az írók, költők és tudósok egyaránt, mindenütt és mindenkor elégtelennek találták azt a nyelvet, melyet a mult rájuk hagyott s amelynek jelenében éltek. A külföldi jelenségekre csak rövid utalással mutatunk rá.

30. A görög drámaírók igen sok új szóval ajándékozták meg nyelvüket; közülök kiválik AISCHYLÖS, akit HALIKARNASSOSI DIONYSIOS „ποιητης δνοματων“ „szócsinálónak“ nevezett. A tragikus múzsa mögött nem maradt el a komikus sem; különösen ARISTOPHANES hírhedt csúfondáros szócsinálásairól, főleg összetételeiről, melyeknek koronája a Nőuralom 1165. versében lévő 79 tagú szószörnyeteg, melyet még ARANY is csak 49 szótaggal tudott lefordítani. Az óda-költők közül PINDAROS tűnik ki „mázsás“ új szavaival. A filozófiában PLATONnak és ARISTOTELESnek, az orvostudományban HIPPOKRATESnek volt szüksége tudományos szabatoságú új műszókra, melyeket elődeik nyelvében nem találtak. Minden azonban megmaradt az irodalom s a tudomány határai között, s a nyelv egészére kevésbé hatott.

31. A rómaiaknál a görög műveltséggel beözönlő sok görög szó ellen visszahatás is mutatkozik; felhangzik a panasz a NAEVIUS sirató versben: „Rómában elfeledtek latinul beszélni“. Nyelvtisztító mozgalmak indulnak meg, melyeknek vezérei közt császárokat is látunk. Nyelvújításról, ennek szükséges voltáról CICERO, QUINTILIANUS és mások több ízben szólanak; alkalomadtán

maguk is alkotnak egy-egy új szót, nem minden mentegetés nélkül. HORATIUS már az újítás módjait is ajánlja: régi szók felélesztését; bölcs mérséklettel újak képzését; pórias szavak csinosítását; fölöslegeselek elvetését. SENECA sok filozófiai műszó alkotója. A rómaiaknál a műveltség-okozta bővítés szükségén kívül, már bizonyos nemzeti érzés is észlelhető, mely kivált a nyelvkeverés ellen irányult.

32. Az olasz irodalmi nyelv kifejlődésében a szó szerint vett nyelvújításnak csekély része van. DANTE „De vulgari eloquentia” című értekezésében a tájszólásokról elítélően szól, az udvari nyelvet helyezi valamennyi fölé, tárgyalja az irodalmi stílusokat, nagy költeményét pedig „Commedia”-nak azért nevezi, mert „alacsony köznyelven” írta. A firenzei Accademia della Crusca (1584) az irodalmi nyelv helyes voltára való ügyeléken, csiszolásán kívül más célt nem tűz maga elé.

33. A franciában a XVI. század végén nagyobb hullámokat vet a PLEIÁDE (RONSARD és társai) törekvése, hogy a görög és a római nyelv minden szépségét, sőt szókészletét is beleolvasszák a magukéba; e visszagörögösítés és -rómaisítás ellen száll síkra MALHERBE, ki Párizs nyelvét tette meg az irodalom nyelvévé. Az 1635-ben alapított Académie Française az irodalmi nyelv tisztaságára, szabatosságára ügyel s szótárában nemzetének törvénykönyvet ad, mely szigorúan őrködik, hogy valamely homályos szó be ne szennyezze nyelvüket. Nyelvújításról kevés szó esik; a *néologisme* szóról szinte megrovásképen mondja: „Il ne se prend qu'en mauvaise part”.

34. A németben erősebb nyelvújító áramlatokat észlelhetni, melyek főképp nyelvtisztító törekvésekből fakadnak; céljuk megszabadítani nyelvüket egy idegen nyelv járma alól. A XVII. század Sprachgesellschaft-jai a latin ellen fordulnak. A XVIII. század közepétől kezdve a hatalmasan föllendülő irodalommal a nyelv-művelés kérdése is fölvetődött. Míg a tudós ADELUNG nyelvszabályozó törekvéseivel minden újításnak ellene szegült és változhatatlannak vélt törvényekkel a nyelv fejlődését meg akarta kötni, addig az írók: LESSING, KLOPSTOCK, HERDER, WIELAND a nyelv-művelést és -bővítést a költők „királyi jogának” tartották. A nyelvben öntudatra ébredő németiség a francia ellen küzd; CAMPE és társai szélső racionalizmussal irtják az idegen szavakat és helyettük újakat gyártanak, megvetve szokást és hagyományt, mert „a nyelvben az értelem a legfőbb törvényhozó.” Mozgalmuk olyan erőszakos volt, hogy még

a nyelv dolgában igen szabadon gondolkozó WIELAND is, a francia forradalomra való utalással, „nyelvjakobinusoknak“ nevezte el őket. — A német birodalomnak 1871-ben történt megalapítása után, a duzzadó nemzeti érzés tüzzel-vassal pusztít minden idegenszerűséget s a Deutscher Sprachverein a nyelvhelyességen kívül főleg nyelvtisztítással foglalkozik. Eredményei igen jelentősek, a hivatalos és a közélet nyelve szinte teljesen tiszta németségűvé válik a postától az étlapig.

35. Nemzeti érzésből fakadnak a finnek s a törökök nyelvtisztító mozgalmai, azok a svéd, ezek az arabs és más elemek kiküszöbölésére. Az oláhok francia elemekkel zsúfolják nyelvüket, hogy ezzel finomabbá tegyék s a Nyugattal való rokonságot erősítsék; eljárásuk hasonlít a Pleiade-éra, de a cél politikai. Az erdélyi oláhok inkább a népnyelvet igyekeznek irodalmivá tenni. A horvát nyelv belső gazdagságára támaszkodva akar emelkedni; így a tót is saját népnyelvével védekezik az elcsehesítés ellen, tehát nemzeti érdek vezérli. Türelmetlen nemzeti érzéssel és erőszakos céltudatossággal jártak el a csehek, kik irtó hadjáratot indítottak minden idegen, főképpen német szó ellen. Nagyon mozgalmas az újgörög nyelv kialakulásának még most is tartó folyamata; rendkívül heves, s még a közéletre is ható harcokban vitatkoznak a mai köznyelv s a klasszikus görögség elsőségéről és összegeztetéséről.

Irodalom. TELEKI LÁSZLÓ, A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklései. 1806. — TELEKI JOZSEF, A' magyar nyelvnek tökéltetése. 1821. — IMRE SÁNDOR, Nyelvtörténelmi tanulmányok. 1876. — BRASSAI SAMUEL, Neo- és palaeologia. 1875. — BRACHET, Grammaire Historique de la langue française. — THIENEMANN, Német nyelvújító törekvések. EPhK. 1912, 78.

A magyar nyelvújítás története.

36. A magyar nyelvújítás valamennyi hasonló külföldi jelenségnél mélyebben járó s az egész nemzetre ható mozgalom. Egyik oka és eszköze a nemzet nagy átalakulásának és megújulásának. Ahogy a magyar nyelv más volt a XVIII. század közepén, mint a XIX. század derekán, úgy a nemzet maga is politikailag, társadalmilag, erkölcsében és műveltségében is más volt. (Vö. 20. p.)

A magyar nyelvújítás főkorszaka voltaképpen a SZÉCHENYI fölléptét megelőző két évtized; kezdetei azonban visszanyúlnak a középkor első írott emlékeinek idejébe, míg utolsó hullámai még a XIX. század végét is érintik. De különbséget kell tennünk a régibb jelenségek s a XVIII. század közepén kezdődő nyelvújítás közt. Amazok meglehetősen szórványosak és elszigeteltek, egymás közt vagy egyáltalán nem, vagy csak kevéssé függenek össze; ez történetileg összefüggő folyamat, melynek egymást követő mozzanatai egymáson épülnek, jelentőségben egyre gyarapodnak, míg KAZINCZY működésében s a nagy nyelvújítási harcban tetőpontjukat érik, sőt némi elcsitulás után a XIX. század második felében egy új harcban még egyszer felhullámanak. Ez az úgynevezett nagy nyelvújítás az, melynek a nyelvek történetében párja nincsen.

A következő lapok feladata az egésznek történetét írók, írói csoportok és jelenségek szerint, amennyire az adatok s a körülmények engedik, minden mozzanatában hiven összefoglalni és előadni.

A legrégebbi nyomoktól a XVII. sz. végéig.

37. A nyelvújítás első jelei a kódexekben. Az irodalmi szóalkotás legrégebbi nyomait ott kell keresnünk, ahol irodalmunk kezdődik: a kódexekben, melyek a középkori, vallásos szellemű, latin nyelvű irodalom termékeinek fordításai. Első fordítóink egyszersmind első nyelvújítóink, helyesebben szóújítóink, mert az eredeti szöveg szavainak fordítása okoz nekik nehézséget. A magyarban nem ismert fogalmakat kellett magyar köntösbe öltöztetniük, hacsak nem akartak idegen szóval élni. A hasonlóság, az analógia természetes, de sokszor meg-megingó érzéke vezeti őket új szavak feltalálásában. Legtöbbje képzés; ritkább az összetétel, melyet legtöbbször körülírás pótol. Közkeletűekké vált szavaika lehetetlen megjelölni, mert nincs régibb szöveg, melyhez hasonlíthatnók őket. De kirínak azok, melyek utóbb nem maradtak meg, s amelyek alkotásán leginkább érezni a pillanat kényszerét, a nehézséget, mellyel a latin szót magyarul tolmácsolni igyekeznek. Valamint az egész szöveg, úgy az egyes szó is legtöbbször magán viseli latin eredetjének szabását. Érdekes példái irodalmi nyelvünk küzdéseinek.

Jó szetelmezvén: veniet properans BécsiK. 162; ne akarjatok *kéncseznetek*: nolite thesaurisare. MünchK. 24; népedet meg *aláza-*

toscitották: *populum humiliaverunt*. Apork. 54; *meg lángasejtja* ellenségit: *inflammabit inimicos*. Apork. 58; *magát képe-sejte* továbbmentét: *ipse se finxit longius ire*. DöbrK. 320; *ágazat*: *articulus*. DöbrK. 128; *címerlet*: *titulus*. BécsiK. 178; MünchK. 104; *császár-lat*: *imperium*. MünchK. 112, Apork. 42; *éneklet*: *psalmus*. Apork. 24; *hervadat*: *pallor*. Apork. 15; *könyöklet*: *róf.* BécsiK. 11; *sósolat*: *sóspusztá, salsugo*. Apork. 34; *szellet*: lélek (mivel *spiritus* a) szél, b) lélek). Bécsi, Münch., Apork.; *fejedelmi és az ezerlők*: *duces et tribuni*. BécsiK. 42; *negyedlő*: *tetrarcha*. MünchK. többször; *szegedelem*: *romlandóság*. ÉrdyK. 38; *kedveletes*: *szíves*. JókaiK. 36, 114; *szenvedetes*: *kínos*. WinklK. 353; *szorgalmazatos*: *serény*. MünchK. 135, BécsiK. 104.

E néhány példából is látható, hogy alig néhány képmód volt a fordító kezeügyében; ezt a néhányat alkalmazza újra meg újra verejtékes munkájában.

Irodalom: IMRE S. A középkori magy. irod. stíljáról; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 30; — SIMONYI. M. nyelv. 2. kiad. 173; — SIMONYI. A nyelvúj. tört. 5.

38. A XVI. század nyelvújítása. A kódexek nyomán következő XVI. század írói még mindig érzik a nyelv készületlen voltát. Fordításaik vagy átdolgozásaik küzdelem, kivált a műszavakkal. Némelyike, mint KÖMJÁTHY BENEDEK, rokonjelentésű szavak felsorolásával segít magán; másika valósággal lefordítja az idegen szót és elemeit, jobban ragaszkodván a betűszerinti értelemhez, mint a fogalom képzettartamához. Így legtöbbje szóújító is, csakhogy fél-tudatos munkásságuk eredménye az irodalmi nyelv későbbi kialakulásakor, mint a kódex-írók kezdetleges próbálkozásai, elenyészik. Tudatos szócsinálónak csak egyet mondhatunk: SYLVESTER JÁNOST. Már az 1527-i Rudimenta-kban észrevehetni, hogyan fordítja a görög-latin nyelvtani műszót; *proprium nomen*: *tulajdon név*; *nomen appellativum*: *köznév*; *adiectivum*: *másval álló név*; *qualitas*: *minemőség*; *quantitas*: *mennyiség*. Grammatikájában (1539) a kísérletből rendszer lesz: *syllaba*: *egybefoglalás*; *vocales*: *szótívek*; *semivocales*: *fél-szótívek*; *consonantas*: *másvalzengők*; *orthographia*: *igaz írásnak tudománya*; *nominativus*: *nevező*; *genitivus*: *nemző*; *dativus*: *adó*; *accusativus*: *vádoló*; *vocativus*: *hívó*; *ablativus*: *elvivő* stb. Ugyanaz ismétlődik itt, mint a római nyelvtudományban, mikor a grammaticusok lefordították a görög nyelvtan műszavait. De már nem a tudós grammaticus, hanem a magyar ember szólal meg benne, mikor

a hónapok latin nevei helyébe magyar neveket tesz. Több javaslata is van. Ez egyik, hogy a latin nevek mellett már meglévő: *böjtelő hó, böjtmás hó* (WINKLER K.) neveket mintául vévén: *télelő, télmás, télharmad hó* neveket ajánl; vagy a latin *September, October* módjára pusztá számmal való megjelölést: *első, másod, harmad hó*. De legjobban szeretné, ha valami szép és jellemző neve volna a hónapoknak s ezért a következőket mutatja be: januárius: *főhó* vagy *erős hó*, hisz a hét első napja is *hétfő*; februárius: *fagy hó*; március: *fühegy [hó]*; április: *kinyíló hó*; május: *elögyümölcsű hó*; június: *kaszáló hó*; július: *hő hó*; vagy *arató hó*; augusztus: *szőlő-érlelő hó*; szeptember: *szőlőszedő hó*; október: *borvető hó*; november: *borlátogató hó*; december: *véganlakó hó*; vagy *sötét tél [hó]*. — A XVIII. század végén s a XIX. század első felében, nyilván a francia forradalom hatása alatt, mely a régi nevek helyébe új, francia elnevezéseket tett, hosszú sora következik a hónapokat magyarsító javaslatoknak, melyek azonban épp olyan meddők maradnak, mint SYLVESTERÉI. Hogy őt ezekben bizonyos nemzeti büszkeség, anyanyelvünk gazdagságának tudata vezette, az grammatikája sok helyén nyilvánul. Emlegeti a „thesaurus linguae patriae“-t; nem érti, miért resteljük mi a mi dicső nyelvünket, mikor másoknak a maguk alacsony nyelve is tetszik és kedves.

Irodalom: MELICH JÁNOS. A két legrégebbi magy. nyelvű nyomtatvány. A MNyt. Társ. kiadása. 1912; — TOLDY F. Corpus Grammaticorum. 1866; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 37; — SIMAI Ö. A magy. hónapnevekről. MNy. VI, 406; — WINKLER K. naptára. Nytár. II. Előszó XII. l.

39. A XVII. század nyelvújítói. A XVII. század, melyet irodalmi nyelvünk kifejlődése első fokának lehet nevezni, a nyelvújításban is nevezetes korszak. Ez idő legnagyobb prózaírója, PÁZMÁNY PÉTER, nem volt nyelvújító a szó szorosabb értelmében; de a nyelvvel való bánás tekintetében nincsen párja korában. Egyebeken kívül stílusának főjelessége a nagy gazdagság és sokféleség: az elvont dogmatikai vitatkozástól a gyakorlati célú prédikációig s az ájtatos imádságig nyelvének megvan minden színe, minden árnyalata. A nyelv azonban csak eszköz a kezében, önmagáért nem foglalkozik vele, nem elmélkedik róla. Még KEMPIS fordítása előszavának híres sorai is, melyek irodalmunkban a fordításnak első tudatos elvi megfogalmazása: „Igyekeztem azon, hogy a deák bűtűnek értelmét hiven magyaráznám; a szóllásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repe-

dezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna“. — még ezek a sorok is éreztetik azt, hogy PÁZMÁNY főgondja a tartalom hűsége, melyet segít a fordítás magyar eredetiségének kedvessége. PÁZMÁNY nyelv művész, de se nem nyelv művelő, se nem nyelv újító; erre hiányzik a nyelvvél való bánás tudatossága. Ilyen közvetlen köre s a vele vitában álló ellenfelek csapata is, kik bár durván és nyersen, de beleviszik a fejlődő irodalmi nyelvbe a tájszólások vadvirágait.

40. PÁZMÁNY hatása nem szűnik meg a XVII. században, hanem tovább él és érezhető a XVIII. század folyamán is. Az egyházi szónokoknak ő vált tartalmi és alaki mintájává. Nemcsak gondolatait ismételtetik, változtatják, hanem nyelvét is eltanulják; szó-lásai, képei, hasonlatai valóságos közhelyekké válnak. Ha e kor egyik legjobb egyházi szónoka, PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON, veszprémi püspök gyűjteményének, a „Micae et spicae“ vaskos köteteit olvasuk, szinte minduntalan a címlapot kell megnéznünk, nem a „bíboros Ciceró“ művével van-e dolgunk. CSÚZY ZSIGMOND, a pálos-rendi hit-szónok, PÁZMÁNYTÓL ihletve bánik a nyelvvél; önkénytelen követve példáját, szinte ontja az új képzések, összetételek százait, a nélkül, hogy a nyelv természetes fejlődésének határait átlápné. A fejlesztés PÁZMÁNYHOZ képest a népies felé történik; hangja kissé érdekesebb, néha paraszti is. Ezért őt nem tehetjük a tudatos nyelv-újítók sorába, hanem PÁZMÁNY iskolájának legtehetségesebb nyelv-mű-velő tanítványai közé. Ide tartozik még a ferencrendi TELEK JÓZSEF s a pálos KOLLÁRICUS JOAKIM is. — Ugyanez a mélységes hatás nyil-vánul meg FALUDIBAN és körében, de minthogy bennük új elemek, új irányok érvényesülnek, alább külön kell velük foglalkoznunk.

Irodalom: RÉTHEI PRIKKEL M. Csúzy Zs. szavai. Nyr. XXXVII és XXXVIII; NyF. LIX; MNy. V, 89, 136; — SIMAI Ö. Cs. Zs. szavai. Nyr. XL, MNy. XI, 264., Nyelvújítók a XVII. sz. közepén. MNy. IV, 12, 108.

41. Annál többe foglalkoznak szorosan vett nyelvi kérdésekkel az erdélyi hittudósok s akik körükben vannak: GELEJI KATONA ISTVÁN, MEDGYESI PÁL, MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS, KÁSZONI JÁNOS, BIHARI FERENC és APÁCAI CSERE JÁNOS; kisebb nevekkel a sort még jóval meg is lehetne toldani.

GELEJI KATONA ISTVÁN testes dogmatikai köteteinek írása közben figyel a helyesírássra, a magyar nyelv sajátosságaira és szerkezetére. Írás, nem fordítás közben gyakran érzi egy-egy fogalmat alkalmasan

kifejező szónak a híját, s ő az első nálunk, aki bátran kimondja az író jogát: „Szabad volt mindenkor a dolgoknak illendőképén való kibetűzésére alkalmas szót formálni és szabad most is“ (Titk. 818). Ez kétségtelen HORATIUSRA való hivatkozás, talán az első nyelvújításunk irodalmában: „Licuit semperque licebit signatum praesente nota producere nomen“. Néki is a hittudományi műszók okoznak legtöbb fáradságot, ezért „az ifjak kedvéért“ grammatikájában (II. r. 25. p.) felsorolja a legfontosabbakat. Igen sokszor ezek is csak fordításai a latinnak, pl. concordia: *egyszívűség*, subsistentia: *allatta-állóság*; de már többször igen ügyesen a fogalomból alkotja az új szót. Elveit a 36. pontban fejt ki: 1. amit az idegen egy szóval mond, magyarul is egyel fejezzük ki (ez a rövidsége való törekvés); 2. ha az idegen szó származékszó, a magyart is a latinnal egyjelentésű többől származtassuk, pl. vivus: eleven, tehát vivax: *élelveny*; 3. kövessük a képzésben a magyar szavak példáját, azaz az analógiát: „ha jó szó *fázékony*, miért nem *úszékony*, *futékony*... a hasonlók felől hasonló az íélet... alig lehet oly dolog... amelynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárt nem találhat“; 4. de óvatosan ínt a fölösleges szócsinálástól, mert evvel „csak akkor kell élnünk, amikor a szóból megszűkülünk... egyébként, ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni“. — A szóalkotásban segíti őt a szóelemzés; tudja mi a tö, mi a képző és érzi a képző sajátos tulajdonságait. Azért alig csinál szabálytalan szót; de sokszor az okoskodás, az elvi meggyőződés és a logika, bár szabályos, de mesterséges alakok csinálására bírja rá. A tudatos nyelvigazító föléje kerekedik az érzék után járó nyelvművelőnek. Így mindenképen erőlteti a szenvedő *-tattatik*, *-tettetik* alakokat, amiért MEDGYESI PÁL meg is csipkedti. GELEJI tudatosságát bizonyítja a szándék is, hogy más írókra s kívált az ifjúságra hatni akar; utat mutat, hogyan fejezhesse ki magát az ember magyarul a teológia nehéz fogalomkörében. A szándékosságot mutatja az is, hogy több szóban, különösen műszóban csak többek tanácsának meghallgatása után állapodott meg. Valószínűnek látszik, hogy GELEJINEK személyes ismeretsége OPITZ MÁRTONNA, a német költővel és nyelvtszítóval, aki Gyulafejevárt is tanított, hatással lehetett nyelvőlvítő törekvéseire (MNY. IV, 16).

GELEJI nyelvművelő és újító munkásságát két művében figyelhetjük meg: Titkok Titka 1645 és Válság Titka 1645—49; elmé-

letét pedig a Titkok Titkához mellékelt Magyar Grammatikácskájában látjuk.¹⁾

Életben maradt szavai közül legfontosabbak a következő, új képzésű fő nevek: *furallat, intézet, képzet, sugallat; ragaszték, függelék, adalék; hozomány, küldemény, szerzemény, termény; emberiség, lelkség; — mellé knevek: egységes, szövetséges, véges; olvadékony, tűnékeny, rothadékony; egyenlőtlen, függellen, hasonlótlan, rendületlen, termékellen; — igék: istenít; dísztelenít, örökbít, újabbít, egyenlősít, gyanúsít; igenel; oktalankodik; avatkozik, vállalkozik; bekebelez, versenyez; — összetett névszók: borittas; különhely, különház; előbeszéd; betüszedő, földrengés. tetemház; — igekötős összetétel nagy számban: felbuzdít, felbuzdúl, elismer, kinevez; — jelentésmódosítás: kölcsönös (nála: mutuus, ma: reciprocus); határozott és határozatlan (definitus, indefinitus); hivatalos (vocatus > officiosus); vonakodik (á. é. nem akar); — egy szó körülírás helyett: természet szerint való: *természeti*; ítélet nélkül való: *ítéletlen*; nem egyenlő: *egyenlőtlen*; nem hasonló: *hasonlótlan*; — elvonás: *arc, önkény, fűszer*.*

42. KÁSZONI JÁNOS jogtudós, átveszi GELEJI szavait, maga is alkot újakat, s inti az olvasót Rövid Igazgatás (1647) című művében, hogy „első tekintettel ne tegyenek mindgyárt ítéletet“ róluk, szokják meg. Az ő szavai: *magyarázatos, természetes, többszörös; a folyam* (flumen) szónak ő adja ma is használt átvitt (cursus) jelentését.

43. MEDGYESI PÁL már jóval GELEJI előtt csinál több új szót, bár később a Dialogus Politico-Ecclesiasticus (1650) előszavában kikel, GELEJRE célozva, a szócsinálók ellen: „Az talált s gondolt szóknál, szóllásoknál, mi lehet, ami a nyelvet inkább megmocskolná... annyira meg kezdett az egynehány esztendőök alatt az sokféle tarafarázással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon, aki annak métegyében hire nélkül is belé nem kapott volna“. Ne mérjük nyelvünket a deákhoz, „csak ne sajnálnók a fészket, nem a deák nyelvben, hanem magában felkeresni... megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó magyar emberek a féle dolgot kimondani“ (újra Corp. Gramm. 708), — mintha csak LUTHER tanácsát hallanók a német nyelv bővítésére és fejlesztésére. Pedig ő is átveszi és használja GELEJI szavait is. Munkái a nyelvújítás szempontjából még nincsenek eléggé kiaknázva. Szavai:

¹⁾ Újabb kiadása: TOLDY, Corp. Gramm. és NyFüz. 30. szám.

főnevek: *akaratlanság, lehetőség, olvasottság, testiség, többség*; — **melléknévek:** *idő-, rend-, természet-, vallásszeri* (ma: *-szerű*); *többszerű; érzéketlen; egyes, többes (szám); lelkiismeretes, ingyenes, szántszándékos, szokásos, veszélyes*; — **igék:** *bebizonyít, eltulajdonít; függed; hitelesít; mutatkozik.*

44. BIHARI FERENC, gyulafehérvári rektor, ki CSAHOLCZIVAL a szókészlete miatt nagyon becses Index Vocabulorum-ot szerkesztette (1654), sok új szó szerzője: *deszkázat, lovasság, utas; németes; homokoz; ellentétel, rabszolga.*

45. APÁCAI CSERE JÁNOS, a magyar nevelés atyja, a műszókészítésben is úttörő. Az Encyclopaediában (1653) és a Logikácskában (1654), a legelvontabb tudományok fogalmainak igyekszik magyar szavakat adni s kivált a mennyiség- és mértan, valamint a bölcsélet magyar műnyelvét alapozza meg. Míg a teológusok munkássága némileg kész anyagot talált, neki szinte semmiből kellett teremtenie. Eleinte elijed a magyar „nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy mezítelensége“ miatt szándékától; majd GELEJIŐL veszi a használhatókat; azután felbuzdul DESCARTES francia, még inkább GAZA görög író példáján, ki a latin nyelv számára sok új műszót teremtett és elszánja magát, hogy nemzetének magyarul adja a tudomány eredményeit. Már BOD PÉTER észreveszi, hogy „sok magyar szókat ujonnan csinált s mintegy legelsőben jeget akart törni a tudományok megértetésére“ (Athenás 12. l.), „de ebben ötlet vagy senki, vagy igen kevesen követték“. (Vitézk. anyaszentegyház. Elősz.) Műszavai magukon viselik a latin minta képét; GELEJI kívánságát, hogy egy latin szót egy magyarral fejezzünk ki, ritkán bírja teljesíteni. Legtöbb szava körülírással fordítás, pl. subiectum: *alája vettített dolg* (a mai „alany“ már nem fordítás, hanem utánaképzés). Melléknévei közt egész serege van a körülményes *-ási, -ési* képzéseknek: *látási, megtartási*. Legtöbb szava feledésbe ment, de egynéhány ma is őrzi emlékét: *alkonyodat, arányos(ság), együttlét, kiterjedtség, középpont, súrlódás; számláló, nevező, osztó, osztandó.*

46. MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS A mennyei igazság tüzes oszlopa (1648) utószavában szintén panaszolja az elvont gondolkodás műszavainak hiányát s a nyelv „szűk voltát“ és vagy huszonöt szóból álló jegyzéket állít össze; legtöbbször körülírás, nincs meg benne a nyelvújító kellő merészsége, mert úgymond: „találtam egy nagy

hatalmas Úrra... a bevött szokásra, melynek ellene véteni sok helyeken nem mertem“ (Corp. Gramm. 703).

Irodalom: SIMAI Ö. Nyelvújítók a XVII. sz. közepén, MNy. IV, 12, 108; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 43; — SZVORÉNYI. Fejl. 6; — IMRE S. Geleji, mint nyelvész. Akad. Értek. 1872; — SZILY. Adal. 112; — SZARVAS G. A nyelvigazítók. (Geleji, Katona és Medgyesi) Nyr. XII, 12; — KORNIS Gy. A magy. bölcséleti műnyelv. MNy. III, 101; SIMONYI. Magy. nyelv. V. fej.; — TOLDY. Corp. Gramm.

47. GYÖNGYÖSI ISTVÁN szintén a XVII. század fia, de mint nyelv-újító egészen magára áll. Neki nem „szegény az magyar nyelv“, mint ZRÍNYINEK; a nyelv tudományos bővítése sem tette őt nyelv-újítónak, mint GELEJIEKET, hanem a költői gyakorlat. Ezért hivatkozik rá KAZINCZY, mint elődjére: „Nem ritkán elkapta a' poétai tűz, hogy merjen. Mere, s Nyelvrontónak vádoltaték“. ¹⁾ Újításait nyelvészeti okok szülték. Erről maga is beszámol Phoenixéhez írt megjegyzéseiben. Tudja, hogy szavakat és szólásokat használ, melyek „nem a közönséges magyar beszéd szerint“ igazodnak; leír „sok nem szokott közönséges“ szót, „a' kik vagy a közönséges szólásban, vagy a' folyóírásban nem usuáltatnának“. Két okát adja eljárásának. Az egyik „a' versek kedviért lévő szükséges cselekedet“, mivel „a' szóknak mértékét (a' versekben beférkeztethetésekre nézve)... néha hosszabb, néha rövidebb mértékben kölletik venni“, meg a „cadentia“ is rászorítja az eltérésre. A másik ok, hogy a közbeszédtől különböző szavak és kapcsolatok „a' verseket ékesíteni szokták inkább, hogysémmint valami dísztelenségére szolgálának“. Szóval egyrészt a vers kötöttségének kényszere, másrészt a költői nyelvnek emelkedettebb, díszesebb volta. Az újításban olyan módokkal él, melyeket a későbbi nyelvújítók is követnek. Ő maga mintegy igazolásul a latin stílusztika műszavaival az igen jól ismert deák poéták példájára hivatkozik. Kivételése szótagnak (synkope): *bizalom*, *bizalmas* < *bizodalom*, *bizodalmas*; *győzelem*, *győzelmes*(kedik) < *győződelem*, *győződelmes*(kedik); *kémkedik* < *kémelkedik*; — egybevonása szomszédos magánhangzóknak (synkresis): *lány* < *leány*, *mért* < *miért*; — csonkítása a fosztóképző ható alakjának: *hervadhatlan*, *lehelten* (KAZINCZYÉK mintája); — elvonás: *figyelem* < *figyelmes*, *remény* < *reménység*; ²⁾ — új képzések: *csüggedelem*, *rútalom*, *fuvalom*; *fuval-*

¹⁾ Tud. Gy. 1819. XI. köt.

²⁾ Figyelemreméltó a régiebb nyelvből egyetlen adat, BatthyK. 2: „ő remeác“.

mány, töltemény; vállozat, virágzat; időz, merevít, szellőztet; csendellen, győzctlen; — felújítása régi szavaknak: bájolás, cúca, kény, kóborol (prédál), szülemény; — tájszó irodalmi használata (erről is szól írásában): cselleng, babos, bulikol, elnyellik, fityerész, kifítit, temonda, szompolyodik (KAZINCZY kedves szava), verdik, zsombék.

De szóújításainál még számosabbak stilisztikai újításai: vonzatok, melyek a nyelvszokástól eltérnek (*vágy és könnyez vmit, ég és lángoz vkire, fél vmiben, közelít vki mellé*); merész képek, szemléletes hasonlatok; jellemző, festő és díszítő jelzők, melyek újszerűségüknél fogva megkapnak, egy szóval gazdag és színes költői nyelv. Gyöngyösít kell első tudatos nyelvújító, nyelv művelő költőnknek mondanunk. Hatása igen nagy; gyakorlatilag a XVIII. század valamennyi verselő írójára s a magyaros irányra, de elvileg is KAZINCZYRA.

Irodalom: ARANY J. Gy. Istv.; — EKKER J. SZENDE. Gy. J. nyelve a nyelvújítás szempontjából. Nyr. XXVII, 154, 249, 307, 388, 561; — vö. még Nyr. XXVI, 564; XXVIII, 307; MNy. II, 313; VI, 162.

A XVIII. század.

48. A tudományos nyelv megmagyarosodása. A szatmári békét követő évtizedek, mint az egész szellemi életben, a nyelv fejlődésében is pangást jelentenek. Magyar irodalmi élet nincs; az írók elszigetelve, egymásról nem tudva forgatják tollukat. A tudomány ellatinosodik, s BENKŐ JÓZSEF „aureum saeculum scientiarum“-át joggal nevezhetjük „aureum saeculum latinitatis“-nak. A szentírás-magyarázat, a törvénykezés, amennyire magyarul folyt, latinul keverte fejtegetéseit; a katonák egészen elfranciásodtak, holott „frantzia kakasszót sem hallottanak“, és BOD PÉTER méltán sóhajtott fel: „most ha valaha, közel vagyunk a' Magyar Nyelv a' megzavarodáshoz, és abból következő romláshoz“. ¹⁾

Az iskola, az oktatás és a szakműveltség kísérli meg a latin nyelv varázsának megtörését. Eleinte bátortalanul és tapogatózva, majd mind erősebben ostromolja a megvíthatatlannak hitt bástyákat. A tudománynak magyar nyelven való hirdetése és terjesztése volt a cél, melyből önként következik a purizmus és az új műszavak alkotása.

Irodalom: MIKÓ IMRE. Bp. Szemle. 1862; — SÁMUEL ALADÁR. Bod P. élete, 1899. MNy. VIII, 65; — BARDOS. Nyelvtiszt. 49, 84.

¹⁾ Isten vitézk. anyaszentegyh. hist. Előszó. 1760.

49. MISKOLTZI FERENC: Manuale chirurgicum-jában (1742) magyar műszavakkal fordít egy német sebészi könyvet s műve végén latin-magyar szójegyzéket ad.

50. KOVÁTS JÁNOS PETHŐ krónikájának folytatásában (1742) s a Hadi exercitiumban (1746) sok új, kivált katonai szót alkot: *előzet*: front, *hajóhad*, *kerekdit*, *lábazat*: puskaagy talpa, *szájazat*: puskaacsó nyílása, *virágút*: virágoztat.

51. BERTALANFI PÁL jezsuita a Világnak rövid ismerete (1757) című földrajzában szinte erőszakos purizmussal küszöböl ki könyvéből minden deák szót, úgyhogy BOD PÉTER homályossággal vádolja, HORÁNYI ELEK azonban helyesen mutat rá, hogy a szavak újságán és szokatlanságán akadtak fenn olvasói. Tőle való az *egyenlítő* (PÁRIZ PÁPAINÁL még: *égnek két felé osztó kereke*), *cseppkő*, *gyümölcsösít*, *pót*: pótlás. Valószínű, hogy BERTALANFI műve abba az élénk tankönyvirodalomba tartozik, mely Nagyszombatban VARGYAS ISTVÁN és FALUDI névéhez fűződik.

52. MARÓTHY GYÖRGYNEK volt azonban legnagyobb hatása. Arithmetica-ja (1743) volt az első igazi iskolai számtan, mely több kiadásban a XVIII. század legelterjedtebb tankönyvei közé tartozott, amint a máig élő szállóige: „Maróthy szerint“ is bizonyítja. Magyar könyvet ad a magyar tanuló kezébe. Előszavában beszámol elveiről és eljárásáról. A deák műszavak magyarítását szükségesnek tartja; utal a rómaiak régi s a németek új példájára. Ha van a köznyelvben alkalmas szó, fölhasználja. „A' hol az addig való magyar szókban nem találtam alkalmazást, új szót is tsináltam egynehányat; bár többen követnének, úgy nem lenne illy szűk és szegény a' magyar nyelv.“ Amennyire lehet, a latin szó tartalma és alakja után igazodik, tehát gyakran szófordítást végez, nem úgy mint egy századdal előbb MEDGYESI, aki óv ettől. Szóalkotásaiban azonban semmi erőltetés, meszterkedés nincsen, ezért vátak műszavai közkeletűekké s maradtak meg nagyrészt máig is: *összeadás*: additio, *kivonás*: subtractio, *sokszorozás*: multiplicatio (a mai: szoroz, szorítás), *osztás*: divisio, *maradék*; megtartja APÁCAI állalmérő: diameter szavát, amelyből félszázad múlva átmérő lett; az ő tört száma: fractio, később tört-té rövidült. Sikeres folytatója volt APÁCAI kísérleteinek, előkészítője DUGONICS törekvéseinek.

Irodalom: BARDOS, Nyelvtiszt. 69; — Nyr. XIV, 359.

53. MOLNÁR JÁNOS apát is ideszámítandó, a XVIII. század derekának egyik leglelkesebb tanára, kitől RAJNIS és RÉVAI ösztönyt

vettek a klasszikus prozódiajú verselésre. Erős magyarsága és az iskola szüksége teszi puristává, szándékos és tudatos újtóvá. Ezt hirdetik könyvei: A régi jeles épületek (1760), az első eredeti magyar régiségtan s részben művészettörténet; A természetiekről, vagy előlapja szerint: A Fisikának eleji (1777) és az enciklopédikus tartalmú Magyar Könyv Ház 22 kötete (1788—1804). Célja valamennyiben: a tudományokat magyarrá tenni, magyarul terjeszteni, és népszerűsíteni a kutatások eredményeit. Törhetetlen meggyőződése, hogy mindent ki lehet fejezni magyarul s hogy nem szorulunk idegen nyelvek mankójára (Jel. Ép. előszó). Előadásában FALUDI hatását érezni, de mesterének gondos ízlését el nem éri. Új szavai és kifejezései természetesek és könnyen maradnak meg az emlékezetben; innen MOLNÁRnak nagy hatása kora nyelvére, főleg az újságíró RÉVAIRA és RÁT MÁTYÁSra, a Magyar Hírmondó szerkesztőjére. SÁNDOR ISTVÁN ezt mondja róla (Sokféle VIII, 92): „MOLNÁR kanonok úr s RÁT MÁTYÁS úr valának eddig a szófarrágásban nálunk legszerentsésebbek“. Az utókorra különösen a természettudományba vágó szavai maradtak meg: *ásvány* (rég. jel.: *árok*), *olvadék*, *zsiradék*, *folyadék*, *düledék*, *hullám*, *levegő*, *növőény* (később *növevény* és *növény*), *hullócsillag*, *sarkcsillag*, *vágány*, *tömkeleg*; ő adott nevet e kor legfontosabb nyelvi jelenségének: *nyelvújítás*.

Irodalom: PÉCSI ÖDÖN, Molnár János. Szeged 1896; — SZARVAS G.: Nyr. XVII, 367; fizikai szavai: Nyr. XXVI, 252. Viszonya FALUDIHOZ, RATHOZ, RÉVAIHOZ: MNy. VII, 253, XI, 300.

54. Faludi Ferenc és köre. Nem a nyelvújítás, hanem általában az irodalmi nyelv fejlődésében külön hely illeti meg FALUDI FERENCET. Az ő szerény alakja egyike a mérőföldjelző oszlopoknak nyelvünk történetének pályáján. Valamivel idősebb kortársa, MIKES KELEMEN, a régi magyarság, az erdélyi nemes udvari nyelv utolsó, FALUDI az új, a modern szépprózai nyelv első képviselője. Kapcsolata elődeivel, PÁZMÁNNYAL és iskolájával félreismerhetetlen; csakhogy ő az örökséget nemcsak használta és forgatta, mint CSÜZY és BÍRÓ MÁRTON, hanem gyarapította is, fejlesztette s az újabb világ új eszméihez alkalmazta. PÁZMÁNY gondolatvilága az egyház, nyelve a bibliáéval rokon, belőle táplálkozik; FALUDI írásainak tárgya a főúri körök társadalmi szokásai, előadása mellőzi a biblia, az egyházatyák eddigelé megszokott stilisztikáját, s helyébe a jelennek, a világi életnek képeit, hasonlatait, példáit teszi. Az nem lényeges hogy ő az angol DARRELL „dramma“-inak, a spanyol GRACIAN maximái-

nak magyar tolmácsa; nem Magyarországról ugyan, de Magyarországnak írt (Nemes Ember előszava), s a célzat világos. E nálunk merőben új tárgykörnek, teljesen új nyelv is kellett. Az Udvari Ember maximáját (II. 20) mintha reá szabta volna GRACIAN: „... változton változik nyelvünk, és kényes ízünk. Az előbbi beszéd már avott régiség, újra szaggat a világ. A mi tavál szép volt, már ma teljesen rút... Az udvari bölcs azért, a mostani világ rendihez szabja mind külső viselését, mind belső eltekélését“.

FALUDIT a magány s a magárautaltság tette íróvá. Szent Péter templomának gyóntatószékére nem sok idejét foglalta el. S ekkor, a messze idegenben felébred benne a magyar, tollat ragad, átülteti az elegáns angol, meg az epés spanyol jezsuita könyveit: „(a) hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkől, (b) példát adnék sok heverő pennának, (c) olvasásra valót nyujtanék a hivalkodóknak [= semmittevőknek], (d) jóra emlékeztetném a világ gondjaiba merült elméket“. (Nemes Ember, előszó.) E nyilatkozat bővebb magyarázatra nem szorul.

FALUDI nyelvújító, de más értelemben, mint az eddigiek és sokan mások, akik utána következtek. Nem a nyelv elemei, a szavak érdeklik őt, mint a szófaragókat, a puristákat, hanem a nyelv egésze, mint a lelki élet hű és engedelmes tolmácsa. A nyelv ihlete működik benne, mint PÁZMÁNYban, de bár elméletileg nem nyilatkozik a nyelv ügyéről, jóval tudatosabban jár el. Világosan kimutatható, hogy vannak különösen kedvelt szóképzései, összetételei, módjai a szóalkotásban, melyekkel tömegesen él; stilisztikai eljárásai csoportokba osztályozhatók s bennük az időrendi fejlődés megállapítható; a német mintákban való válogatás, a magyar nyelv természetéhez való alkalmazás szinte szemmel kísérhető, ezért ő nem csupán ösztönszerű nyelvművelő, mint PÁZMÁNY, hanem tudatos újító.

55. Mérsékelt purista, nem az idegen szó gyűlölete miatt, hanem mert esztétikai érzéke sugallja, hogy a fölösleges idegen szó szeplő a szép előadásban. Ha nem talál eléggé kifejező magyar szót, nem kerüli aggodalmasan az idegent. Ha új szót alkot helyébe, régi, népi, vagy közsztót alkalmaz rá új jelentésben, s mintegy magyarázatul zárójelbe teszi az idegent: *kisbíró* (conscientia), *párnás szék* (canapé), *ellenbástya* (contra scarpa), *ellene mellette* (pro et contra), *középpont* (centrum, már APÁCAINÁL is), *lelki jószág* (virtus), *hitel* (credit).

Szóalkotásaiban ritkán és alig lépi túl a természetes, a nyelv-szokás alkotta határokat; bátran újít a meglévő keretek közt, de bármennyire újak szavai és stílusformái, szinte sohasem szokatlanok s habozás nélkül fogadta el őket mindenki. A részletkutatásnak e téren még sok tartozása van, mivel FALUDI fordításait e szempontból még nem vetette össze az eredeti szövegekkel.

56. Szóalkotásainak első módja a képzés. Ösztönszerű nyelvérzékkel képezi az eddigiek példájára az újak nagy számát, mégpedig a legszokottabb képzőkkel. Például, főnév: *tanultság, otthonosság, veszettség, szorultság; vélemény, főzemény, sütemény; szökevény; csipkázat, szíjazat, tollazat; keverék; gerjedelem*; — melléknév: *biztos, sajnos, jövedelmes, tetszetes, veszet, ügyes; mesteri, majdani* (a 'hajdani' mintájára); merészebbek: *hosszadalmas* (unadalmas, töredelmes' mintájára); *otthonos, kellemő*; Csúzy 'udvariás' képre: *úriás, úrfiás, módiás* (ma: úrias); — ige, különösen a *-odik, -edik, -oz, -ez* képzőkkel: *haszontalankodik, jeleskedik, heveskedik, levelez* (lapoz könyvben), *leckéz, csemegéz*. — Az elvonás, kikövetkeztetés nála még igen ritka, az előkerülő adatok alighanem öntudatlan alkotások, vagy a népnyelvből valók: *vita, kora, mohó, suttom*.

57. Legnagyobb ereje FALUDINAK az összetételben van, mivel ez egyik leghathatósabb módja a rövidség, tömörség elérésének. A régiek terjedelmes és nehézkes, sokszor ellapuló szerkezetei, sőt egész mondatai nála összetételbe sűrűsödnek. Ebben is őt nem a grammatikus, hanem a stilisztá érzéke vezeti, mint később KAZINCZY. Innen az összetételnek elődeihez képest aránytalanul nagy száma és sokfélesége, úgyhogy szinte minden fajára találunk példát nagy bőven. A régibb s a népies mintákon kívül ebben már szívesen követi a német eljárást is, ha nincsen ellenére magyar fülének, különösen a határozós összetételekben. Például, főnév: *álomkép, búcsúszó, hajpor, nyelvboltás, nyelvjárás, útvesztő, tündéerkert, háló, ebédlő, gyermekszoba, napirend, ellenbástya, -erő, -fél, előkép, -szín, -szoba, zsebhóra* (régibb: zsebbe való óra: Taschenuhr); — melléknév: *csodaszép, hófehér, gyapotlágú, pihekönnyű, acélkemény* (német példa után); — feltűnő a sok új névmási összetétel: *ilyesmi, olyasmi, ilyenmi, olyanmi, egymí, egyki, máski, mindenki,¹⁾ mindenmi, mindenegy, azonegy*.

¹⁾ Erről folyt annyi vita a kuruc balladák kérdésével kapcsolatban, EPHK. XXXVII, 412, MNy. X, 289, XI, 74.

58. Hathatósan rövidíti FALUDI az előadást igekötős összetételeivel, különösen mikor eredeti érzéki jelentésüket átvitt, képes értelművé teszi. Ezekben korához képest szinte szokatlan merességet mutat, különösen az *el, ki, félre, le, össze, vissza* igekötők használatában: *elálll, eldobban, elhaláloz, ellábol; félredáll, ért, -tesz, -tér, -lép, -magyaráz* (félre jelentése itt: hibásan); *kibúcsúzik, -fűyül, -szorul, -vásik*; a *kivesz*: 'ausnehmen' is nála kerül elő először; *lealjasít, -becsül, -gyaláz, -poroz, -szoktat*; a régi egybe igekötőt ő váltja fel a ma is szokásos *össze* vel: *összebarátkozik, -édesedik, -gombol, -szür; visszaért, -lát, -hirdet*.

Az igekötők ez alkalmazásával ellentétben az elvont fogalmakhoz érzékeltető jelzőket tesz, testi világhoz tartozó igéket kapcsol s így a lelki világ testetlen elemeinek valósággal anyagi létet ad. Ez ruházza fel előadását avval az erős szemléletességgel, melyet már PÁZMÁNYBAN bámulunk, de FALUDI mesterét finomságban, színességben és változatos-ágban sokkal meghaladja. Például: *nyers erő, puha hízelkedés, sorány tréfa, hímes udvariság, piruló szemérem, piros nevetés, színes ígérlet, szeges beszéd, egeket hasogató imádság; — lelkével megjárja, szikrázik a reménység, megcsonkúl hitünk, nyakon csapja az igazságot, megrozsdásodik nyelve*.

Míg ezek a szóképek előadását szemléletessé teszik, addig alakzatai hathatóságát, erejét növelik. Különösen kedveli az ismétlést, mely rokonjelentésű szavak összetételével, szóikerítéssel s kiváltképpen alakmástitással (figura etymologica) történik. A népies és régi *újdon-új, telídes-teli* példájára szándékos gyakorisággal halmozza az ilyeneket: *magános magánosan, ébredt ébren, élten eleven, szüzen szüz, csalton csal, esten esik, félten fél, mentést megy, sietve siet, veszten vesz, tova tovább, gyakortább gyakorta, messze messzire*.

59. FALUDI kezében a nyelvújítás lényegileg stílusújítás, szépítés, finomítás. PÁZMÁNY ereje az ő tollán rugalmassággá válik, érdesége simasággá, hajlíthatatlansága hajlékonysággá. PÁZMÁNY, a harcos főpap, a Kalauz súlyos mennykövével csap ellenfelére, dantei szemléletességgel festi bűnös hallgatóinak az ítéletnap rettenetességeit; FALUDI, a szellemes abbé, mosolygó iróniával és játszi gúnnyal rajzolja az udvari élet laza erkölceit és könnyed komolysággal osztogatja az életbölcseiség tanácsait. A teológia rideg tanterméből és a templom komor boltozata alól a szalón síma padlatára léptünk, s ez természetes átmenetül szolgál a széppróza virágos területére. FALUDI

előkészítője annak a stílusreformnak, melynek fejlesztői és folytatói BÁRÓCZI és KAZINCZY.

60. Munkásságának közvetlen hatása érvényesül egész író-csoporton, melynek tagjai ILLEI JÁNOS, KUNITS FERENC, MOLNÁR JÁNOS, SIMAI KRISTÓF, DUGONICS ANDRÁS, RÉVAI MIKLÓS szerzetes-írók. legtöbbje az iskolai dráma művelője is; félreismerhetetlenül SÁNDOR ISTVÁN fordításaiban. FALUDI művei kimeríthetetlen bányául szolgálnak a szólásgyűjtőknek: BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK (Magyarság Virági), NOSZKÓ ALAJOSNAK (Virágszótár), DUGONICSNAK (Példabeszédek), kiknek gyűjteményei a XVIII. és a XIX. század mesgyéjén élő írók példatárai. FALUDINAK része volt VARGYAS ISTVÁN munkájában is, a WAGNER-féle Phraseologia (1750) átdolgozásában, mely valóságos kincsháza a szép és velős magyarságnak s a tanulóifjúságnak leghasználtabb segédkönyve volt.¹⁾

Irodalom: BATSÁNYI JÁNOS: F. F. Versei. 1824. Toldalék. — Az idevonatkozó munkák közül nem a legteljesebb, de a legjobb képet adja SIMAI Ö. Faludi hatása: MNy. VII, 257; XI, 212. sk. — A többi, aránylag igen gazdag irodalom adaiban csak nagyon óvatosan használható, mivel legtöbbje a megbízhatatlan TOLDY-féle kiadáson (1853), s nem az eredeti szövegen alapul; — IMRE S. Tan. 43; — SZVORÉNYI. Fejl. 10; — SIMONYI. Nyelvújt. tört. 1881. 10. l.; — KASZTNER GÉZA. F. F. nyelvéről: Budenz Album 1884. 173; — BEÖTHY Zs. A szépprózai elbeszélés. I. 226; — SZILASI M. F. nyelve. Nyr. XV, 241; — KISS IGNÁC F. F. nyelve: Nyr. XXIV, 21; — BÁRDOS NYITISZT. 74, 76; — LUKÁCS L. Mely szókkal gazdagította F. az irod. nyelvet? Nyr. XXV, 342; XXVII, 27; — HACKER K. Szóképzés és összetétel F.-nál. 1900; — KULCSÁR E. F. nyelv-művészete: Nyr. XXX, 1; — FALUDI és VARGYAS viszonyára (WAGNER Phraseologia): SZILY K. Nyr. XVII, 310, vö. XXII, 459; — Kunits Ferencről: Nyr. XXXI, 75, 170; MNy. XI, 266; — Illei Jánosról: Nyr. XI, 174; MNy. XI, 266.

61. Az elvonás. ADÁMI MIHÁLY akaratlanul és szándékán kívül került a nyelvújítók névsorába. A bécsi katonai akadémia tanítója jó gyakorlati könyvet akart a magyarul tanulók kezébe adni, s ezért nyelvtanának második, kiegészített kiadásához: „Ungarische Sprachkunst“ 1763²⁾ külön lapszámozással egy szótárkát csatolt: „Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprache“, melyben felsorolja a magyar szavak töveit, hogy a tanuló az adott

¹⁾ A magyar nyelvért való rajongása nyilvánul meg egy önkéntelen sóhajából: „feltett szándékom az, hogy a' világi böltsésséget... (vajha! valaha az Uri Magyar nyelven) meg tanúlljam“. (Phras. 1750, *decerno* címző alatt).

²⁾ Könyvészeti leírása: Nyr. XXXIII, 47.

tővel és a külön jegyzékben közölt képzőkkel a leírt szabályok szerint tetszése szerint képezhesse a szükséges szavakat; pl. *vén*: *alt* ($\sim$ *ség*, $\sim$ *ül*, $\sim$ *ít*); *av*: *grausender Gestank und Fäule* ($\sim$ *as*, $\sim$ *ül*, $\sim$ *asodik*); *fold*: *Fleck* ($\sim$ *oz*, $\sim$ *ogat*, $\sim$ *ás*). ADÁMIK aligha volt szándékában, hogy a kikövetkeztetett tövekben új szavakat ajánljon — hiszen magyarul nem tudóknak írta nyelvtanát — s a legtöbb *tő*, melyet felsorol, önálló szóként élt akkor s él ma is; azok az egytagú *gyökök*, *Stamm*-ok, melyek a XVI. század óta a zsidó grammatika örökségeként, mint elméleti elvonások a XVIII. század tudományos felfogásában a szó jelentésének hordozói, alkalmasak szóképző járulékokkal való továbbfejlesztésre. Ezért ADÁMI teljes meggyőződéssel iktathatta őket az önálló jelentésű szótövek sorába s írhatott melléjük jelentést is. Ám a későbbi kor e gyököket elavult szavaknak magyarázta s éppoly joggal vélte felújíthatóknak, mint más, teljes alakú elavult szót. Támogatta ezt a nézetet, hogy a régiségben s a nép nyelvében akadt elég hasonló példa: *parancs* < *parancsol* C., MA., *vita* < *vitatkozik* FALUDI, *hiány* < *hiányos* HALLER, *kapa* < *kapál*, *piszka*(fa) < *piszkál* népnyelv. Sok példát szolgáltatott a WAGNER-féle Phraseologia: *csíny* < *csinos*, *arány* < *arányoz*, *heveny* < *hevenyében*, *rom* < *romlik*¹⁾ Így vált ADÁMI akaratlanul a kikövetkeztetésnek, a gyök elvonásnak, gyök önállósításának, a nyelvújítás később oly kedvelt módjának megindítójává. Az ő szótárájából az önállósított gyököknek egész sora került forgalomba; ezek: *alkony* < $\sim$ *at*, $\sim$ *odik*, *dics* < $\sim$ *ér*, $\sim$ *ekedik*, *fohász* < $\sim$ *kodás*, *kéj* < *önkéjen*, *mosoly* < $\sim$ *og*, $\sim$ *odik*, *parány* < $\sim$ *i*, *telep* < $\sim$ *edik*, *űr* < $\sim$ *es*, *versen* > $\sim$ *t fut*; — *pót* < $\sim$ *ol* (előbb már BERTALANFINÁL), *reg* < $\sim$ *gel* (a régiségben is), *kegy* > $\sim$ *elem*, (már MA. és PP.), *redő* > $\sim$ *s* (a népnyelvben is); ADÁMI azonban alig ismerte régibb és népi voltukat, valószínűleg saját elvonásai. Találkozik szótárában egy-két más-képzésű új szó is: *elegy* (főnév, előbb melléknév). *fuvas* (a későbbi *szivacs* mintája), ezek is alkalmasint önkénytelen újítások. Hogy mennyire nem volt szándéka az újítás, mennyire komoly megfontolás és gondos tanulmány eredménye volt nyelvtana, bizonyítja előszava: „Gründen sich meine Lehren auf die Uebereinstimmung wahrer Sprachkenner, mit denen ich mich fleiszig berathschlaget habe: so glaube ich wider alle Vorwürfe eines Eigensinnes oder

¹⁾ SZILY, Nyr. XVII. 313.

einer thörichten Liebe zu Neuerungen vollkommen sicher zu sein“. S íme a grammatikai elmélet mégis a nyelvújítás jelentős személyévé tette.

ADÁMI nyelvtana (mely a MELIBORUS-BÉL MÁTYÁSÉ után készült), mintája lett sok későbbinek; ezek: THOMAS JÁNOSÉ 1763, ÚJFALUSI FARKAS JÁNOSÉ 1771, KORABINSZKY JÁNOSÉ 1774 sk., a Ratio Educationis alapján, a nemzeti iskolák számára készült Magyar Grammatika (1781, 10. kiad. 1815). A nyelvtanírókon kívül ismerték a szótárírók is; BARÓTI SZABÓ átveszi tőle a *hempel, kélj, pót, redő, tárogat* szavakat és mintájukra alkotja az *inger* < ∞ el, *hamv* < ∞ as, ∞ ad elvonásokat. SÁNDOR ISTVÁN (Toldalék 1808) még gyökeresebben jár el; az ADÁMITÓL átvett elvonásokat belesorozza a valóban felújított régi szavak közé s „mint Régi Szót“ (Előbeszéd XIII.) nagy R betűvel különbözteti meg a többtől. A szépírókon is látszik a Sprachkunst hatása; MÉSZÁROS IGNÁC belőle veszi a Kártigamba (1772) a *gede* (< gedél = dédelget) szót; KÖNYI AZ Ő *lug* (< lugas) tövéből képezte *lugazat, lugozás* szavait.

Irodalom: SIMONYI. A nyelvúj. tört. 20; — SZARVAS. NYR. XVII, 367; — TOLNAI. NYR. XXXIII, 47, 339; — BALLAGI ALADÁR. Régi magy. nyelvünk és a NySz. 81; — SIMAI. Thomas és Farkas. NYR. XXXII, 91; — MÉSZÁROS, Kártigám. Olcsó Ktár. Bevez.

62. KALMÁR GYÖRGY, a világnyelv után ábrándozók első magyar képviselője (Praecepta linguae universalis 1772), a héber nyelvnek, tehát a gyökélméletnek is kitűnő ismerője, Prodomus-ában (1770) rakta le magyarnyelvi tanulmányainak eredményeit, melyeket később egy napvilágot nem látott etimológiai szótárban akart érvényesíteni.¹⁾ Tudatos szócsináló; maga mondja: „utor vocabulis mihi primum propriis“. Lehet, hogy ismerte ADÁMIT, de saját kutatásai is rávihették az elvonás elméletére, mert midőn a képzőket leválasztja a származékszavakról, gyakran marad valamilyen obsoletum nomen-je; úgy látszik, ő hozta be nyelvészeti irodalmunkba ezt a később annyiszor hangoztatott fogalmat. Az ő elvonásából származott, közkeletűvé vált szavai: *monda* (< monda-monda), melyet rajta kívül s úgy látszik az ő szavát nem ismerve DUGONITS, KÁRMÁN és VERSEGHY újra elvont; *mez* (< mezítelen); *ür*, előbb már ADÁMINÁL is, *bék* (< békes), *tár* (< társzekér, tárház) előbb már BOD PÉTER szótár szavában és BERTALANFINÁL; többi számos elvonása nem

¹⁾ MNy. XII, 329.

maradt életben. Alkot azonban képzőkkel más új szavakat is: *fásul, gyarapul, gyilkol, jelez, kaszabol, utal, ügyel* (a prókátort ő nevezi először magyarul *ügyes*-nek). Nyelvújító működését nem jó szemmel nézi RAJNIS JÓZSEF, aki a Kalauzának megszerzésében (11—25. l.) ugyancsak hibáztatja, kárhóztatja kísérleteit: „A magyarokat olly szókkal kínálta, melyeket okos ember jóvá nem hagyhat“. KALMÁR Prodrómusát jól ismerte BARÓTI SZABÓ és SÁNDOR ISTVÁN is és anyagát felhasználták szótáraik megszerkesztésekor. Az elvonásra a gyakorlati útmutatást ADÁMI, az elméletet KALMÁR adta a nyelvújítás későbbi fejlődésének; ami elvonás a régibb irodalomból előkerül, az az elemző nyelvérzék öntudatlan terméke.

Irodalom: RAJNIS J. A' Magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó megszerzés. 1781; — TOLNAI. Nyr. XXIX, 165; — SIMAI. MNy. XII, 329; — BÁRDOS Nytiszt. 71; — vö. még SIMONYI. Az elvonás. NyF. XI.

Az irodalom megújhodása.

63. BESSENYEIÉK. Irodalmunk megújhodása a XVIII. század hetvenes éveihöz fűződik. Másolás, átültetés, idegen művek honosítása az eszköze ez új irodalomnak, utánzás és egyoldalúság a jellege, törhetetlen hite a nemzet jövőjében az alapja. Az idegen minták követése, a fordítás szükségképen maga után vonja a nyelvvel való törődést is.

BESSENYEI GYÖRGY, a franciás iskola feje kimondja, hogy „csak saját nyelvén lehet a nemzetet sikerrel művelni“, de a nyelvet pusztá eszköznek tekinti, ő elsősorban „tudományt“ akart szerezni nemzetének, mint előtte APÁCAI. Serkentő írásaiban (Magyarság 1778, Holmi, Magyar Néző 1779, Jámbor Szándék 1781) a nemzeti nyelven való művelődést sürgeti: „tsupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga Anya nyelvét meg vetvén, böltseségre, tudományokra nem emeltethetett“ (Holmi 241). Mikor a filozófust *világtudó*-nak, a filozófiát *világtudomány* nak, a fizikát *testtudomány*-nak mondja, nem új magyar szót akar csinálni, hanem a „dolgokat azoknak természetekhez képest“ kifejezni. A tudományban nem célja a purizmus: „Filosofia, Teologia, Fisica sat. Minek ezek helyébe új szókat gondolni?“ (Magyarság 8.) A Jámbor Szándékban pedig azt mondja, hogy a versírás az elmét élesíti ugyan, de a nyelvet nem formálja, nem művelheti, mivel érthetőségre kell törekednie a „bévett szók“ segítségével. De azért nem

szereti a nyelvkeverést, röpirataiban minduntalan korholja és csipkedi; a Philosophusban Pontyi inspektorának levele a kuriális latinoskodás kigúnyolása, míg udvarbírájának tudósításában a parlagi tájnyelv érthetlenségét állítja pellengérre.

Öccsének, BESSENYEI SÁNDORNAK hasonló a véleménye; MILTON Paradicsomának fordításában (1796) új magyar szót nem teremt, a magyar nyelvet meg nem „fertézteti“, mivel „a“ szó úgy-is csak tzégére és külső héjja az alatta értendő Dolgoknak“.

Irodalom: SZVORÉNYI. Fejl. 11; — BARDOS. 120; — HORGER. Nyr. XXX, 237; — SIMAI MNY. VII, 252; XIII, 9; IX, 266; — CSÁSZÁR E. Bessenyei akadémiai törekvései. Akad. Ért. 1910.

64. BÁRÓTZI SÁNDOR CALPRENÈDE Kassándra-jának (1774) és MARMONTEL Erkölcsi Meséinek (1775) fordítója egész másként vélekedik. Elvszerű purista; azon igyekszik, hogy a francia szöveget „tisza magyarsággal adhassam vissza, a' minthogy elis távoztattam a' mennyiben csak lehetett, minden idegen szokat melyek a' magyar beszédet kortsossá tészik“. (Előljáró Beszéd). Ez a tisztaságra törekvés sok újszerű szó alkotására készítette, de szóújításai, természetesen, bár néha idegen ízű képzések és összetételek, nem voltak olyanok, hogy franciául és németül olvasó kortársai fönnakadhattak volna rajtuk. De igenis fönnakadtak a szavak kapcsolatán, kifejezéseinek és fordulatainak szerkesztésén, mely szokatlanak, idegenszerűnek tetszett. Jelentősége éppúgy nem keveshető szóújításaiban, mint FALUDIÉ, hanem a stílusújításban. Merészen áthozza nyelvünkbe az idegenszerűségeket, hogy stílusunkat gazdagítsa. Maga is érezte, hogy ez „újság, és az a' Magyaroknál még nem volt“. „A fordító-nak szavai“-ban (a Kassándra végén) nem is annyira védi, mint inkább öntudatosan igazolja eljárását: „Ha a' Görögök újjítást nem hoztak volna bé, soha annyira nem vitték volna tudományokat... A' Deákok nem szegyenlették a Görögöktől költsönözött moddal ékesíteni nyelveket. A' Frantziák még mai napig is görögből és deákból szedik a' gyöngyöket melyekkel nyelveket gazdagittyák, 's ékesebbé tészik írásokat, miért ne követhetnök hát miis nyomdokokat, 's ne ujjíthatnánk nyelvünket“. Érdekes és jelentős ez a hivatkozás a külföldi példákra, mely a későbbi stílusújítóknak annyira erős érve lett. Az idegenszerűségeknek, a tömeges „xenologi-mus“-oknak első tudatos átültetője ő volt, nem pedig KAZINCZY, mint a köztudatban él, aki elvben és gyakorlatban tanítványa neki. A pataki könyvtáros azt mondta a MARMONTEL-fordításra, hogy: „nyelve

érthetetlen, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel“; KAZINCZY azonban megérezte benne a fensőbb finomságot, a folyékony hangulatosságot, mely tiszta magyarsággal párosult. „Én azt szeretém meg — írja Pályám Emlékezetében¹⁾ — a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, s attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet... még ismerem a helyeket, a hol édes szólásu csudálgatásiban fel-fel sikoltozám... Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni“. Stílusunk megújulásában ő jelenti a középső fokot FALUDI és KAZINCZY közt, aki a maga fáklyáját az ő tüzén gyújtotta meg.

Irodalom: BÁRÓTZI S. Védelmeztetett magyar nyelv. 1790; — HALÁSZ. Nyr. XII, 397; — BÁRDOS. 117; — SIMAI. MNy. V, 205; — BEÖTHY ZSOLT. Szépprózai elbeszélés. II, 65.

65. A deákos irodalmi iskola kellett, hogy barátja legyen a nyelvújításnak. Mikor a terjengős, ellapuló régi magyar verset a római mérték szoros igájába kényszerítette, minduntalan fenn kellett akadnia a hosszú szavakon, a körülírással szerkezeten, a laza szórenden. RAJNIS JÓZSEF nem barátja ugyan az új szónak, de verseiben már nem egy új szerkezetet találunk.

BARÓTI SZÁBÓ DÁVID az iskola igazi és lelkes újítója, ki a maga kórára, mint szóújító, az utókorra inkább mint stílusújító igen nagy hatással volt. A szóújításban is stilisztikai, esztétikai, verstani tekintet vezeti: „Ki-ki tudja, hogy a' Vers mind ékességére, mind pedig néha szorulttságára nézve-is, meg-kévánja az ilyen szókat [régieket és tájszókat]“.²⁾ „Néha ki nem tettem a' magyarázatot... elégnék állítván, észbejuttatni a' szépséget“.³⁾ Az újításban minden lehető módot felhasznál: alakí és tartalmi módosítást, a régi és a népnyelvet, korának újításait, még BARTZAFALVIÉ is; hozzájárul a római költők tanítása és példája, mely rá bátorítólag és serkentőleg hatott. Újító volt első sor írásától kezdve, s bár verseit több átdolgozta és a merészebb szerkezeteket — nem minden kár nélkül — enyhítette, utolsó lehelletéig kereste az újat és a szépet. Ezt szolgálták eredeti versei, fordításai, szó- és szólásgyűjteményei, ezt fejtik ki igen röviden, de igen velősen is elő- és utószavai. Újítá-

¹⁾ I. könyv. I. szak. XIV.

²⁾ Paraszti Majorság: Előszó.

³⁾ Kisd. Szót. 2. kiad. előszó.

sait ajánlja, de nem erőszakolja rá az irodalomra; Kisded Szótára második kiadásában megcsillagoz néhányat, mert „az olyanok” bé-vételek felett még talán kérdés támadhatna“.

66. Szóújításában a következő módokat követi:

a) Új jelentéssel ruházza fel a szavakat; pl. *agy* (agyvelő < koponya, *Bugát* állandósítja műszóvá), *állít* (véleményt mond < elhelyez), *börtön* (fogház < hóhér), *dagály* (áradás < düh), *ecset* (festőeszköz < fésű), *hölgy* (úrinő < menyét), *pihen* (megnyugszik < lélezkzik), *remekel* (kitűnőt alkot < földarabol), *tárgy* (obiectum < céltábla), *útas* (főnév < melléknév).

b) Elavult szavakat felújít: *aggastyán*, *bakó*, *boncol*, *csába*, *csarnok*, *csíra*, *disz*, *év*, *fegyelem*, *fellegzet*, *gyűlöletes*, *hasonlóság*, *hon*, *ihlet*, *iker* (már ADÁMI-ban), *komorság*, *költő* (ő teszi közelebbé WAGNER Phraseológiájából), *lakhely*, *lom*, *lomb*, *lombos* (CSOKONAI kedves szavává lesz), *nedv*, *mentő*, *őr*, *tunya*, *védeni*, *zuhan*.

c) Tájszavakat, különösen székely szülőföldjéről, tesz irodalmi és köznyelvi szavakká: *andalog*, *aratag*, *böngész*, *civakodik*, *csalit*, *csapat*, *cserény*, *csupasz*, *darál* (fecseg), *elhibáz*, *fitymál*, *fürgenc*, *gyér*, *hullám*, *langyos*, *laza*, *meder*, *mormog*, *nyirettyü*, *pimasz*, *poggyász*, *renyhe*, *zamat*, *zúz*.

d) Képzés és összetétel. Százakra menő új képzésű névszóval és igével gazdagítja a nyelvet; szabálytalan képzésűt keveset találunk nála, de a legmerészebbek ma is őrzik emlékét: *anyag* (matéria mintájára, talán a COMENIUS-féle *anyai dolog*-ból, talán az *agyag* képzőnek vélt végével), *erény*, *fedém*, *tökély*. Összetételei közt FALUDI hatására, találunk néhány szokatlanabb szót, melyeknek előtagja *ellen-* (-fegyver, -had, -töltés, -vélekedés), *fenn-* (-csillag, -domb, -elme, -hang, -ház, -születés), *messze-* (-menet, -tekintet), *visszahang* és *visszhang*.¹⁾

e) Elvonás. Ebben ADÁMI és KALMÁR lehettek rá hatással. ADÁMI eljárását követi, mikor „Néha rövidség” okáért előre botsátván a’ tő-szót, utánna írtam a’ tőlle származókat... melyeket az Olvasó magától-is meg-tehet“. Megmaradtak: *árboc*(-fa), *balga*(-tag), *cím*(-er), *düh*(-ös), *ék*(-es), *füttty*(-öl), *fűszer*(-szám), *suhanc*(-ár), *szörny*(ü), *tömény*(-ezer), *újdón*(-új), *véd*(-elem), (el-) *vegyül*.

f) Stilisztikai szempontból merészebb újítása volt, külö-

¹⁾ Teljes jegyzékük KLEMM alább idézett értekezésében.

nösen korábbi verseiben, a szórendnek latin mintára való fel-
forratása. Ez eleinte bármi sérelmet ejtett is a nyelvtanon, a költői
előadás tekintetében sok új lehetőségre adott alkalmat, szint és
erőt vitt a stílusba. Mint FALUDI, kitől saját vallomása szerint is,
igen sokat tanult, ő is mestere a jelzős és határozós szerkezetek-
nek s a szemléletes igék alkalmazásának. FALUDI előkelő hajlékony-
ságához képest, benne több a melegség és a nyomatékos erő. Ha
műveit olvassuk, meglepetve találkozunk az oly kapcsolatok nagy
számával, melyeket VÖRÖSMARTIBÓL szoktunk ismerni és neki tulajdo-
nítani; a Szózat költője ugyanis ifjú korában nagyon olvasta BARÓTI
s ragyogó nyelvének nem egy színe annak festéktálcájáról való.
Különb is ő kitűnő tanítója volt a következő költői nemzedék-
nek. Itt is még sok teendője van a részletes elemzésnek és ösz-
szehasonlításnak. ARANY JÁNOS méltatja legvelősebben jelentőségét:
„Röviden, nyomatékosan akar szólni, olykor a fukarságig lehány
minden fölöslegest, olykor a szükségest is; eltér a mindennapitól,
hogy a szokatlanság által újítsa nyelvét; széttördeli a közönséges,
lapos szórendet; avult és tájszókat vesz fel, újakat is csinál. Mindezt
nem szorultságból, hanem teljes öntudattal, római költők mintájára“.

Irodalom: ARANY JÁNOS. Írói arcképek. Szabó Dávid; — SIMAI
ÖDÖN. Baróti Szabó D. és a NyŰSz. Nyf. XXX, 271; — KLEMM ANTAL.
Baróti Sz. D. nyelve nyelvújítási szempontból. Nyf L, 1908.

67. DUGONICS ANDRÁS az, akinek a GYÖNGYÖSI ISTVÁN nyomán
járó magyaros írók csoportjában, a nyelvújítás legtöbbet köszönhet.
Az előbb HOMEROS eposzait népszerűsítő verselőt politikai okok,
II. JÓZSEF intézkedései tették nyelvújítóvá. Midőn a nyelvrendelet
a Magyar Hírmondóban megjelent¹⁾ és kimondotta, hogy: „A' kiholt
Nyelvel (Lingua Mortua) való közönséges élés, a' millyen tudniillik
a' Deák Nyelv, bizonyos jele, hogy még azon Nemzet tökéletesen
ki nem palléroztatott... hogy magának közönséges szokásban lévő
született nyelve nintsen“, szinte csattanó cáfolatul jelent meg DUGO-
NICS Tudákosságának két első kötete, mely a legelvontabb tudó-
mányt, a szám s a tér elméletét adta elő tisztá magyarsággal, újra
hangoztatva a XVII. századi nyelvművelők gondolatát: „Nincs a'
világon semmi a' mit magyarul ki ne lehessen mondani csak ész-
szel, és tudományyal forgolódgyon az ember“. ²⁾ Az idegent támadó,

¹⁾ 1784, jún. 5; 42. szám, 345. l.)

²⁾ Jeles Történetek. II. 1795. 101.

a magyart védő könyv volt ez: „csak azért is az algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam . . . hogy a német nyelv soha sem oly alkalmatos a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv.“¹⁾ Két évre rá befejezi Etelkáját, mely regény alakjában folytatja a harcot a magyarságért. Ez, valamint többi műve, telve van megjegyzésekkel, különálló jegyzetekkel, melyekben nyelvújító elveiről és eljárásáról számot ad. DUGONICS vérbeli újító, akit tüzes nemzeti érzés sarkal nyelvünk bővítésére, fejlesztésére és nagy képességeinek bebizonyítására. Örömmel üdvözli kortársait, akik vele egy célért munkálnak; levelez BARTZAFALVIVAL, ösztönzi és biztatja; KALMÁR, BARÓTI, RÉVAI, SÁNDOR ISTVÁN, GEORCH ILLÉS, PERRECSENYI NAGY LÁSZLÓ újításait felkarolja, műveibe iktatja s hévvel terjeszti őket. Ez az érzés sugallja újító eljárásait is.

68. a) Régi szavakat felelevenít; kapva kap egy-egy szón, mely „édes Eleinknél“ élt s azóta kiavult. Dicséri az illet: „Valóságos magyar szó. Éltek vele a' régiek . . . Ezt csak azok tagadgyák, kik vagy nem magyarok . . . vagy régi könyveket nem olvasnak“. Különösen GYÖNGYÖSI és FALUDI művei szolgáltattak neki sok ilyen adatot, továbbá BARÓTI gyűjteményei.

b) Tájsszavakat vesz fel a népnyelvből. Különösen szülőhazájának, Szeged vidékének nyelve szolgál forrásul. Némely helyen, pl. Etelka III. szakaszába valóságos gyűjteményét zsúfolja a tiszai halászat s az alföldi gazdasági élet műszavainak. (BESSENYEI Philosphusában még a parlagiság kicsúfolására olvastatja fel Pontyi udvarbírájának tájsszavakkal telizsútolt levelét.) Ugyane regény későbbi kiadásaiiba még hangtani sajátságokat is belevisz, pl. az ö-zést. A népnyelv egyéb elemeivel, a szótárakkal, közmondásokkal, körmönfont képekkel, kapcsolatokkal a póriasságig tömködi előadását, úgyhogy ragára vonja már 1794-ben a finom ízlésű KÁRMÁN rosszalsát.²⁾

c) Képzőkkel alkot sok új szót. Ő már kevésbé kötteti magát a nyelvszokással; az újítás ösztöne, melyet gyakran helyesnek vélt, de valójában téves szóelemzés támogat, följé kerekedik különben erős nyelvérzékének. Már BARTZAFALVI hatása alatt, kinek elméletét és szavait magáévá teszi és magyarázza, szabadon illeszti, különösen a névszóképzőket, bármilyen tőhöz: *írársz, hadrász, föld-*

¹⁾ DUGONICS Följegyzései. Olcsó Kvtár. 16. I.

²⁾ Nemzet. csinos. Abafi kiad. I. 102.

mérész; koholt jelentést tulajdonít a képzőknek: a *-nok*, *-nök* fizetéssel nem járó tisztséget jelent: *tábornok*, *tárnok*, *írnok*: kancellár, míg az *-ász*, *-ész* bérrel járó munkával foglalkozót: *juhász*, *ügyész*, *íráász*: íródiák.¹⁾

d) Az elvonás, KALMÁR okoskodása alapján, régi szavak felelevenítése. *Mez*, *gyám*, *kíváncsi* és *kéváncs* neki „igen régi magyar szó”. *Atya*, *anya*, *bátya*, *néne* szerinte *aty*, *any*, *báty*, *nén* birtokragos alakja (ma az *-a*, *-e* véget kicsinyítő képzőnek fogjuk fel). Megmaradt elvonásai: *érzék*(ény), *köb*(öl), *kör*(ül), *emlék*(ezik), *csin*(ál). Ide tartoznak ilyen német-ízű elvonásai: valaminek *bel*-je, *hossz*-a (das Innere, die Länge).

e) Összetételei közt is igen sok a németes: *borhegy*, *mélyfekete*, *fogvíz*, *szünóra*, *ülhely*.

f) Jelentésújításai közt ugyancsak német hatást éreztetnek gyakran a melléknevek főnevesítései: a sereg *temérdeke* (das Gros), az arc *pirosa* (das Rot), ezt a módot később KAZINCZY és köre nagyon gyakorolta. Szereti különben a melléknévi igenév régies és népies főnevesítését: *nyargaló*, *húló*, *induló*, *ragyogó* (= csillag, vö. a *ragyogóját!* = a *csillagát!*).

g) Kifejezéseket és szókapcsolatokat tömegesen fordít, azon nyersen, németből: nem volt *kicsinálva*, nem lehet *kivenni* az írásokból, sarkantyút *ad*.

Újításait a jóhiszemű szövegkritikus naivságával beleiktatja GYÖNGYÖSI munkáinak kiadásába, melyet ő rendezett sajtó alá, ezért szótörténeti forrásul nem is használható.

69. Erős fajszeretete minden idegent magyarnak szeretne látni s ezért az idegen neveket, kivált mikor SAJNOVICSból az északi rokonokkal, szerinte elvált magyarokkal, megismerkedik, lehetőleg megmagyarosítja: *Balti* tenger: *Balta* tenger, *Ladoga*: *Látóka* tó, *Riga*: *Rigó*, *Viborg*: *víg vár* ból származik, az *avarok* *Óvár*-ból erednek; *Finn*-ország: *Finom*-ország, a lappok földje pedig *Láp*-ország. Ebben aztán nagy iskolája támad: HORVÁT ISTVÁN, KASSAI JÓZSEF, sőt még CZUCZOR-FOGARASI is hű tanítványai.

Nagy érdeme, s evvel kora nemzeti érzését erősítette, hogy az *Etele* névhez költött *Ételka* női névvel megkezdí a régi és pogány magyar keresztnévek szokását. Eleinte az irodalomban (PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ, PÁZMÁNDI HORVÁTH ENDRE, a KISFALUDYAK, VÖRÖSMARTY,

¹⁾ DUGONICS. Jeles történetek 1794. I. 89.

CZUCZOR), majd a közéletben, s ez SZÉCHENYI hatása (Hitel 74), mindinkább terjed az ÁLMOS, ÁRPÁD, ZOLTÁN, BÉLA, GYULA, és más, magyar-nak koholt nevek divata.

70. A mennyiségtan és mértan műnyelvének kiépítésében, melyet előtte APÁCAI és MARÓTHY kísérlettek meg, neki van legtöbb érdeme. Neki köszönhetjük e tudományoknak sok oly műszavát, melyet más európai nemzet még ma is csak görög-latin szóval mond: *szög* (bel-, kül-, derék-, tompa-, váltó-, három- hat-, többszög), *délkör*, *egyenlet*, *egyközű félkör*, *gömb*, *gyök* (BENYÁK elvonása), *gyökjel*, *hasáb*, *háromszögellés*, *henger*, *kiküszöböl*, *kőb*, *kőbgök*, *kör*, *különbözet*.

Tőle valók még a következő szavak: *enyh*, *futam*, *hajlat*, *íjász*, *környez*, *különc*, *melléknév*, *nyelvész*, *példány*, *rém*, *rendszer*, *sérv*, *testőr*, *torna*, *uracs*, *vezérlet*.

Hatása annál értékesebb, mivel nem pusztán a nyelvre terjed, hanem azon át igen erős nemzeti öntudatot és erkölcsi érzéket ébresztett.

Irodalom: STEINER Zs. Adatok a nyelvújítás történetéhez. Nyr. III, 408; — SZABÓ BELA. D. műszavai. Nyr. XXVII, 80; — HORGER A. D. nyelvújításáról. Nyr. XXXI, 155; — SIMAI Ö. D. mint nyelvújító. NyF. XIV. — A magyar keresztszavakról NyÜSz. 172, 499; Nyr. XXXI, 151; MNy. XII, 331; — TOLNAI. Nevek divatja. Napkelet. 1923. I. 399.

71. BENYÁK BERNÁT. — DUGONICSnak tíz esztendeig rendtársa, a bölcsélet műnyelvének legbuzgóbb fejlesztője a XVIII. század végén BENYÁK BERNÁT. Már a Ratio Educationis évében, 1777 ben, magyarul adja elő a bölcséletet, munkáit magyarul írja, mert „sem görög, sem deák, sem frantzia, sem más szóra nem kell szorulnunk akarván hazai nyelvünkön írni“. Munkái közül csak keveset tud kiadni, azért hatása inkább közvetett, mint közvetlen. Szavai közül, szerzőjük neve nélkül, barátai és tanítványai útján igen sok válik közkeletűvé s bölcséleti nyelvünk állandó részévé. Nyelvújító működése a szócsinálás keretei közt marad. Ha új szót alkot, kötelességének tartja jelentését pontosan megállapítani, de abban nem jár el célszerűen, hogy egy-egy latin műszóra négy-öt magyart is ajánl s ezzel kockáztatja megállapodhatását. Őt inkább a nyelv bősége ejti zavarba, mint sokat panaszkodt szűk volta. Műszavai együtt találhatók. „A deák nyelvműben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom“ című kiadatlan és valószínűleg 1786 után készült kéziratában. A szóalkotásban általában mérsékelten jár el;

leginkább a meglévő elemeket és módokat használja, mint FALUDI: *szemlélődés, föltétel, indúlóok, végok; tökepénz, házal, hazafiság, hitelesít*; elvonásai közül a *gyök* DUGONICS útján terjedt el. A nyelvszokás ellen csak egy móddal vét: öt terheli a csonkított előtaggal, ígetővel való németes összetétel gyakori alkalmazásának elsősége, ebben aztán igen sok buzgó utódja akadt: *röplevéлке, kötszó, csaltanácsos, írmű, írtudat*. Hatása DUGONICSra, BARTZAFALVIRA nyilvánvaló. A nyelvújítást érő, első támadások hatása alatt nem működik tovább ez irányban, sőt egy versében az újítás szertelenségét sokallja is.

Irodalom: TAKÁTS SÁNDOR. Egy elfeledett nyelvújító. Nyr. XXX, 421. 471; — SIMAI ÖDÖN. Benyák szavai a NyÚSz-ban. Nyr. XXXI, 256; — BÚZÁS GYÖZÖ. Németes összetételek. Nyr. XXXV, 302; NyF. XLI, 8; — ZOLNAI GYULA. Benyák műszavai. Nyr. XXXV, 382; — KORNIS GYULA. A m. bölcséleti műnyelv. MNy. III, 145.

72. PÁZMÁNDY SÁMUEL. — DUGONICS lángoló fajszeretete nemcsak magának a nemzet ősi nemes voltiának keresett és talált bizonyítékot ANONYMUSBAN, CONSTANTINUS PORPHYROGENITUSBAN és SAJNOVICS Demonstratiójában, hanem a nyelv ősi és gazdag voltát is igyekezett minden eszközzel igazolni. Erre szolgáltak a magyar történelem és nyelvészet délibábos rajongói: OTROKOCSI FÖRIS FERENC (Origines Hungaricae 1693), KALMÁR GYÖRGY (Prodromus 1770) és PÁZMÁNDY SÁMUELnek, az Etelka iratásának esztendejében megjelent műve: Schediasmata... Cogitationum... circa originem, sedesque antiquas et linguam Vhro-Magyarum populorum (1786). Ebben a jazygók és illirek magyar rokonságát bizonyítja, s hogy a szavak egyezését kimutassa, csonkít, ferdít a magyar szavakon. szóval szavakat csinál (*dugmán, csatar, példán, biromán, csavar, pir*) s evvel nyelvújítóinknak az új szavak ősiségének, képzések régiségének igazolására alapot ad. Például az *-ár* képző igaz magyar voltáról valóságos dieshimnuszt zeng, a *pillácsol > pillacs, pepecsel > pepecs* stb. elvonásokkal az *-acs, -ecs* szóvég képző-voltát mutatja. Így útmutatást is ad szófaragóink igyekezetének s nem csodálhatjuk, ha ők a legnyakatekertebb származtatást is jóhiszeműen igazolni tudják, mint DUGONICS, PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ stb. műveik bőséges jegyzeteiben s később KASSAI délibábos szófejtéseiben, melyeknek alaphangja mindig ez a tétel: „Ez igaz, régi magyar szó“.

Irodalom: SIMAI Ö. Pázmándiság. Nyr. XLIV, 207.

73. KÖNYI JÁNOS strázsamester, „a magyar haza együgyű hadi szolgálja“ is DUGONICS csoportjához számítandó, nemcsak nagy olvasó-

körre számító irodalmi munkásságával — ő is egyike azoknak, kiknek a magyar olvasóközönség megteremtésében érdemei vannak —, hanem nyelve miatt is, melyben felújított régi szavak, tájszók, új képzések tarkán vegyülve, hozzájárultak irodalmi nyelvünk megújulásához. Előadása sokszor nyers és pórias, de DUGONICSÉNAŁ gyakran finomabb és egyénileg jellegzetesebb; játszi könnyűséggel bánik a nyelvvel, szokatlanul is újít, de oly ügyesen, hogy szavai hamar közkeletűekké váltak. Nyelvi érdeme kétségtelenül nagyobb, mint irodalmi. Máiց élő szavai közül említhetők: *benyomás*, *hátráltat*, *kávéz*, *képzelet*, *kocsiz*, *közélet*, *néptelenít*, *rabszolga*, *róna*, *találmányos*, *tapint*, *ujdoni*. Szokatlan elvonása a *gondviselő* összetett igenéből *gondvisel* ige, a *képvisel* és társainak első mintája.

Irodalom: SIMONYI Zs. A nyelvúj. történetéhez. Akad. Érték. 1887. 24; — SIMAI ÖDÖN. Kónyi újításai. MNy. III, 122; XV, 72.

A Magyar Hirmondó szerkesztői és ellenfeleik.

74. A nyelvújítás 1780 tájáig még aránylag szűk területen szorítkozott. Tudomány és iskola keveseknek volt lelki szüksége. A mulattató magyar könyvnek sem volt nagy olvasóközönsége, melynek megteremtését MÉSZÁROSNAK, KÓNYINAK, majd utóbb DUGONICSNAK kell érdemül betudni. A nyelvújítás 1780-ban, a magyar Hirmondónak, az első magyar újságnak megjelenésével lép ki a szoba szűk falai közül az életbe. A rövid időközökben megjelenő „újság-levelek“ tarka tartalmukkal fölgerjesztik és kielégítik a kíváncsiságot; nem egyesekre számítanak, hanem „mindenek által akarnak értetni“; példányszámukkal többfelé eljutnak, mint a könyvek, s így az érdeklődésnek folytonos ébrentartásával az *olvasás lelki szükségét* keltik föl; a mindenünnen kért és kapott tudósításokkal az olvasókat cselekvő munkatársakká teszik, egy központhoz kapcsolják, szóval a szellemi életnek, ha még oly kezdetleges, de mégis érezhető tudatát ültetik el a lelkekben. Minthogy az első újságok főleg külföldi forrásokból táplálkoznak, műnyelven: „ollózás“-ból szerkesztődnek, sok addig ismeretlen új fogalomra kell magyar szót keresni s evvel kapuja nyílik a művelődés új alkalmának s a nyelvújítás új szükségének. Az első magyar újságok kezdettől a nyelvújítás melegágyai s az azonos körülmények közt rendszeresen előforduló új szavaknak és szólásoknak ismétlésével leghathatósabb terjesztői is. Az újítások célja, a közérthetőség kedvéért, az idegen szónak

magyarral való helyettesítése, a magyar szókincs bővítése; eszközük eleinte a mérsékelt, régibb minták után járó módok, majd mikor ezek elégteleneknek látszanak, a tömeges és erőszakos szófaragás és szókoholás; ez az alakuló olvasóközönségben tetszést és visszatelezést szül és megindítójává lesz azoknak a nyelvi vitáknak, melyeket egészükben nyelvújítási harcnak nevezünk. Első korszaka a Magyar Hírmondó nevéhez fűződik.

75. RÁT MÁTYÁS első szerkesztője a Magyar Hírmondónak. Kezdetől fogva elve mindent magyarul kifejezni, amit a külföldi lapokban talál. Buzdítással fordul az írókhoz: „Óhajásom az, hogy idegen szokat, kivált azokat, amelyeket magyarnak nehéz kimondania, ha szinte közbeszédben élnek is velek, írásban távoztatni igyekezzünk. Más különben óhatatlan lészen nyelvünknek másokkal való elegyedése és végső romlása“. ¹⁾ Mindenkinék közreműködését kéri. Már „Előre való tudakozás“-ában is ²⁾ kéri a leendő olvasókat, bírálják, javítsák őt a dolgoknak „alkalmasabb nevezeti“-ben. Védi a „sok újdön-új és szokatlan szóllásokat... Avagy lehet-e új dolgokról, melyekről ennek előtte Magyarul még nem szóllottanak, régi mód szerént írni avagy szóllani? Nnts itt egyéb hátra, hanem hogy vagy idegen nyelvekből költsönő ött szókkal elegyítsük, vagy pedig a dolognak mi-voltához alkalmaztatott új szóllásokkal bővítsük nyelvünket“. De az egyetlen helyes eljárás szerinte a második. Az új szók meggyökereztetését a megszokásra bizza, s jobb ha az új magyart szokjuk meg, mint az ismeretlen idegent. Törekvése, hogy a magyar nyelv ne maradjon alacsony köznyelv, hanem hogy „tudós és könyvbéli nyelv tétessék“, amilyen a latin volt eladdig, amilyené a német fejlett abban a korban. Példaképe és tekintélye, kire hivatkozik, MOLNÁR JÁNOS apát, aki bátran előljárt a nyelv-tisztításban és bővítésben; buzgó segítőtársa BENKŐ JÓZSEF, az erdélyi tudós, ki apró cikkekkel, tudósításokkal s a Hírmondó évi tárgymutatójának elkészítésével támogatja RÁtot. Törekvéseinek azonban csakhamar ellenségei támadnak. Vádolják, hogy „durva szókkal gyalázza“ a nyelvet. Ő avval védekezik, hogy nehéz ez a munka, „miután e féle még magyar nyelven nem iratott“. Kénytelen szokatlan szavakkal élni, de csak akkor, „mikor jobbak nem vétetődtek szokásba“. Némelyek homályosoknak mondják leveleit;

¹⁾ M. Hirm. 1782. 275. l.

²⁾ 1780, júl. 1.

ő avval válaszol, hogy „mind olyan az, a mihez az ember nem szokott”. Mindezek az apró csetepaték, melyek elég tüskéssé tették az első újságíró pályáját, arra vallanak, hogy az érdeklődés felébredt, a közöny szűnőben volt.

RÁT nyelvújítása főleg purizmus. Szóalkotásában a nyelvszokáshoz tartja magát, szabálytalan képzés, összetétel nincs írásaiban. Sokszor tévóvázva keresi az idegen szó magyar egyértékű kifejezését. Szívesen veszi ki a könyvekben talált új szavakat, különösen MOLNÁR JÁNOS műveiben talál sokat (*költemény*: poëma, *költeményes*: poëta, innen valók). Felkarolja a tudósítók közléseiben előkerülő új szavakat; így kerül a Hirmondóba BENYÁK BERNÁT tollából a *mindenség* (universitas), *házal*, *tőkepénz*; BENKŐÉBŐL *fűvész*, *fűszeres*. Saját új szavai közül megmaradtak: *kötet*, *népesség*, *népesít*, *magyartalan*, *pártatlanság*, *előjegyzés*, *alvezér*, *csodagyermek*, *közygyűlés*, *postatiszt*, *tiszti kar*, *vakbuzgó*, *villámhárító*, *újságíró*; a népnyelvből: *valódi*, *kandalló*.

RÁT MÁTYÁS nyelvújítása inkább nyelvfejlesztésnek mondható, buzditásnak a nyelv tisztítására és bővítésére. Ővé a jégtörés érdeme nemcsak a hírlapírásban, hanem a hírlapi nyelv megalkotásában. Mikor 1782-ben, a harmadik évfolyam végén (101. szám) elbúcsúzik közönségétől, a jól végzett munka önnudatával tehetné. Utóda, MÁTTYUS PÉTER alatt a lap egyre hanyatlott, a járatók száma 500-ról 200-ra csappant, úgyhogy a kiadó az év vége felé más szerkesztőt keresett s azt szólította fel, akit neki RÁT MÁTYÁS már előbb ajánlott volt s ez:

76. RÉVAI MIKLÓS. Az akkor harminchárom éves RÉVAI alagyaival már jó költői nevet szerzett, tankönyvei és helyesírása a „nemzeti iskolák”-ban mindenütt el voltak terjedve, RÁT ajánlatának tehát megvolt az alapja. RÉVAI, mielőtt a szerkesztéshez kezdett, 1783, dec. 6-án Elő-Tudósítást küldött szét, melyben elveit és terveit előadta; dec. 17-én már az ő tollából jelenik meg a M. Hirmondó, melytől négy hónap elmúltával, az 1784, május 1-i számmal vált meg (33. szám, 280. lap). Szerkesztő korában RÉVAI lelkes híve a purizmusnak s a vele járó nyelvújításnak: „én a' Magyarságot újabb szokkkal nem rontani, hanem építeni akarom”, ezt jelenti ki még 1783 végén (794. l.); MOLNÁR JÁNOS Fisikájáról szólva, így beszél: „Új dolgoknak új neveket adhatunk, hogy ne tarkázzuk fele Deák szavakkal Szép Tiszta Nyelvünket. Ha szokatlan is elő-

ször, utóbb tsak ugyan hozzá tanulunk“. ¹⁾ Javallja DUGONICS műszavait, sőt ő az, aki MOLNÁR JÁNOSnak *Sokrat*-ja után, az idegen, főleg latin neveknek kurtított alakjait ajánlja: *Virgyíl, Hordtz, Torkvát*. ²⁾ RÉVAINAK akkori felfogásán nem csodálkozunk, ha tudjuk, hogy mintái FALUDI, MOLNÁR, és elődje a szerkesztésben, RÁT MÁTYÁS, kinek hagyományaihoz a nyelv dolgában is híven ragaszkodik. Új szavait, fordulataikat szívesen tollára veszi, nyelvtisztító és bővítő munkásságukat folytatja, a nélkül, hogy a nyelven erőszakot tenne. Szavai közül sok ma is része szókészletünknek: *biztos* (comissarius), *külváros, rézmetszet, mestermű, mesterszó, művelet, tisztárs, életrend, érdempénz, előjel, könyvtár, pásztorköltés, természetbuvár*. — Midőn később (Antiquitates, Grammatica) elítéli a purizmust és az önkényes szókoholást, akkor sem ellensége a nyelvújításnak, hanem annak a szerielenségnek, melyekbe utóda a szerkesztésben, BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID tévedett, ki „az ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet koholt magának“, aki írta azon „szerentsétlen újság“-okat, melyek a „szörnyű alkotású szokat“ terjesztették.

Irodalom: ID. SZINNYEI JÓZSEF. Rát Mátyás. Abafi Figyelője. VIII, 161, 287; — FERENCZY JÓZSEF. A magy. hírlapirodalom története. 1887. 21. l.; — R. PRIKKEL MARIÁN. Sándor István. NyF. LX, 63; — SIMAI ÖDÖN. A Magy. Hirmondó újításai. MNy. VII, 249; — SIMAI ÖDÖN. Faludi hatása. MNy. XI, 352; IX, 403.

77. BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID, a hírhedett „szócsináló, szógyártó, nyelvrontó“ teljes joggal mondhatná el magáról, hogy „jobb vagyok a híremnél“. Szándéka a legtisztéletreméltóbb, eljárása teljesen jóhiszemű. Ha tévedett, annak forrása éppen nagy magyarsága volt, mely nemzetének nyelvét tökéletesnek, mindenre alkalmasnak, a nyugati nyelvekkel egy színvonalon állónak szerette volna látni; oka pedig az a nyelvek történetében nem ritka felfogás, mely a nyelvközösség százados munkájából fejlett szokást és hagyományt, a nyelv szellemét mellőzve, a nyelvet teljesen kiszolgáltatja az egyén tetszésének és önkényének, ez pedig nem egyéb, mint a XVIII. század uralkodó szellemi iránya, a racionalizmus. Ez még később is jellemzően vissza-visszatért VAJDA PÉTER, FRIVALDSZKY IMRE, BUGÁT PÁL újító törekvéseiben, mikor a szócsinálás már egészen a nyelvcsinálás jellegét vette föl. BARTZAFALVI az újságírás vitte e térre, a Magyar Hirmondónak hagyománya bátorította; de a XVIII. századot

¹⁾ M. Hírm. 1784, 39. l.

²⁾ M. Hírm. 1784, 72. l.

jellemző racionális felfogása lassúnak találta az újítás menetét, s ezért gyökeres módon akarta a kiküszöbölhető idegen szavakat új magyar szavakkal pótolni s a nyelvet bővíteni. Harmincegyéves korában (szül. 1752). 1783 májusában kerül Sárospatakról Pozsonyba. 1784 elején valószínűleg megismerkedik a Magyar Hirmondó új szerkesztőjével, RÉVAI MIKLÓSSAL, aki az újságot példátlan magas színvonalra emelte. Május 5-én átveszi tőle a szerkesztést. Abban az esztendőben azonban csak 16 szám kerül ki tolla alól, a 34. levéltől a 49-ig, mert június 30-án elbúcsúzik a közönségtől, utódját, ESZTELNEKI SZATSVAY SÁNDORT az olvasók kegyébe ajánlván. A szerkesztést mellékfoglalkozásként folytatta: „a' mikor egyéb terhes kötelességeimtől üresedhettem“. A következő időt alkalmasint nem Pozsonyban töltötte, mert néhány tudósítása, melyet a M. Hirmondónak küld, egy német nagyvárost, valószínűleg Bécsset sejteti tartózkodása helyének. 1786 június 21-én, a 48. levéllel ismét átveszi a M. Hirmondó szerkesztését s folytatja az év végéig; dec. 30 án, a 102. levél utolsó lapján újságírói „hivatalának véget“ vet. „Feljebb hívatatom: mégyek örömet“, teszi hozzá.

Másfél évet „külső országi okodalmakon“ (akademiákon) tölt; 1787 szeptemberében már megint Pozsonyból ír DUGONICSNAK¹⁾ 1791 januáriusában megválasztják Sárospatakon tanárnak, de 100 aranyat kap, hogy előbb Göttingában tökéletesítse tudományát, így csak 1792, május 1-én foglalja el tanszékét. 1828-ban húnyt el tanári működésének helyén. Életrajza még nincsen megírva.

78. Nyelvújító munkássága nem egészen tíz esztendőre terjed s a következő művekben található fel: 1. Magyar Hirmondó 1784, 34–49. levél; 1785, a 32., 35., 36., 38., 43. levél egyes cikkei; 1786, 48–68. levél; — 2. Szigvárt fordítása, 1787; — A tudományok magyarul, 1792; — 4. Csízi Istvánhoz írt levele 1793, tudományos műszók tárgyában.²⁾

Szerkesztősége első szakában, 1784 májusában és júniusában még egyáltalán nem barátja az új szavaknak. Az első számban, melyet ő szerkesztett³⁾ még szinte tiltakozik is a szóújítás ellen s a katonai rangfokozatokat inkább a hadseregben szokásos franciánemet szavakkal nevezi meg, mint magyarokkal; az esetleges

¹⁾ DUGONICS följegyzései, Olsó Könyvtár, 39. l.

²⁾ Nyr. XXIV, 380.

³⁾ 1784, május 5, 283. l.

vádakkal szemben azzal védekezik, hogy: „az ilylyetén magunktól való szó találások, igen kevésbé pallérozhatják ki Nyelvünket... míg valamely Tudos Magyar Társaság össze nem áll, a' melly egyenlő akarattal... Anya Nyelvünket, attól a' sok idegen nyelvekből már Magyarossá vált szóktól megtisztítaná, a' régi szollásnak formáit, a' Világnak, és Országunknak mostani módjához alkalmaztatná, ... addig pedig míg e' meg lenne... úgy tartom hogy leg jobb lészen a' már szokásban bé vett nevekkal és szollásnak formájával élni...” — Június 5 én közli II. József nyelvrendeletét, melyhez fájdalmas megjegyzést fűz, hogy a rendelet kiadásának oka nyelvünk műveletlensége.¹⁾ Ez első időszakban újítást nem találunk írásaiban, még RÁT és RÉVAI szavait is csak nagyon módjával használja.

79. A következő, 1785. évben már más nézetten van és megkezdí a nyelvújításnak azt az erőszakos módját, melynek emléke a köztudatban az ő nevéhez fűződik. Valószínű, hogy bécsi vagy valamely más német helyen való tartózkodása alkalmával megismerkedett GOTTSCHED és követőinek nyelvtisztító törekvéseivel, melyek más nézetre bírták.²⁾ BARTZAFALVÉNAK kell tekintenünk ugyanis az 1785-i évfolyamban a többi szövegből valósággal kirívó tudósításokat, melyekben egy-egy lapon már öt-hat új szót iktat a szövegbe. Az ápr. 27-i, 32. levélben (251—252. l.): *uradalom* (dominium), *fegyvernök* (summus armorum praefectus), *hazafitvány* (indigena), *hazafitalom* (indigenatus), *hazafittatás*, *törvénytikkely* (artikulus), *rendelvény* (constitutio és decretum is), *titoknok* (secretarius)³⁾; — a május 7-i, 35. levélben (277—279. l.): *általalkület* (metempsychosis), *katakomba*, azaz *boltozvány* vagy *padlan* (tájszó), *padlanozvány*, *előzvény* (objectum), *írókönyv* (pugillares); — a máj. 11-i, 36. levélben 284—286. l.): *esztendőzet* (seculum), *időzet*, *népesület*, *esztendőbenni* (a SZÉCHENYI-féle -bani, -töli. -hozi őse), *fellengér* (currus aëreus, azaz: léggömb), *pertzenet* (minutum secundum) [az 1784. évf. 285. l. már *pertz* is], *tapasztolvány*, *általváltozvány*; — a máj. 17-i, 38. levélben (302. l.): *találmányok* és *tapasztolványok*, *rajzoló* [rajzolóművész]; — a jún. 4-i, 43. levélben (339

¹⁾ Vö. 67. pont.

²⁾ MNy. VIII, 65.

³⁾ Nem BENYÁKÉ, Nyr. XXX, 426, sem GÖBÖLÉ, aki innen vette, Nyr. XXX, 290.

—341. l.): *közedelem* [közönség], *bankónok* [pénzügyi hivatalnok], *bank-tárnok* [pénztárnok], *pénztárház* [a következő évben már *pénztár*], *bankótárház*. Ezek a közlemények kétségtelenül BARTZAFALVITÓL valók, mert a bennük előforduló új szók félreismerhetetlenül magukon viselik az ő sajátos képzésmódjait; legtöbbjét a zárójelbe tett idegen szóval magyarázza, mint a következő, 1786. évben; egyeseket pedig, mint: *fellengér*, *fegyvernök*, *írókönyv*, *uradalom*, *titoknak*, *rendelvény* stb. az 1786. aug. 30-i mentő-levelében (561. l.) a magáéinak vall; a többieket is mind használja utóbb. BARTZAFALVI nyelvújító működését tehát 1785 áprilisától kell kelteznünk, nem 1786-tól.¹⁾

80. Szógyártásának főevadja azonban 1786, amikor április 21-től (a 48. levéltől, 401. l.) újra ő szerkeszti a M. Hirmondót, s amikor Szigvártot is fordítja. Beköszöntő levelében részletes előrajzot ad a szerkesztés tervéről és módjáról; előadja ebben (405—406. l.) nézetét és szándékát az „Írás' módja és a' Szók” felől is. Bejelenti, hogy új stilussal és új szavakkal fog élni: „még is egygybe kész lészek akár melylyiktől is el állani, mihelytt valaki jobbra tanítánd. Mellyet ugyan alázatosan különösen ki kérek. A' szók at a' mi illeti: (a) minden újjakat... fogok távoztatni, mind addig, valamíg tsak azoknak [nem] tetsző vólttok felől nem tudósíttatom... (b) szabad légyen élnem, a z o k k a l is, melylyek, újjaknak látszanak ugyan lenni, de azonban olylyak, hogy a' leg egygyügyűbb is egygybe meg érti; mert külömbben a' nyelv nem fog tökéletesebbedni; (c) a z o k k a l is, melylyek már eddig tsinálódtak... míg az ő' nem tetsző vólttok felől tudósíttatom... a' mit nem lehet ki tenni helyesen újj tsinálándó szó nélkül, azt majd annak idegen nyelvbéli nevével kénteleníttetem ki tenni... újj szókra felette nagy szükségünk vólna. Jó vólna talán erre nézve egygy magyar múzsát állítani: úgy osztán majd hozzá foghatnánk a' tudományosabb Újjságok' ki adásához is...²⁾ igen jó vólna, ha a' Tudós hazafiak újj szókat tsinálnának s ide hozzám küldenék: én majd oda tennék egygy két párt mindenkor a hír-mondó level' végére, s ki adnám a' meg rostálásra; így osztán közönségesen helybe nagyódván, élhetnénk vélek“. — Látnivaló, hogy BARTZAFALVI céltudatosan, egyszersmind óvatosan lát neki a nyelv „pallérozásának”; a felszólításnak azonban kevés lett a foganatja,

¹⁾ Nyr. XI, 369.

²⁾ Célzás a Deutsches Museum-ra, mely a német nyelvtisztítás folyóirata volt.

eleinte senki sem törődött vele s így ő maga fog neki az újításnak. Az első az volt, hogy a lap végén álló: „Nyomtatattik és találattik Patzko Ágoston Ferentznél“ helyett mindjárt az első számban (48 lev.) ezt írja: „Nyomtatódik, és találódik“; azontúl is kerül a szenvedő alakot, melyet az -ódik, -ódik képzésű visszahatóval helyettesít. A következő, 49. levélben (409. l.) tűnik fel az első új szó: Tsászári Kiralyi titkos *Tanátsnok*, és DUGONITS Tudákosságából dicsérettel idézve: *henger* (cylinder); az 50. levélben (418. l.): *neve vesztett* (infamis) és a könyvnek a *tzím*-je (titulus) (420. l.). Egy-egy alaktani újítást is útnak indít, az 54. levélben (447. l.) *Ug-hatalmasabb* helyett ezt írja: *legszer hatalmas*, s a későbbi számokban is így alkotja a felső fokot. Közben előkeresi a M. Hirmondó régebbi évfolyamait, kiböngészi belőlük RÁT és RÉVAI új szavait és fordulatait; szívesen veszi, ha a levelezők tudósításaiban is akad egy-egy új szó; mindezeket a máshol találtakkal együtt újra meg újra használja, forgatja a szövegben, továbbképezi őket, kapcsolatokkal alkot velük, hogy az olvasó minél hamarébb hozzájuk szokjék. Figyelmeztet a hadi, zenei, hajózási műszavak idegen volióra és magyar szavakat csinál helyükbe. Az új szavak mellé kétszer-háromszor zárójelben odateszi az idegen szót, aztán el is hagyja már. A látszólagos sikeren felbuzdulva egyre szaporábban gyártja szavait, sokszor nem kevés fáradsággal: „mondhatom, hogy ugyan fürödtem az izzadságban, míg egygy szót ki tsínáltam“, írja mentő levelében (573. l.). Némely számban 8—10 új szó is van, melyek a régebben gyártottakkal már szinte érthetetlené teszik a szöveget; végül már fékevesztetten működik BARTZAFALVI „teremtő géniusza“ és ontja az esetlen, nyelvficamító, nyakatekert szószörnyetegeket, lábbal taposva minden hagyományt és szokást. Ezt már mégsem állhatták az olvasók. Augusztus 23-án valaki figyelmezteti, hogy a *helybenök* nem jó szó, ő készségesen elejti s a következő számban *helytartót* ír. Aug. 26-án öt levelet kap; három dicséri igyekezetét, szorgalmatosságát a nyelv pallérozásában, de komoly és helytálló okokkal figyelmeztetik tévedéseire; ezeket a leveleket BARTZAFALVI köszönettel veszi. Ketteje azonban semmi újítását nem hagyja helybe, okát sem adja kifogásának, „hanem a' mellett olyan motskolódásokat viszen végbe, hogy a földnek is nehéz“. BARTZAFALVI megérezte, hogy túllőtt a célon, talán a Hirmondó kiadója is figyelmeztette az újságra hárulható kárra, tehát letett az új szavak közléséről.¹⁾

¹⁾ A levelek nincsenek meg, csak BARTZAFALVI utalásaiból ismerjük tartalmukat.

81. De számot ad az augusztus 30-án kelt, 68. levélben (561—575) eljárásáról egy tizenöt lapra terjedő értekezésben (csakis annak mondható), melyben igazolja a szószerzésről való felfogását s melyből kitűnik, mennyire öntudatosan és rendszeresen járt el az új szavak készítésében. A nyelvújítás történetének ez nagyon fontos okirata, a nyelvújítás elveinek, céljainak, módjainak és eszközeinek legelső, a maga irányának és korának színvonalán álló tudományos kifejtése, melynek gondolkodásmódja újra meg újra feléled a következő évtizedek nyelvújjaiban, s amelyet csak a XIX. század utolsó negyedének ortológiája és nyelvtudománya bírt részben megcáfolni, de eredményeit teljesen megsemmisíteni nem volt hatalma.¹⁾ — Tréfás-szomorkás bevezetés után így szól: „illendőnek látom, hogy... elő adjam, miért fáradtam s mire néztem legyen az újj szóknak tsinálásokban... [a] Ugy tartom,... hogy minden szókat egvedül a' szükség szült... Szaporodik a' Világ; szaporodik a' Szükség; szaporodnak hát a Szók... — [b] (a legújabb idegen szavakról így vélekedik:) fel tészem, hogy p. o. ez az idegen szó fordúlna elő a' könyvben: *Parforcejagd*, s így tenném ki magyarul: *Zuhajda*; minthogy az al nép sem ezt sem amazt nem érti: szükséges képpen meg kell magyaráznom... Már, meg lévén a' magyarázat, egygy formán értem mind a' kettőt: s melylyiket tarthatom már meg nagyobb jussal? Úgy tartom a' *Zuhajdát*, mert az, nemtsak hogy szint olyan világos már mint a' másik, hanem... legalább a' törzsöke magyar szó“... — [c] a régebben meghonosodott idegen szavak helyettesítése is ajánlatos, hogy ne gyöngítsék a nyelvet; a németek már ötven esztendeje kivetik a sok francia szót; a nemzetnek „mind ruhája mind nyelve s mind mindene olyan legyen, a' milylen Nemzetét tziμεrezi“. — [d] Az egyik levélíró a körülírást ajánlotta; BARTZAFALVI a *General* példájával felel: „No hát kapom s körül írom: *Az egész Tábornak fő Vezére*; ugyan kérlek, nem jobb lett volna é mondanom: *Tábornok*? először, mert rövidebb; másodsor, szint-úgy értődhető; azonban harmadsor, nagyobb erejű s hathatósabb“. Látnivaló, hogy ebben BARTZAFALVIT stilisztikai szempont is vezette; innen van, hogy új szavai közt aránylag több a képzett, tehát egységesebb, mint az összetett, tehát lazább szó. — [e] Kinek van joga szót csinálni? Az ellenvetés: „nem egygy emberé a' szó

¹⁾ A mentő levél némi kihagyásokkal újra le van nyomtatva Nyr. XI, 369.

tsinálás, hanem egészsz Nemzeté. — Helyes! én is úgy tartom... úgy de, hogy igazán kimondjam, én nem egygy embernek tartom most magamat, hanem, hogy úgy szóljak, egész Hazának“, mert az újság mindenüvé szerte jár az országban, a hírek pedig mind az újságban futnak össze, „látni való, hogy én' bennem mintegygy concentrálódna az egész Haza“ — büszke és szép szavak, melyek íróink és költőink ajkáról, KAZINCZYTÓL ARANYIG más-másként fogalmazva újra meg újra felhangzanak. — [f] „Miért nem tudósítottad erről a' Hazát előre?“ BARTZAFALVI erre idézi beköszöntő levelét és többször tett felszólításait, melyek visszhang nélkül maradtak. — [g] „'a tsak ugyan már szókat akartál tsinálni, miért nem tsináltad a' nyelv regulái szerint?“ Íme az első ortológus ellenvetés és szemrehányás.

82. BARTZAFALVI erre tizenkét pontba szedve adja elő nyelv-újító eljárását, igazolva velük ennek szerinte helyes voltát: „én a' szókat a' nyelv' regulái szerint tsináltam; és, mind összse már 60-nan lévén, (a' többiek, nem enyémekek) több papiros kéne a' megmutatásra. Egygy kitsit hát: — 1.) ha ezt a' szilabát *tyü* és *tyü*, hozzá ragasztom a' gyökér szóhoz; úgy az a' szó, mesterség által tsinált eszközt fog tenni, példa: *tságattyü*, *tsengettyü*; jó tehát már a' *Lábttyü*. — 2.) ez a szó *éjszaka*, egészsz éjjet tészen; jó hát a' *százzsaka*, mert ez is egész Százat tészen. — 3.) ezek: *bírodalom*, *lakadalom*, *sokadalom* s a't. régi szók, és olylyas valami Nagyot vagy sokból álló Valamit tésznek; jók hát mind azok, a' melylyeket *dalom*-ba *delem*-be tsináltam. — 4.) Egygy Bölts a' maga' magyar könyvében így tette ki a' *periferiát*: *Körület*;¹⁾ jól tettem hát én a' *Superficiest* így: *Felület*; — 5.) ez a' szilaba: *lag*, *leg*, meg nagyítja a' dölgot, példa: *Tólag*,²⁾ *Felleg*, az az: nagy *Tó*; *Fel lebegő nagy valami*, Egygy árkus papiros semmi nem egyéb a' többek között, hanem egygy nagy *Lap*; jó tehát már aunak ki tevésére ez: *Laplag*. — 6.) Mózes Isó könyvének 40 dik részében ott van ez a' szó: *Pohárnok*; a' fordítás, tudjuk, hogy nem mostani: azon kívül, nem mostaniaiak ezek is: *udvarnok*, *asztalnok*, *bajnok*, *álnok* s a' t.; jók hát már mind azok, a' melylyeket *nok*-ba *nök*-be tsináltam.³⁾ —

¹⁾ Már Calepinusban, Zrinyiben.

²⁾ Először BARÓTI Kisd. Szót. 1784, 89: *tólag*: *tó*, *lák*; 1792, 236: *Tólag*: *tó*, álló víz, posvány.

³⁾ Látnivaló, hogy nem „szláv“ képzőt honosított meg BARTZAFALVI, hanem véleménye szerint régi magyart újított fel.

7.) Ha a' *kapta* jó, a' *szabda* is jó; mert a' *d* lágy társa a' *t*-nek. — 8.) *Követs* azt teszi ugyan hogy *kis kő*, de még sem azt teszi egészszen a' mit a' *követske*, mert ebben két kitsinyítő betű van, a' *ts* és a' *k*, amabban pedig tsak egygy: ez hát: *könyvets* jól teszi ezt: *pugillares*. — 9.) Hogy a' *Borék*, olyyan mint a' *Kerék*; meg tetszik onnan, hogy éppen úgy leszsz a' *bor*-ból *borít*, *borúl*, *borong*, mint a' hogy leszsz a' *ker*-ből *kerít*, *kerül*, *kereng*. — 10.) A' *ker-tész*-nek minden gondja a' *kert*, a' Prokátornak, az *Ügy*: hogy ne volna hát az *Ügyész* jo? — 11.) Jók ezek: *Vetemény*, *tudomány* s a' t. s mind azt teszi valamit tsak *vet* és *tud* az ember, vagy valami tsak *vetni való*, és *tudni való*; jók hát már mind azok, valamelyeket tsak *mány*-ba, *mény*-be tsináltam, mint; *Tünemény*, valami tsak előmbe tűnik, *phaenomenum*; *Környülmény*, valami tsak körülöttem van, *circumstantia*; *Előzmény*, valami tsak előtttem áll, *objectum*, mert így szoktuk mondani: *Ne előzz*, az az: *ne állj előtttem*. Én ugyan sohase láttam szebbet s helyesebbet, mint az ilyeneket: *írni való*, *lelni való*, így mondani ki egvgy szóval: *Íromány*, *Lelemény*. — 12.) Régen vagynak ezek: *Töltvény*, *tanítvány*, *ásvány*, *ortvány*, s a' t. és lettek ezen *Garondákból* vagy deákosan *Gerundiumokból*: *töltve*, *tanítva*, *ásva* s a' t. Hát mit tesz-nek? A' tselekedet által már végbe vitt s meg lett dölgot; és e' képpen különböznek az atyafias szóktól, p. o. *Tanítmány* az az: *tanítani való dolog*, *mind az valami tsak tanítatik*; *Tanítvány*, az az: *taníttatott dolog*, vagy a' mint már úzusban van, *taníttatott személy*; *Tanítás*, az az: *maga a' tanításbéli tselekedet*. Már hát, valamint a' *Tanítvány* helyett nem mondhatok *Tanítást*: úgy a' *Rendelvény*, *Végezvény*, *Írovány* s a' t. helyett, telylyességgel nem mondhatok *Rendelést*, *Írást* s a' t. Ezeknél se láttam soha helyesebbeket. Jók hát már a' *vány*-ba *vény*-be tsinálódott szók; s egygyszersmind, mit különbözzenek a' *mány*-ba és *mény*-be ki menőktől, az is világos.

Ezekből nyilvánvaló, hogy BARTZAFALVI nem csak úgy vaktában csinálta a szavakat, hanem elemzés útján felösmerte, vagy legalább is felösmerni vélte a képzők jelentését; hogy a *tő* mivolta, a *tő* és a képző kapcsolásának törvényszerűsége még nem világosodott meg előtte, azt ne csodáljuk, hisz az utána következő tudományos nyelvészetnek is évtizedes munkájába került e kérdések tisztázása, holott ő szakjára nézve nem is nyelvtudós volt.

83. A következőkben elismeri, hogy hibázott s némely szavakat nem jól talált el; de szemrehányást is tesz a hibáztatóknak, hogy

oly későn figyelmeztették tévedéseire, holott ő első levelében kérte a hozzáértők közreműködését. Megfogadja, hogy több új szót nem ír leveleibe: „Ki maradnak hát mind az újj szók. Meg hóltak; el-temettem őket“. Záradékul valóságos búcsúztatóval válik meg új szavaitól, kiket most „a Halálnak kormos *bőröndéjébe*“ fektet, elbúcsúztatja őket egyszersmind régi társaiktól, melyek mintáik voltak. Ez a búcsúztató pompás paródiája saját szócsináló működésének, a legelső a nyelvújítás történetében, s valószínűleg mintául szolgált annak a sok gúnyiratnak, mely utána következett.¹⁾ BARTZAFALVI a Hírmondót még az év végéig szerkeszti, de tartózkodik több új szó csinálásától; inkább körülírja az idegen szavakat, talán nem minden gúnyos célzat és kajánság nélkül. A kémia: *a' minden testet utolsó eredeti miségéig felabáló s széljelszerkétető tudomány*; a fűvészkert: *a' plántatudomány' tanulását elősegálló plánta nevelő kert* (681. l.), az egyenlítő: *egygyarányosító karika* (755. l.). Néha eszébe ötlenek eltemetett szavai: „A közelébb múltt 4 vagy 5 esztendőktől fogva... igen termékeny volt az idő sok újjjagnak elő állításokban... lám nekem is mindjárt eszembe jutának itten a' már meghóltt újj szók *lábtyúk, láthatárok* s patvar tudja még mi is“ (636. l.). Ám azért nem bír egészen elállni a szócsinálástól; egy-egy új szót belecsempész a sorok közé később is: *Északi fény* (aurora borealis, 676. l.), *Tzikk* (Paragraphus, 679, 695), *tavs* (736), *tsontváz* (sceletum, 756). Búcsúlevelében (dec. 30, 856. l.) még egyszer megköveti az olvasót: „Véteni, tudom, soha se vétettem: de hibázhattam elégszer, mind egyébben, mind nevezetesen a' Magyarságban s írás' módjában: Engedj meg, É. Olvasó, mind ezekben!... egygy alázatos fő hajtással az újjság író pennát ímé letészem“.

84. Ugyancsak 1786-ban lefordítja MILLER érzelgős regényét, mely „Szigvárt' Klastromi története“ címen 1787-ben, Pozsonyban meg is jelent két kötetben; a kötetek végén jegyzéke azoknak az új szavaknak, melyeket fordítás közben, még szerkesztősége idején csinált. Minthogy a M. Hírmondóban közölt szóújításai nemcsak hogy tetszésre nem találtak, hanem támadást vontak fejére, tűzre vetette volna fordítását, ha már nem lett volna a kiadóé. Aggodalma nem volt alaptalan, mert már kortársai is szinte egyhangúan felháborodnak szavain; Rát MÁTYÁS azon csodálkozik, hogy

¹⁾ Pl. hivatkozik rá HELMECZI 1816-i Értekezésének XXIX. lapján.

a pityergős könyv annyi vevőre talál; a tudós utókor pedig rásütötte az idétlen nyelvrontás megszegyenítő bélyegét. Kortársai közül csak DUGONICS talál dicsérő szavakat: „Folytassa tovább a munkát és a magyar tárházat illetén gyöngyeivel ezután is gyarapítani akarja.“¹⁾ BARTZAFALVI hosszú, megható levélben köszöni meg DUGONICS jóleső és buzdító szavait és KAZINCZYNak a kassai Magyar Múzeumban megjelent²⁾ lesújtó bírálatára célozva, ezeket írja: „Én ugyan, ámbár az irigység már mint kis embert, egészen elgyalázott is, és csaknem minden tüzetet beóltotta légyen is: elveszem mégis (töríkszakad) férjfiúi szívemet, és minden tehetséget egyedül csak mind arra szentelem, valami csak magyarság.“³⁾ Később, saját nagy harcai után, már KAZINCZY is másképp vélekedik BARTZAFALVI érdeméről: „ha BARTZAFALVI nekünk Amerikát nem ada is, ha pócékra vive is nagyrészből, ada néhány darab aranyat, néhány gyöngyszemet és gyémántot, s mely nyereség volt az! S mit adtak a lármázók?“⁴⁾ Az olvasóközönség nem tette magáévá KAZINCZY korábbi elítélő véleményét és MÉSZÁROS Kartigámjával együtt olvasta Szigvártot is PETŐFI koráig. Szavait eltanulták nemcsak az olvasók, hanem a szépírók is; DUGONICS, GÖBÖL GÁSPÁR, GELEI JÓZSEF, BÁRÁNY PÉTER és mások buzgó terjesztői szóalkotásainak. Úgy látszik, ebből merített új bátorságot BARTZAFALVI, midőn már sárospataki tanár korában „A tudományok magyarul“ (1792) címen megírta a tudományok rendszerét, magyar nevet adva minden szaknak és ágának. E könyvében már egészen belebonyolódott szócsináló rendszerébe, a rendszercsinálók makacs hóbortjával, de a nélkül a lelemény és szerencse nélkül, mely előbbi szóújító működésétől nem tagadható el. Innen is való a legtöbb szó, melyet CSÍZI ISTVÁNhoz írt levelében ajánl.⁵⁾ Ezentúl elhallgat és a feledés pora fedi a sárospataki könyvtárában őrzött kéziratait.

85. Szóalkotásaiban az analógia érzete, sejtelve vezeti, melyet igen sokszor megzavar a nyelvszerkezet ismeretének hiányából származó erőltetett okoskodás, hiszen meg is izzad belé, amint maga mondja. Kikövetkeztet gyökereket és képzőket, hol valódiakat, hol

¹⁾ Etelka II, 145.

²⁾ 1788. I, 178.

³⁾ DUGONICS följegyz. Olcsó Ktár. 39. I.

⁴⁾ Pályám Eml. 1787-ről szólva.

⁵⁾ 1793, Nyr. 24, 380.

képzelteteket; különösen képzőket: egy-két hasonló szóvégben már „szilabát“ lát, mely ezt vagy azt teszi, és alkalmas bármely gyökhöz ragasztva bizonyos jelentésű új szót alkotni. Ahogy ADÁMI belevetette a nyelvújítók tudatába a gyökereket, melyet a kor régi, törzsökös szavaknak vett, úgy fedezi fel BARTZAFALVI a bizonyos jelentéssel járó képzőket a szócsinálók számára. Többől és képzőből is le-lefarag egy darabot; szótöredékeket gyúr egybe; az új szót a helyettesítendő idegen szó jelentéséből fejleszti és hangképére csinálja. Egy szóval, a szógyártás, szófaragás minden módjával él. Egyik elve, hogy az új szó lehetőleg egységes benyomást tegyen, egy szónak lássék (vö. GELEJI KATONA), ezért kevés az összetett szava, több az össze-rántott, legtöbb a képzett szó.

Négyszáznál több szava közül nyolcvan maradt életben mind-máig, hol eredeti, hol módosított alakjában. Az alábbi kimutatásban elsősorban a megmaradt szavak vannak felvéve; a teljesség kedvéért idézett elhalt szavait * jelzi.

86. BARTZAFALVI szóalkotásának módjai (a ~ jel a mintát mutatja):

A) Képzés. 1. -a d a l o m, -e d e l e m (~ birodalom, lakadalom, sokadalom): *társadalom* (nála: collegium, később: societas), *álladalom* (status, később: állam), *uradalom* (dominium), *mindeménylelem (universitas), *művedelem (fabrica), *okodalom (akadémia); *veteményedelem (seminarium); — 2. -a l o m, -a l m a s (~ hatalom, hatalmas): *tudósítalom (tudósítás), *biztaltalmas (commissarius), *folytaltalmas (agens); — 3. -m á n y, -m é n y (~ vetemény, tudomány): *tünemény*, *előzmény* (objectum, később: praecedens), *olvasmány*, *tanulmány*, *környülmény* (előbb: körülállások — circumstantia fordítása; később: körülmény), *mindenemény (scientia universalis). — 4. -v á n y, -v é n y (~ tanítvány, ásvány): *cselekvény*, *nyomtatvány*, *növevény* (később: növény), *választvány* (később: választmány), *festevény* (később: festmény), *foglalvány* (tartalom, később: keret); — 5. -á n y, -é n y: *termény*; — 6. -a t, -e t: *felület* (~ régi körület), *tudat*, *mondat*, *mondolat (szónoki beszéd); — 7. -t y ú, -t y ű (~ csengetyű, csáगतyű): *lábtyű; — 8. -á s z, -é s z (~ kertész): *ügyész* (prókátor), *örmész (testőr), *távírász (nótárius), *hadrász (verbunkos); — 9. -o s, -e s: *önkéntes*, *helyettes*, *árkos (oppidum), *mindnyájós és *nehányos (generalis és partialis, pl. ülés); — 10. -s á g, -s é g: *mindnyájóság (nos universitas), *őség*, *őséged* (uraságod, kísérlet az általános megszólító szóra. SZÉCHENYI ön-jének előhírnöke); — 11. -c s (~ kövecs): *könyvecs*, *gobocs (serét); —

12. -aszt, -eszt (≈ fáraszt): *meneszt*; — 13. -lel (≈ érlel): *észlel*; — 14. -ál (≈ kínál): **hínál* (meghív); — 15. -ol, -el: **mondol*, **nézeget*.

B) Kikövetkeztetett (koholt) képzők: 1. -nc (≈ labanc, virgonc): *vadonc*, *ifjonc*, *újonc*, **lovanc*; e képzőt fél-századdal később a német -ling-gel azonosították; — 2. -nok, -nek, -nök (≈ pohárnok, bajnok, álnok; nem a szláv -nik-et veszi át, hanem ősmagyar képzőt sejt mintáiban): *titoknok* (később: titkár), *tanácsnok*, *tábornok*, **előülnök* (később: elnök, utótagja: *ülnök* máig él), **kormánynok*, **tanaknok* (miniszter), **közbenök* (mediator), **helybenök* (locumtenens); — 3. -or, -ör: **gúnyor*, *tömör* (ezred, később: compact); — 4. -ék (≈ kerék): **borék* (levélboríték), **keríték*; — 5. -lag, -leg (≈ felleg, tólag): *allag* (al + lag, mint fel + leg; később: *alag-út*), **laplag* (iv papiros), **gyepleg* (gyeppad), *pamlag* (pamutból való nagy -lag); — 6. -da, -de, -ta, -te (≈ kapta): **szabda* (szabály), **tanoda*, **börönde* (ma: börönd), **csoporda* (brigáda), **dobda* (pulsus), **hírde* (prédikáció), **köröte* (periodus), **vita* (attak, nem azonos FALUSI *vita*: polemia szavával); — 7. -zat, -zet (≈ nemzet): *szerkezet*; — 8. -lat, -let (≈ felelet): *véglet*; — 8. -le; **leble* (enyhe szellő, később a költők kedvenc *lebel* szava); — 10. -ér: *fellengér* (léghajó; ez nem a szláv -ár magoshangú párja).

C) Összetétel: 1. *csontváz*, *naplár*, *szempont*, *belváros*, *belföld*, *külváros*, *külföld* (a későbbi sok bel- és kül- előtagú összetételek mintája), *képház* (ma: képtár); — 2. igetős (az ortológia szerint: csonkított előtagú) összetétel: *láthatár*, *essernyő*; — 3. össze-rántott szavak, szókeverés, mely szintén a gyökérelméleten és a szóvégeknek képzőként való felfogásán alapul: *zongora* (zeng × tombora PP.), **fuvora* (fú × tombora, később: *fuvola*), **szünnep* (szünetelő nap × ünnep), **diadándék* (diadalmi ajándék), **szorgond* (szorgalmas gond), **villáng* (villámló láng), **talalj* (talp-alj, később: *talaj*); **dallang* (tonus, dal × hang); ez az eljárás, a szóbekebelezés, volt később Bugáték rendszerének alapja.

D) Elvonás, a gyökérnek kikövetkeztetése, a szertelen hosszú szónak főlsleges járulékaitól való megszabadítása (szócsonkítás): *cikk* (< cikkely), *cím* (< címer), *torz* (< torzonborz); — *ábra* (< ábrázat), *arány* (< arányoz), *ima* (< imádság), *kellem* (< kellemesség), *magasztos* (< magasztal), *szak* (< éjtszaka), *szakma* (< szakmány), *szemle* (< szemlél), *szenyv* (< szenyvéd, később:

szenv), *vegy* (< *vegyít*), *gyám* (< *gyámol*), *taps* (< *tapsol*), *lak* (< *Nagylak-féle helynevekből*).

E) Hasonít idegen szavakat magyar hangzásúakká: **gal-gala* (ekloga), **garonda* (gerundium), **oronda* (írónia); vö. a régi *alagya*, *purgoma* szavakat.

F) Hasonítja a maga szavait a helyettesítendő idegen szó hangzásához: **viárda*, **csoporda*, **hemzserde* ~ *brigáda*, *ármáda*; **mententze* ~ *kvietántzia*, **hitelentze* ~ *credentionalis*, **imálna* ~ *kápolna*, **eríme* ~ *diploma*, **diadéma* ~ gör. *diadema*, mert a magyar szó 'gyökere' *diad*-(al); **okodalom* ~ *akadémia*. Ez is kedves fogása a későbbi szócsinálóknak.

G) Meghonosította a lapp *minta* szót, norma' jelentésben, melléknevet is képez belőle *mintás*: *normalis*; ezt SAJNOVICS DEMONSTRÁCIÓJÁBÓL vette (80. l.). MOLNÁR JÁNOS ÉS PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ hasonló kísérletei nem sikerültek.

H) Alaktani újítása, hogy a felső fokot *leghatalmasabb*: *legszer hatalmas* alakkal kísérlette meg helyettesíteni (vö. VAJDA PÉTER).

I) Tájszavakat tesz irodalmi szavakká: *idom*, *nyirettyü*, *kelengye*, *zuhaj*, *gépely*, *küllő* (radius), *hímez*.

K) Különösségek. Vannak eléggé meg nem magyarázható szavai is: *szerep* (? bihari Szerep falu), *alap* (a fehérmegyei Alap pusztá); **küküllő* (diameter = két küllő, ? Küküllő megye); **popont* (kettős pont); *hüllő* (hidegvérű állat); *közömbös*, *közömbösség* (? < *külömb*); **rentze* (< *rend*-, : register).

Mindent összevéve, BARTZAFALVI nyelvújító működése szándékainál fogva dicséretes volt; kevés szócsináló gyarapította az irodalmi nyelvet annyi új szóval, mint ő. Tévedései sok más írónak ösztönt adtak hasonló erőszakos újításokra, de egyszersmind fölkellették az ellentmondást is. Vele a nyelvújítás közügygé lett, kiinduló pontja nagy szellemi harcoknak, a nemzeti lélek ébresztőinek.

Irodalom: B. élete: SZINNYEI: Magyar Írók; HARSÁNYI ISTVÁN: Adatok B. életéhez: MNy VII, 346; SIMAI ÖDÖN: MNy. VII, 420; LAZÁR BELA: Siegwart: Irod. Közl. II, 64; DUGONICS ANDRÁS Följegyzései: Olcsó Könyvtár; KAZINCZY: Pályám Em.e; ABafi LAJOS: Édes Gergely: Figyelő V; — B. szavai: STEINER ZSIGMOND: Nyr. I, 45, 94; SZVORENYI JÓZSEF: Fejl. Tün. 13—15; LUKÁCS LÖRINC: Nyr XI, 463; LAZÁR BELA: Irod. Közl. II, 89; NAGYSZIGETHI KÁLMAN: Irod. Közl. II, 179; Nyr. XXIV, 379; ZOLNAI GYULA: Nyr. XXI, 424; — LUKÁCS LÖRINC: B. a nyelvújításról:

Nyr. XI, 369, 419; — SIMAI ÖDÖN: B. viszonya Gottschedhez: MNy. VIII, 65; WIKLUND K. B.: Minta Nyr. XLI, 34; HALÁSZ IGNÁC: Sajnovics hatása a magyar költészetre (Dugonics, Perecsenyi): Bp. Szemle XXII, 92; SINGER ÖDÖN, GELEI JÓZSEF: Nyr. XXX, 290; TOLNAI V.: Nyr. XXXI. 148; VÁRÓ GEDEON: Nyr. XLII, 391; — SIMAI ÖDÖN, BÁRÁNY PÉTER: MNy. XIV, 16; — CSEFKÓ GYULA, Decsy Sámuel Osmanographiája: Nyr. XL, 463; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 172; HARSÁNYI J.: Adalékok Sárosptak multjához. Spatak. 1921. 21. — SZARVAS G. Nyr. X, 451.

Az ortológia jelentkezése, első viták. 1786–1796.

87. BARTZAFALVI szertelenségeinek egyik érdeme, hogy fölkeltik az ellentmondást, evvel a nyelv ügyét: a szócsinálást, a nyelvbővítést, a nyelvművelést belevonják az általános érdeklődés körébe; szinte olyan közérdekké teszik, mint a II. JÓZSEF intézkedései által megtámadott alkotmányt. A szócsinálás ellen már régebben is elhangzott egy-egy tiltakozó szó. MEDGYESI PÁL 1750-ben kel ki a nyelv illetén megmocskolása ellen, GELEJI KATONA ISTVÁNTA célozva. RAJNIS JÓZSEF rossz szemmel nézi KALMÁR szófaragásait. A Bessenyei testvérpár sem „fertézteti“ a nyelvet ilyenekkel. De ezek csak elvétve felbukkanó megjegyzések, egyes embereknek rosszaló véleményei. A nyelvújítás körül folyó vitáknak általánossá válása a Magyar Hirmondóhoz fűződik. Már RÁT MÁTYÁS is kap olvasóitól leveleket, melyekben az új szavak ellen tiltakoznak, részben azért, mert bemocskolják a nyelvet, részben, mert homályossá teszik. A közönség azonban, úgy látszik, hozzászokott az új szavakhoz és RÉVAIT nem háborgatja panasszal. BARTZAFALVI 1785-ben kezdi az erőszakosabb szócsinálást, s midőn 1786-ban szándékosan be- és kijelenti, és senki nem emel szót ellene, mind a Hirmondót, mind Szigvártfordítását elárasztja készítményeivel. Erre már kitört a vihar. Az őt tiltakozó levelet, melyet 1786 augusztusában kapott, sajnos, szöveg szerint nem ismerjük, de hogy kivált kettejét „nem tette ablakába“, azt maga is elismeri. Mentő-levelének végén maga parodizálja „halotti búcsúztató“ alakjában elméjének szüleményeit s evvel mintegy mintát adott a gúnyiratok hosszú sorának, melyek a nyelvújítók munkáit egy századon végig kísérik. Evvel fölébred az ortológia, a helyes magyarság védelme, megkezdődik a neológia ellen a harc, melyben egyik fél sem válogatta a fegyvert s a pamflétől a komoly tudományos értekezésig minden eszközt felhasznál.

88. A Magyar Musa levele. A sort megnyitja egy leoninus disztichonokban írt támadás a bécsi Magyar Musa 55. levelében.¹⁾ A névtelen versíró, 1786-ot írva címül, kegyetlenül nekiesik a „szeles és hitván Magyarotskának“, „forr minden erébe harag“, mit mivel az a nyelvvel, „tsupa bosszúság mindennek ez a' Magyar Újság“, melyet magyar ember meg sem érthet, annyi benne a „bolond gomba“; közülök 50-et beleillesztve versébe, „süsse meg az Úr“ kívánsággal rekeszti be a bűnlajstromot. Majd midőn olvassa az előtte nem ismert szerkesztőnek ígéretét, hogy felhagy új szavaival és „penitentia formát tart levelébe“, megbékél vele, felszólítja, hogy „másba mutassa jelét a' nemes elmének“ és parolát ad. Hogy ki e levél szerzője, nem tudjuk. Mikor SOMOGYI GEDEON a Mondolatban, mintegy jeligéül, hat sort idéz belőle: CSABAI A. nevet ír alája; ennek kilétét sem ősmerni, hacsak nem az a CSABAI ANDRÁS, aki ÉDES GERGELYNEK sárospataki diáktársa volt és vele együtt vígan faragta a GYÖNGYÖSSI JÁNOS-féle leoninusokat; egyéb híre az irodalomban nincsen.²⁾ Ugyane számban, mintegy válaszképpen jelenik meg egy rimes tizenkettősökben írt vers, mely megengedi, hogy bolondság új szót csinálni a szokott szó helyébe: „De bezzeg az ám a' dolog bökkenője, Hogy rövid a' Magyar nyelvnek lepedője“ s ezért szükség van az új szóra.

89. BACSÁNYI véleménye. Ugyancsak ez évfolyamban (70—72. sz.) jelenti ki BACSÁNYI a fordításról írt értekezésében,³⁾ hogy „nem lehet . . . a' Fordítottak véteki tulajdonítani, ha az eredeti-írásban található új dolgokat és gondolatokat ő-is új szókkal fejezi-ki. Ez koránt-sem rontya, sőt gazdagíttya nyelvünket.“ A M. Museum bevezetésében (XIX—XX) azonban mind az idegen szavak halmozását, mind a BARTZAFALVI-féle szógyártást elítéli: „... gondolatainkat teljességgel Magyarúl akarván ki-fejezni, új szókat koholnak 's nyelvünknek könnyű, természetes folyását, a' sok *-delem -dalom -vány -mány*, 's több efféle idétlen hosszú szavainkkal rúttítyuk“. Nyilvánvaló, hogy BACSÁNYI nem magát a szóújítást kárhoztatja, hanem a *rút* és *hosszú* szavak sértik ízlését; nem a nyelvhelyesség, hanem az esztétikai érzék mondatja ítéletét. A „Beszéd“-ében (1798)⁴⁾ leckézteti a szükségtelen újítások követőit.

¹⁾ 1787, 440; szöveg szerint újra Nyr. XXVIII, 210.

²⁾ ABÁFI Figyelője V, 280, 282.

³⁾ Újra a Kassai Magyar Museumban, 1788: 13.

⁴⁾ Megjelent SZANA T. Figyelőjében (1875, 3—4. szám).

90. KAZINCZY első bírálatai. Ez első csetepatét követi ugyancsak a M. Museumban (1788) KAZINCZY komoly fejtegetése, az első megokolt ortológus nyilatkozat. Már a M. Museum I. negyedében (50. l.) nyelvi szempontból bírálja GELEI JÓZSEF Robinson-fordítását, melyet nyomon követett „Halló boldog estvéje”. Egyik kifogása az idegenségek: németességek és latinosságok ellen irányul; a másik „a’ populáris alacsony szöllások” ellen, miket 130 lappal később „paraszt szöllások”-nak mond és „Fel-hevültt bosszankodás”-sal rója meg ezeket újra BARTZAFALVI Szigvart-fordításának bírálatában.¹⁾ Mind a fordítás, mind a Hírmondó-beli új szavak alkalmat szolgáltatnak neki, hogy a szócsinálásról elvileg nyilatkozzék, miután GESSNER Idiliumi fordításának előszavában már kárhoztatta a „boldogtalan szó-faragást”. Előbb azonban megtudakolja RÁDAY véleményét. A levél maga, sajnos, nincsen meg, RÁDAY válasza azonban megvan: „Nem vagyok én ugyan azon értelemben, hogy új szókat teremteni ne lehessen, ha ujabbban folyamatban hozzuk [a] vagy az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő ’s már feledékenységben ment szöllások módgyát, [b] vagy pedig az Magyar nyelvnek Analogiájával meg edgyező új szókat faragunk, [c] vagy ismét az más nyelvekből már bé vitteket és ösmereteseket meg Magyarosittyük, [d] vagy pedig még az be nem vitteknek Magyar végző hangot adunk” (1788, jan. 4. Kaz. Level. I, 159). KAZINCZY nem követi szóról-szóra mesterének véleményét, hanem lényegesen változtat rajta: „Én a’ szó-szerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánnám-meg: 1. hogy az újonnan találtt szó, azt, a’ mit jelenteni akar, alkalmasint ki-nyomja. SZABÓ Társunk az el-vesztett Paraditsomban²⁾ a’ monstrumot *szörnyeteknek* nevezi, ’s nem érti-é az Olvasó első tekintettel hogy az monstrumot teszen? Még ez-előtt kevéssel esmeretlen volt a’ *Viszhang*, ’s ki nem érzi, kogy a’ *Viszhang* nem egyéb az *Echó*-nál? — 2. hogy bizonyos gyökértől jöjjön. — 3. [a] hogy Magyar hangzású legyen, és [b] a’ Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék. — 4. hogy az illyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő. Audacia sumpta pudenter! [Hor. Ars poet. 51]. — Ide tartozik már az, hogy az olyan dölgoakat, a’ mellyek Magyar nevezeteket szorossan nem kívánnak,

¹⁾ Magy. Mus. II. negyed, 180. lap.

²⁾ BARÓTI SZABÓ D. a Magyar Museumban.

meg-szokott nevezetek alatt hagyjuk-meg.“ Nevetségcseknek mondja a *Muzsikodalom*, *Írászság*, *Erköltselemény*-féle szavakat. De még ezeket is eltűrné, ha tudományos szakmunkában fordulnának elő, „de Románt fordítani, 's a' gyönyörűsége szolgáló dolgokat-is idétlen nevekkal motskolni-el, meg-engedhetetlen vakmerőség.“ Látnivaló, hogy KAZINCZY mellőzi RÁDAY véleményéből az avult szavak felújítását, az idegen szavak hasonító magyarosítását; elfogadja az analógiát; hozzáteszi az etimológiát: bizonyos gyökértől jöjjenek; ennyi a grammatika követelése. A többi mind az esztétikus, a stilszta finom föltétele. KAZINCZY ekkor még ortológus BARTZAFALVI vakmerő újításaival szemben, de már határozottan jelentkezik benne a stilszta-neológus, amelyenné utóbb fejlődött.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNy. IX, 27. — VÁCZY J.: Kazinczy és kora I, 229. — SZINNYEI F.: Bacsányi János. 1904. 46, 51, 96, 127, 136. l.

91. ARANKA GYÖRGY, az „erdélyi magyar nyelv művelő Társaság fel-állításáról való Rajzolat“-jában (1791) a nyelvművelés több módjáról értekezik. Ne küszöböljük ki a megszokott idegen szavakat; ha új szót alkotunk, magyar szóból származtassuk; de különösen kerüljük a más nyelvekkel való keverést, és az idegen szó jelentéséből kiindulva keressünk és alkossunk új magyar szót. Az erőszakos nyelvújítást nem pártolja, mert „Innen vagynak azok az idétlen és szenvedhetetlen újj szók, mind meg annyi éretlen afrikai csudák.“ Később a társaság munkáiban¹⁾ még szigorúbb a felfogás.

BÖJTHI ANTAL, kit RÉVAI nagyrabecsült, az 1790-ben írt, de csak 1794-ben megjelent művében: „A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya“, a szóösszetétel s a szóképzés fejezeteiben igen józanul ítél a szócsinálásról; nem rosszalja: „csak hogy Soval és Borssal essék [= módjával, mint a fűszer], ne úgy, hogy Homályt Setétlet fedezzünk bé, a' nem értett dologot, még értetlenbbre fordítsuk.“

Ez időben a pápai főiskolán működő LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF is kifakad Oskolai Tanító Könyvének bevezetésében²⁾ a „Szófabrikák“ ellen, melyek „holmi sehonnai eredetű koholmányokat“ akarnak rátukmálni az emberre. „Szómíveseknek adjuk-ki magunkat, 's azonban semmire sem születünk kevesebbé, mint a' jó és érthető

¹⁾ A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796.

²⁾ Győr, 1793.

szófaragásra! hanem arra kényszerítjük a' szegény jó Magyarot, hogy új Magyar ságot tanuljon!" Neki főkép a nagyon hosszú, képzett szavak ellen van kifogása, (ez világos célzás BARTZAFALVI Tudományok Magyarúl (1792) című könyvére), helyettük inkább az „eredeti” szavakat ajánlja, ezek pedig nem egyebek, mint a „gyökök”; ha van *esetes* és *esellen*, *mérsékes* és *mérsékellen*, *idamos* és *édomtalan*, mért ne lehetne „ezeknek eredeti szavaikkal-is élni”: *eset*, *mérsék*, *idom*? LÁTZAI, akit KAZINCZY később legmegrögzöttebb ortológusnak tartott, mert a Mondolatot terjesztette, az elvonás ajánlásával volta- képpen maga is neológus volt, habár csak egy irányban.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNy. XI, 66. — PERÉNYI JÓZSEF, Aranka társaságának kéziratai: MNy. XIII, 189. — BRAUN MARGIT, Böjthi nyelvtanáról. Bp. 1910.

92. Igen magas szempontból nézi a nyelv ügyét KÁRMÁN JÓZSEF. Nem elszigetelt jelenségnek tekinti, hanem a nemzeti élet, az általános művelődés egyik, a többivel szorosan egybetartozó tényező-jének: „Mindnyájunknak Kívánsága Nemzeti-Nyelvünk Virágozása... Ez az a' Palladium, melly fenn-tartja Alkotványunkat... az a' Mód, a' melly Némzetünket Lételeiben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-őjí, hogy a' többek között-el ne olvadjunk.”¹⁾ A folyóirat legjobb eszköz a nyelv tisztítására és terjesztésére; ez is egyik oka az Urania megindításának. — Ám a nyelvművelés nem egyetlen eszköz: „Szent, áldott, és jó Dolog a' Nyelven magán dolgozni... De még ez, nem elég!... A' Nyelv nem Tudomány, a' Szó, Beszed nem Böltesség... Kúltsa a' Tudományoknak, Út, Mód, Eszköz, a' Böltselkedésre... A' száraz, velőtlen, és ízetlen Grammaticalis Regulák nem vernek Gyökeret... Mennyi szörnyű, idomatlan Fajzásokat szültt ez a' Grammaticalis Epidemia? — Elborította a' sok Kortsszók', idétlen Faragású, Hangú, a' Nyelv' Természetével ellenkező, és Fület sértő Kortsszók' Sáskaserege egész Litteratúránkat, — és ezt Nyelvművelésnek neveztük!” — A szertelen purizmust, vagy ahogy ő nevezi: puritanizmust okolja ezért az elfajulásért. Ellenzi a meghonosodott idegen szavaknak idétlen újakkal való helyettesítést; szükségünk van rájuk, hisz „Nyelvünk ezen tekintetben szűk, és szegény!” (Ezt mondja KÁRMÁN, aki a maga idejében a legtisztább magyarságú írók közé tartozik!)

¹⁾ Urania, Bé-vezetés, 1794.

De még jobban bántja őt az ízlés hiánya és félreérthetetlenül DUGONICS Etelkájára, meg az előszavára célozva mondja: „Tellyesek Könyveink az illetlen Tropusokkal, motskos Allusiókkal, melyeket mi Szépségeknek gondoltunk; némellyek befogadták a' Példabeszédek, minden Külömbőség nélkül és azokat mind ugyan annyi Gyöngyszemeknek lenni állították, ha szinte melly idétlenek, illetlenek“. ¹⁾

KÁRMÁN kárhoztatja az idétlen szócsinálást, de azért él BARTZAFALVI, BARÓTI, FÖLDI, meg a hírlapok tetszetősebb új szavaival. Ő maga tudatosan csak egyet csinált: *monda*, a német „Sage“ jelentéssel; ²⁾ negyedszázad alatt ő már a harmadik, ki ezt a szót KALMÁR és DUGONICS után megcsinálta, de a mai jelentés tőle való. Ide vehető még az *indítók* rövidítés a „gazd'asszony“-féle szavak példájára.

93. Nem barátja a nyelvújításnak SZIRMAY ANTAL sem, aki a „Hungaria in parabolis“ második kiadásában (1807, 27. l.) nevetőségessé teszi, kivált BARTZAFALVI újításait: „Aduocatum hactenus *Prokator* vocarunt *Ügyész*. *Fiscalem Ügyvéd*lő. *Scribam* hactenus *Író-Deák* *Írász* . . . *Vniuersitatem* . . . *Mindenesség*. *Rectorem Vniuersitatis Mindenesség Mindenesse*. *Instantiam Kéreményes írás*, *eius indorsatam Hátasítmány* . . . *Pecuarías nundinas Marhadalom*.“ Egy levelet közöl, melyben a *Magyar tudakosság* candidatusa új magyar nyelven jelentést tesz egy tüzesetről (valószínűleg saját koholmánya): „Itt Kassán nagy *gyuladék* tegnap előtt támadott. Úgy hallik: hogy *gyujtászkok* *támadsága* vólna. Már-is néhány *gyujtászkok* ell fogatztatván, a' *Rab tárnak belöletébe* lakat alá zárattattak, a' honnan ki hozattatván, 50 *pálcza ütemények* adattak az *állólatyeknek felületére* . . .“ stb. Ez újításoknak műve, hogy: „idiomatis Vngaric^m enunciationem ipsi natiuo Hungaro perplexam reddiderunt, imo genuinum eius sensum depravarunt.“

Irodalom: HAJNAL DÁVID, Kármán mint nyelvmívelő. Bp. 1899; WEIDINGER JOZSEF, Kármán magyar nyelve. Nyr. X, 455 [Mind a kettő hibás szöveget vesz alapul]; KULCSÁR ENDRE, K. J. a nyelvművész. Nyr. XXX, 1; SIMAI ÖDÖN: MNy VI, 262.

94. A Debreceni Grammatika. Az ortológiának az előbb tárgyalt támadásai, gúnyosak és komolyak, inkább csak

¹⁾ Nemzet csinosodása.

²⁾ Eldorado. Egy monda (l. jegyzetét).

ötletek, egyéni vélemények voltak, szilárd, tudományos alap nélkül, s ezért nem is volt meg kellő súlyuk. Teljes tudományos fegyverzetet és készüléket a neológia ellenpártja a Debreceni Grammatikában kapott. — BESSENYEI óta egyre jobban sürgetik a szótár s a nyelvtan elkészítését; az utóbbi valóra vált, mikor GÖRÖG DEMETER és KERÉKES SÁMUEL, a „Hadi és más nevezetes Történetek“ szerkesztői 1789-ben pályázatot hirdettek jó magyar nyelvtanra. A bírálóbizottság, DOMOKOS LAJOS, HUNYADI SZABÓ FERENC, SZIKSZAY GYÖRGY és BENEDEK MIHÁLY, mind debreceniek, a pályadíjat megosztotta a beérkezett öt munka közt, de aztán valamennyit felhasználva, HUNYADI SZABÓ FERENC szuperintendens, BENEDEK MIHÁLY, GÁL ANDRÁS és SZIKSZAY GYÖRGY prédikátorok, SZILÁGYI GÁBOR, KOCSI SEBESTYÉN ISTVÁN professzorok, DOMOKOS LAJOS városi főbíró, BÜSZÖRMÉNYI PÁL és DOMOKOS IMRE szenátorok új nyelvtant írtak,¹⁾ mely 1795-ben Bécsben SZÉCHENYI FERENC és NUNKOVICH GYÖRGY pécsi kanonok, c. püspök hathatós anyagi támogatásával, a bécsi Magyar Hírmondó költségén meg is jelent: „Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság“ cím alatt s melyet az irodalomban Debreceni Grammatika néven szokás idézni. A pályaműveket magukat szerzőik külön nem adták ki, kivéve GYARMATHI SÁMUELT, kinek „Okoskodva tanító magyar nyelvmestere“ 1794-ben, tehát még a Debr. Gr. előtt, ugyancsak egy nagylelkű pártfogó segítségével megjelent. A bizottságtól legjobbnak ítélt mű, FÖLDI JÁNOSÉ, kéziratban maradt s csak 1912-ben látott napvilágot a RMKtárban (28. szám). A debreceni bizottság ugyanis elvileg nem értett egyet FÖLDIvel, bár nyelvkönyve felépítésével, szerkezetével meg volt elégedve. FÖLDI inkább neológus hajlamú s a nyelvbővítésnek négy forrását is ajánlja (avúlt törzsszók kikeresése; „szó-folytatás“: képzés; összetétel; idegen szavak „lágyítása“, azaz magyar hangzásúvá tétele (XXXV—XXXVII. §.); a debreceni bizottság elvben ortológus volt s ezért szerkesztette meg a pályamunkákból a maga művét, a Debreceni Grammatikát. Megállapítható a német nyelvújító mozgalmakkal való kapcsolat is; míg FÖLDI a GEDIKE—WIELAND-féle újítást-pártolók irányával tartott, addig a Debr. Gramm. a merev GOTTSCHED—ADELUNG nézetét vallotta.

¹⁾ KAZINCZY még nem ismerte a hiteles névsort, l. Magy. régiségek, 1808. előszó XXX; Kaz. Lev. XI, 252; hitelesen kiderítette nemrég HARSÁNYI ISTVÁN Irod. Közl. 1925, 122 és 1927, 274.

A Debr. Gr. nemcsak rendszerező, tudományos munka, hanem harcos könyv is a már-már minden korlátot ledönteni készülő neológia ellen, de korántsem az a vaskalapos, maradi lelkű mű, milyennek a neológia, KAZINCZY és köre híresztelte. A nyelvet grammatikus szemmel késznek, befejezettnek tekintette, nem pedig folyton változó, fejlődő működésnek; tételeit megdönthetetlen törvényeknek tartja, melyeken belül minden, kívülük semmi módosulás nem lehetséges. Bár sokszor él a „rút, dísztelen“ jelzővel, esztétikai, stilisztikai érzéke nincsen, tehát a szépírónak semmi jogot nem ad a nyelvvel való önkényes bánásra.

Elveit főképpen az Előljáró Beszédben fejtegeti: amennyire örvendetes, hogy a magyar nyelv mindinkább hódít, annyira kárhozatos, hogy sok „szükségtelen és helytelen“ új szót csinálnak, melyek „Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására 's rontására szolgálnak“ (XVI. l.). „Az új Szók tsinálása . . . nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a tudományokban,¹⁾ de csak úgy, ha helyesenn léssen.“ Főlöszleg új, szokatlan szavakat koholni a meghonosodott és megszokott idegenek helyébe, tehát BARTZAFALVI és társai erőszakos purizmusa nem helyes. A sok illetéktelen fordítás erőltetett, homályos és idegenszerű szólásokat és kapcsolatokat teremtett a tiszta magyarság kárára (XVII, XX). Oka ennek, hogy a hagyománytól, a közszokástól eltértek. A tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép ajkán van (XVIII), „akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvén adni, nem is jó Magyarság az, a' mellyet a köznép könnyenn meg nem ért“ (XIX, XX). „A Származtatásról, vagy a Szók' formálódásáról“ szóló XI. rész és az I. Tóldalék részletesen előadja a szóképzés szabályait, pontosan megkülönbözteti a névszói névszó- és igeképzőket s az igei ige- és névszóképzőket, ezeket jegyzékbe is foglalja (§. CXVI), az egyes cikkekben egyre utal a hibásan képzett új szavakra. Az I. II. Tóldalékban pedig felsorolja a töveket, a „rég Magyar Gyökér-Szó“-kat (241—299). Evvel, szakasztottan úgy mint ADÁMI, akaratlanul is felbiztatja a nyelvújítókat az elvonásra, a „magokban nem érthető“ gyökérszók önállósítására, s a nyelvújítás szavainak története csakugyan nem egyszer a Debr. Gr.-ra, mint forrásra utal. Az V. Tóldalék sorra bírálja „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia)

¹⁾ I. 90. pont, KAZINCZY Szigvart-bírálatát.

ellen tsináltt Új Szók“-at; ez az első rendszeres Antibarbarus kátéja az ortológiának, kiindulópontja és forrása sok elkeseredett vitának, szertára az érveknek és cáfolatoknak.

Irodalom: FÖLDI JÁNOS grammatikája, RMKtár 28. sz. — SZVORÉNYI, Fejl. 16. — BÁRDOS 87. — MIXICH LAJOS, A Debr. Gr. bírálói [Hunyadi részességét tagadja]: EPhK. XXIX, 184. — TÖRÖS LASZLÓ, Kik irták a D. Gr.-t? MNy. XXIII, 477; — HARSÁNYI I. Irod. Közl. 1927, 274. SIMAI Ö., A Debr. Gr. a nyelvújítás ellen; MNy. VIII, 115; IX, 29, 163, 323; Nyr. XLI, 320. — TOLNAI, A Debr. Gr. és az elvonás: Nyr. XXXIII, 211.

95. A SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél. Ugyanebben az 1795. esztendőben jelent meg a bécsi Magyar Mercurius toldalékában (41—46. l.) egy gúnyirat a nyelvújítás ellen, melyet bátran a Debr. Gr. melléktermékének lehet nevezni. Alakjára nézve nagyon hasonlít BARTZAFALVI búcsúztatójához. Pestről, febr. 10-én küldi be valaki az 1794 „Rák oroszlán havának“ (júliusnak) 29-éről keltezett levelet, melyben bemutatja az ujj Magyar ságot, a levél szövegébe iktatva BARTZAFALVI, DUGONICS, RÉVAI, BENKŐ s még másoknak feltűnő szóújításait, akik a pozsonyi Magyar Hírmondó köréhez tartoztak¹⁾ A kicsúfolt szavak és a Debr. Gr. V. Toldalékának szemmel látható egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a gúnyirat a Debr. Gr. szerkesztőségének kohójából kelt. KAZINCZY SZAKLÁNYI ZSIGMOND, nagyváradi prédikátort tartotta szerzőjének, s innen majd egy századig a levelet a „SZAKLÁNYI-féle pamphlet“ néven idézik. Kiderült azonban, hogy a levél szerzője HUNYADI SZABÓ FERENC, akinek része volt a Debr. Gr. megszerkesztésében (megh. 1795. júl. 7), SZAKLÁNYI ZSIGMOND pedig alkalmasint a beküldője és terjesztője.²⁾

Irodalom: SZILY K. Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből: Irod. Közl. XI, 182. — SZÉLL F. A M. Mercurius gúnyiratai. MNy. IV, 133. — SIMAI, Folnesics: Nyr. XLI, 320.

96. A M. Literaturát illető Levél. A Debr. Gr. köréből származónak kell tekintenünk a bécsi Magyar Hírmondó 1796. évfolyamában (402. és 425. ll.) megjelent és szintén Pestről keltezett bírálatot NAGY SÁMUELnek Psychologia Campéből, 1774-ben névtelenül kiadott fordításáról. A bírálat címe: „A' Magyar Literá-

¹⁾ A levél betűszerinti szövegét l. Irod. Közl. XI, 182.

²⁾ MNy. IV, 133.

turát illető Levél". Hangja komoly, érdekes szó- és jelentésmagyarázatokkal van teli; a Debr. Gr. érveivel hibáztatja a rossz új szavakat, de főleg az új, színes, eleven, de szokatlan stílus ellen fordítja fegyverét. A költői szólamokat, elevenítő jelzőket, képeket, átviteleket „különös tzipraság“-nak, „a' beszédben való helytelen bujálkodás“-nak, „vakmerő, és a' jó gusztussal, 's a' valósággal ellenkező képzelődés“-nek nevezi; mindent szószerosan vett jelentéséből tekint, költőiség iránt semmi érzéke nincs, szóval a legszárazabb és legridegebb grammatikus ortológia alapján áll. Jelentősége, hogy amit a Debr. Gr. csak előbeszédében érint, részletesen boncolgatja az új stílust, s ezért a legfontosabb vitairat a Debr. Gr. és a Mondolat között.

Irodalom. SIMAI Ö. Adalék: MNy. XV, 68.

97. A nyelvújítás e korbeli elleneseihez tartozik a korábban említett ARANKA is, aki A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabjában (1796) teljesen a Debr. Gr. szellemében ítéli meg a szóújítást; HATVANI ISTVÁN pedig támadja a *Mesékben* (Debrecen, 1799.)

Irodalom: SIMAI: MNy. IX, 167. — PERÉNYI J. Aranka társasága: Irod. V, 363., MNy. XIII, 189.

98. Nem mellőzhető PETHE FERENC sem, aki húsz évvel később a legbuzgóbb szófaragó volt s aki ez időben a „Gazdaságot Tzélozó Ujság“-jában (1796 jún. 28) nem győz eleget gúnyolódni „a p[ozsonyi] Magyar Szó Hámorban véres verejtékkal munkálkodó“ szógyártáson.

Irodalom: IMRE S. Tan. 66. — SIMAI: MNy. IX, 168.

A Debreceni Grammatikával lezárul a nyelvújítási harc első szakasza, mely BARTZAFALVI mentőlevelétől számítva, egy évtizedig folyt s látszólag az ortológia győzelmével végződött.

A szaktudományok.

99. A jog. Az ortológia első támadásai az újítást főleg a szépirodalomban üldözték; a tudományban és a hivatalos nyelvben megtűrték, sőt szükségesnek is nyilvánították. Maga a Debr. Grammatika bő lajstromát adja a nyelvtudományi mesterszavaknak,

melyeknek nagy része, igaz, az anológia, azaz a hagyományos nyelv szokás szerint alkotott újítás.

Tiszti Szótárak. A politikai, közhivatali, törvénykezési nyelv leginkább érzi a magyar műszók hiányát, mióta nemcsak a közóhaj, hanem a törvényhozás is kimondta a latin nyelv fokozatos kiküszöbölését (az 1790.-91. évi XVI., az 1792. évi XVII., és az 1805. évi IV. törvénycikk). Így készült GEORCH ILLÉS Honnyi törvény című négykötetes műve (1804—9), majd Pest vármegye kezdeményezésére a Tiszti Szótáraknak hosszú sora, melyeknek elkészítésében a szakjogászokon kívül nyelvtudósok és írók is résztvettek (RÉVAI, VERSEGHY, KISFALUDY SÁNDOR, PÁPAI SÁMUEL stb.). Az 1790—91-es országgyűlés RÉVAI izgatására bizottságot küldött ki, hogy az akadémia felállításának kérdésével foglalkozzék. A bizottság LUBY KÁROLY és VAY ISTVÁN fogalmazásában 1792 nov. 21-én el is készült egy terv; ebben c) pont alatt a latin műszavaknak magyarokkal való helyettesítése és ilyencélú szótár szerkesztése is ki van mondva. Az 1807-i országgyűlés elé ez a bizottság egy munkálatot terjeszt, mely a műszók megállapításában erősen szembehelyezkedik az erőszakos nyelvújítással; úgy látszik, alapos oka lehetett rá, mert 1806-ban RÉVAI-nak, a pestmegyei tiszti szótár megszerkesztésekor erős harcot kellett vívnia a BARTZAFALVI-féle torz szavak ellen és KULTSÁR ISTVÁN a Hazai Tudósításokban (1806: 51, 134, 142) óva int a „törvényes szók” erőszakos magyarosítása ellen.

Irodalom: VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194; — KULCSÁR ENDRE, Adatok: Nyr. XIII, 510: — DOKTOR K. A regnicolaris deputatio véleménye: Nyr. XVI, 133; — SIMAI Ö.: MNy. IX, 26; — VELLEDETS L.: MNy. VIII, 18; — Vö. még Nyr. XII, 122; XIII, 510, 556. — SZÉCHENYI ISTVÁN, Napló II. CXL. l. 1926. — SZEKFT Gy. A m. államnyelv. 1926. 57—58, 288. — A Tiszti Szótárak könyvészeti adatait l. SÁGI ISTVÁN, A m. szótárak könyvészete. 1922; 279—280. szám.

100. A természettudományok. Míg a hivatalos nyelv szójújításait részben a bizottságokban való dolgozás, részben olyan kiváló nyelvészek együttműködése, mint RÉVAI, VERSEGHY, irányította és fékezte, addig a többi szaktudományban természetes nyelvérzék, józan okosság egyrészt, de egyéni önkény, röpke ötlet és nyelvtudományi járatlanság másrészt, a legcsodálatosabb gyümölcsöket termelte. Az elv ez volt: mindent magyarul és minden áron magya-

rul! DUGONICS, ki egy csapásra megalkotta a mennyiségtudományok műnyelvét és szókincsét, serkentő például szolgált, hogy egy-egy szak művelői teljesen és gyorsan megcsinálják tudományuk magyar műnyelvét. Majd minden könyv szerzője emlegeti a nehézségeket, mellyel ilyen mű fordítása vagy megírása jár, számot is ad rendszerint a követett módokról, a szertelen buzgalom azonban a legtöbbjét ingoványos talajra viszi, és szilárd alapnak tünteti fel a mesterségesen kieszelt szócsináló elméleteket. Igaz, hogy e tudománykörökben, különösen a természettudományban nagytömegű, ezrekre menő szavakat kellett kitalálni, s ezért a szóújítás e téren gyakran szócsinálásba téved, mely egy-két évtized múlva Bugáték működésében folytatódott és tetőződött. Elévülhetetlen érdemük azonban, hogy a régiségnek s a népnelvnek kincseit felkutatják s a tudományos nyelv részévé teszik, a műnyelvet és a műszótárt megállapítják s az ingadozásokat kirekesztik. Legtöbb érdemük ebben a következőknek van: BENKŐ FERENC (Magyar Mineralogia 1786); BENKŐ JÓZSEF (Téli bokréta 1781; fűvészeti levelei a M. Hírmondóban 1780-tól; „fű-zéres [!] nevezetek”: növénytani szótár, megjelent MOLNÁR könyvházában 1783 és VESZELSZKI Fa- és fűszerkönyvében 1798); NAGY SÁMUEL (Istennek jósága 1794 és 1798); FÖLDI JÁNOS, a debreceni tudós világnak ez az oszlopa, aki először szigorú bírálat alá vette a meglevő anyagot (Rövid Kritika 1793), majd LINNÉ szigorú rendszerét vezeti be nálunk (Természeti História 1801, melynek kéziratából MÁRTON JÓZSEF 1799—1800-i szótárába már előbb fölvette a szavakat); NYULAS FERENC (Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról 1800).

101. Debreceni Fűvészkönyv. Valamennyit betetőzi a FÖLDI JÁNOS elveit követő, fejlesztő és munkásságát befejező Debreceni Fűvészkönyv (Magyar Fűvész Könyv 1807, Orvosi Fűvész Könyv 1813), DIÓSZEGI SÁMUEL műve, az első részben FAZEKAS MIHÁLY buzgó közreműködésével. Ez a maga idejében is hatalmas mű a fűvészetre nézve az, ami DUGONICS Tudakossága a mennyiség-tudományra. LINNÉ rendszerét a maga teljességében átülteti a magyar növénytanba és megalapítja a fűvészet műnyelvét és műszótárát. DIÓSZEGI mind a két részben lelkiismeretesen számot ad eljárásának okairól és módjairól: „sok új neveket kellett készíteni“, mert „felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem volt“, soknak pedig „alkalmatlan vagy bitang nevek volt.“ (Magy. Fűv. VI). Mindenekelőtt minden egyes növénynek egyetlenegy n e m i

(genus) nevet kellett megállapítani, aztán egy-egy nemen belül jelzővel a fajokat (species) megkülönböztetni, ahogy LINNÉ rendszere kívánta. DIÓSZEGI az Orvosi Fűvész Könyv Toldalék Laistromai-ban (353. l.) pontosan felsorolja a nevek forrását:

A) népi nevek, ezek közé kell számítani a régi növénytani irodalomból átvett hagyományos neveket is. Ezek közül, FÖLDI JÁNOS kritikájának elvei alapján kiselejtezte a „botránkoztató, babonás, helytelen tsűf és gyalázatos“ neveket; a változtatásokat pontosan feltünteti a IV. Laistrom (363. l.), amelyben a Régi Nevek, az új Megállított Nevek és a Deák Nevezetek oszlopokban egymás mellé vannak állítva.

B) Az új nevek, mégpedig: 1. azok, melyek „vétettek a' Nemi tízímerekből“, azaz a nem (genus) jellemző sajátságaiból, mert akkor helyes a név, ha „minteggy magától [a növénytől] kérjük meg a' nevét“ (Magy. Fűv. VII): *boglárfa* (Platanus), mert termése boglárszerűen lóg a gallyakról; *korpafü* (Lycopodium), mert termése korpaszerű; *tsalmatok* (Hyoscyamus), mert tokalakú termése olyan mint a török csalma, turbán; — 2. a termet, minéműség után alkotott nevek: *bajuszfű* (Crypsis), levele hosszú, keskeny; *bokrétafa* (Aesculus), virága bokréta-szerű; *fogasír* (Dentaria), gyökere vagy: *íre* pikkelyes, fogas; — 3. a termőhelyről vett nevek: *földike* (Bulbocodium) termése föld alatt nő; *kertéke* (Hortensia), a kert dísz; *tórongy* (Caulinia), szárai rongyszerűen úsznak a tóban; — 4. valami tulajdonságról vett név; *fakín* (Loranthus) fán élősködő; *gólyahír* (Caltha), virágzása megelőzi a gólya érkezését; *ebír* (Dactylis) kutya eszi gyomorfájáskor; — 5. deákból (legtöbbször görögből) fordított nevek: *aranyvirág* (Chrysanthemum), *libatopp* (Chenopodium), *kecskedisz* (Tragopogon) a régiek, ugyanúgy készült, de „disztelen“ *bakszakáll* helyett; — 6. deákból „lágyított“, azaz magyaros hangzásúvá tett nevek: *galaj* (Galium), *íringó* (Eryngium), *kukuba* (Cucuballus), *csilla* (Scilla).

DIÓSZEGI a nevek kitalálásában bámulatos leleményt tanusít, de határtalan merészséget is; itt-ott szolgál ugyan mintául egy-egy régi név, legtöbbször azonban kíméletlenül legázolja a szóképzés, összetétel hagyományos sorompóit, csonkít, kurít, összeolvaszt, bekebelez tekintet nélkül. Képzés: *foszlar* (Cardamine), mert termése felfoszlik; *hulláng* (Dodecatheon), mert szirma hátrahull; *zuzmó* (Lichen), mert mint a zuzmara ül kövön fán; — összetétel: *kőtör* (Saxifraga) a latin szó elemeinek fordítása és cson-

kíttott összetétele; *tsüküllő* (Centaurea): *cső-ves* virágai *küllő* szerűen állanak vackukon; *magár* (Nardus): magjai árszerűen hegyesek; *kanafáj* előbb *tátkanaf* (Lanum), mert a hajlott, *kanaf*-alakú virág *áj*-a: nyílása *tátva* van; — csonkítás: *derely* (Imperatoria), termése *derelye*-alakú; *durca* (Leersia), termése érdes, *durcás*; *fintor* (Melampyrum), a virág ajaka szélén kifintorodott; — egyéb különösségek: ha van *liliom*, lehet más növény *siliom* (Hemerocallis); ha van *kapor*, lehet *gyapor* (Smyrnium); ha van *szittyó*, lehet *szattyú* (Tussilago); ha van *pimpó* (Potentilla), lehet *timpó* is (Tormentilla), csak a magyar és a latin név *p*-je helyébe, a latin *t*-jét kell tenni a magyarban. Valósággal kifogyhatatlan a szócsinálás módjaiban s azonfelül arra is törekszik, hogy a nevek tetszetősek, jóhangzásúak legyenek. Az iskolában azonban nem nagyon kellettek az új nevek, mert a „tanulásban igen nagy akadály” voltak. Két-három évtized múlva Bugát és társai folytatják Diószegit, és leleményben ugyan nem, de mennyiségben jóval meghaladják alkotásait. Örök érdeme marad mindazáltal a műnyelv megállapítása, melynek haszna jóval fölözi a nagyrészt halvaszületett szavakat. ARANY így ítéli meg a természettudósok nyelvi újításait: „...őhajtani lehet, hogy aki még nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzékkel tegye, mint Diószegi, FAZEKAS ÉS FÖLDI.”¹⁾

Irodalom: Tolnai V. Nagy Sámuel új szavai: Nyr. XXI, 223; — FIALOWSKI LAJOS, A természetrajz műnyelve: Nyr. VII, 75 sk., 501; — BÁRDOS 94 sk., KARDOS ALBERT, A Debreceni Fűvészkönyv: MNy. III, 438, Nyv. XXXVII, 213. — Növényteni Közlemények Diószegi-füzete. 1907. — CSAPODI I., Diószegi mint nyelvész. Növt. Közl. VI, 93. — CSÜRÖS FERENC, A Debr. Fűvészkönyv és írói 1907. — Vö. HELLEBRANT, könyvésztét: EPhK. 1908, 534; 1909, 515; 1910, 473. — GOMBOCZ ENDRE, Linné és a magyar botanika. 1914.

102. KOVÁTS MIHÁLY ez időtájban adja ki, *Chemia* vagy természet titka c. művét, az első, magyar nyelvű vegytant (1804—1808). Mindent akar s mindent tud is magyarul kifejezni. Nem olyan vakmerő, mint Diószegi, nem is olyan leleményes, de azért nem jó zavarba sohasem, ha magyar szót kell tenni az idegen helyébe. A *chemikus titkács*, a *patikus szerács* az *acidum savany*

¹⁾ Nyr. VII, 459.

(később *sav*). Kevés szava maradt meg (*kórház, műszó, tűzálló*), de ösztönzőleg hatott a vegytani műnyelv kialakulására.

FARKASFALVI FARKAS FERENC 1808-ban adja ki névtelenül „Napoleon Frantzia Birodalom Tsászáranak” életét igen sok új katonai, politikai műszóval (*árkolat, csatasor, emlékjegy, évnap, hajóhad, hatáskör, segéd(-csapat, -őrség, -nép, -sereg), tűz(-fegyver, -szer, -torony) világháború*). Legtöbb szava helyes és ügyes alkotás, leginkább összetétel

FÁBCHICH JÓZSEF, aki RAJNISZAL és RÉVAIVAL egyideig a „győri triászt” alkotta, a legbuzgóbb, bár nem legszerencsésebb újítók közé tartozott. „Magyar Calepinus”-ában, mely kéziratban maradt, ötödfélezer szó van, ami PP.-ből hiányzik. Újításait a klasszikusokból tett fordításai vitték az irodalomba, de még inkább tanítványai, köztük PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE, kiket egyre buzdított a régi, népi és új szavak tanulására. Szavai közül közkeletűek: *előszó, hangjegy, nyelvezavar, viziló*; a *vágány*-t ő is kitalálta: caesura jelentésben; mivel a nép nyelvében meglehetősen dísztelen jelentése van, ARANY *sormetszet*-tel helyettesítette.¹⁾

Ide kell még számítani, bár KAZINCZY fellépte után működik legbuzgóbban, PETHE FERENCET, aki 1796-ban még ortológus hajlandóságot mutatott, de hovatovább a legszélsőbb neológusok közé került. Neki is főtörekvése a tudományos műszavaknak megmagyarosítása és általában a magyar nyelv tisztasága; ez utóbb a szélsőséges, meg nem alkuvó purizmusba vitte. PETHE főképp a gazdasági szaknyelv művelője. Könyvei és gazdasági folyóirata²⁾ teli vannak nyelvi megjegyzésekkel, fejtegetésekkel és a magyarságra való buzdítással; külön rovatot nyit: a „Magyar Nyelvnyomozó”-t az új szavak ajánlására és megvitatására.³⁾ A nyelvkéverőket, úgy mint előbb BESSENYEI a Philosophusban, egy csupa idegennel tömött „Diskursus”-ban csúfolja. Az új szavakat általában pártolja, néha azonban, nem tudni miért, egyikét-másikat elveti. Szereti az „aggodt” szavakat felfrissíteni; ha kell, maga farag, néha nagyon is korekszavakat. Végső esetben az idegen szót is befogadja, de mint több elődje, magyarossá teszi, lehetőleg a felismerhetetlenségig: „... leg-

¹⁾ Magy. Nemz. Versidom. II. elején.; vö. VIRÁG B. episztoláját: Kazinczi Ferencznek.

²⁾ Nemzeti Gazda. 1814—1818.

³⁾ Nemz. Gazda. 1814. 35. szám.

jobb annyira kitekerni a nyakát, hogy rá ne ismerjünk, ki ebfia.“ Megmaradt szavai: *adat, állatvilág, együttlható, hányados, közbirtokos, országnagy, párhuzamos, pincér, szabott ár, szélütés, tizedes szám.*

Irodalom: KOOS GÁBOR, Kováts Mihály vegytani szavai: Nyr. XII, 326, 367; BÁRDOS, 104; — SIMAI Ö. Farkas Ferenc Napoleon-fordítása: Nyr. XLIV, 106; — BARTHA GYÖRGY, Fábchich József. Esztergom 1899; BÁRDOS 82; — Pethe F.-ről: TAKÁTS SÁNDOR, Részl. a nyelvúj. harc. történetéből: Kath. Szemle 1890; BÁRDOS 108; — VÁCZY J. A nyelvújítás győzelme. Akad. Érték. 1909, 10.

103. A nyelvtudomány. A nyelvtudomány hivatásos művelői természetszerűen ortológusok, legalább elvben azok; gyakorlatban többé kevésbé belesodrónak a neológia áramlatába, s ha maguk nem űzik is a szócsinálást, egy-két új szó kikerül az ő tolluk alól is; a nyelvszokással nem ellenkező újításokat önkéntelenül használják is írásaikban.

MÁRTON JÓZSEF, a kiváló szótáríró „A' Magyar Lexicon szükséges vótáról“ szóló értekezésében¹⁾ szigorú ortológusnak mutatkozik, aki a Debr. Grammatika alapján áll: „... a' jó móddal készült Lexicon gátolhatja meg kiváltképen a' fordítókat, hogy nyelvünkbe vagy (1) szükségtelen új, vagy (2) idegen szókat 's (3) más nyelvekhez alkalmaztatott kifejezéseket be ne hozzanak 's azokkal nyelvünket kellenlenül ne bővítsék, rontsák, kortsosítsák“. Hasonlóan szól BERTUCH természethistóriai képeskönyvének fordításában (1810—16). Még szótárait is *lexiconnak* és *szókönyvnek* nevezi, hogy az ortológiától sokszor megrótt *szótár* szót le ne írja, de a szövegben már enged a gyakorlati követelésnek. Bár kijelenti, hogy: „... a' számos új szók közül, mellyek tíz-tizenkét esztendő óta támadtak, tsak az olyanokat vettem fel, a' mellyek közönségessé lettek“²⁾, a szóanyag gyűjtése „a' régi és új magyar könyveknek olvasása“ eleve kizárta a grammatikai ortológiát, és a hasznosság és használhatóság elvénél fogva kényszerítette bizonyos megalkuvásra. Szótárjai, melyek 1799-től 1823-ig valóságos krónikásai az irodalmi és köznyelv fejlődésének, ép ezért mellőzhetetlen források annak megállapítására, mikor és mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé. Az egybevetés ki is derítette, hogy a legszélsőbb és legmerészebb

¹⁾ Pozsony, 1802, a M. Hirmondó melléklete.

²⁾ Lex. 1800, Előlj. besz. XVI.

szóújításokat mellőzve, MÁRTON a szótáriró lelkiismeretességével sorolja be a megszokottá vált új szavakat művébe. BARTZAFALVI, BARÓTI, FÜLDI, DUGONICS, RÉVAL, BACSÁNYI, BENYÁK, RAJNIS, MARÓTHI, MÉSZÁROS, GYADÁNYI, RÁT MÁTYÁS, VERSEGHY, KAZINCZY, a M. Hírmondó s a többi újság, szóval az egész irodalom nyelvi gyarapodása helyet talál szótáraiban; gyűjt és gyűjtet tájszavakat, mesterszavakat, szóval mindent, ami egy nagyarányú szótárba való. Könyveinek sok kiadása, szótárán kívül magyar nyelvtanait és olvasókönyveit sem szabad mellőznünk, világossá teszi, hogy MÁRTON-nak a nyelvújítás eredményeinek elterjesztésében és meggyökereztetésében igen nagy része volt s KAZINCZYNak nem volt igaza, mikor őt maradi debreceninek tartja. MÁRTON mérsékelt neológus volt, csak az idegenszerűségek kérdésében maradt meg erős magyarságú debreceninek.

Irodalom: SIMAI Ö. M. J. mint szótáriró: NyF. II.; SIMAI Ö. M. J. és a nyelvújítás: Nyr. XXXI, 319, 390; BUZÁS Gy. Németes összetételek: NyF. XLI, 13; — SIMAI Ö. Kazinczy és Márton: MNy. IX, 405.

104. SÁNDOR ISTVÁN igen sokféle ágazó munkásságával szintén érdekes képét mutatja az elvileg ortológus nyelvésznek s a gyakorlatilag neológus írónak. Mint író nyelvileg erősen FALUDI hatása alatt áll, különösen fordításaiban (Svédí grófné 1778, Jelki András 1791, Ovid 1792, Úti levelei 1793) és mesterének módján, tehát a nyelvszokás határai közt újít. RÁT MÁTYÁS M. Hírmondója ébreszti fel benne a nyelvtisztításnak, az idegen szó kerülésének ösztönét, mely hovatovább szélső purizmusig fejlődött. Ez teszi őt nyelvújítóvá is. A Sokféle (1791—1808), a Magyar Könyvesház (1803) és a Toldalék (1808, az első nyelvtörténeti szótár-kísérlet) foglalja magában nyelvészeti, nyelvjavító és újító munkásságát. Purizmusa nemcsak a deák, hanem a német, tót, oláh jövevényszavak ellen is irányul. Ezért kutatja fel a régiséget és a tájszólásokat. Az írók új szavait a maga módján bírálhatja s nem egy kifogást tesz helyességük ellen. Toldalékába felveszi a helyesnek tartottakat; a „szófaragásban“ legszerencsésebbeknek tartja MOLNÁR JÁNOST és RÁT MÁTYÁST.¹⁾ Saját nyelvújításának célja az idegen szavak irtása, a hibás alkotásúaknak helyesekkel való pótlása, és a hibás jelentésűek helyesbitése. Módjai: 1. avúlt szavak felelevenítése.

¹⁾ Sokf. VIII, 92.

Ide számítja ő a gyökérszavakat is, melyek legtöbbször az igék jelentőmódjában jelenének egyes harmadik személyében mutatkoznak. Ezek szerint valamikor főnevek is voltak.¹⁾ „Miért ne lehetne ezen szavainkat is újra feléleszteni?“²⁾ Toldalékába tehát fölveszi ADÁMI, WAGNER-Phraseologia, KALMÁR, BARÓTI, DUGONICS, a Debr. Grammatica efféle szavait, megtoldja a maga kikövetkeztetett gyökeivel: *éd, fegy, ind, lát, tév* stb. és nagy R betűvel jelzi, hogy: „rég szó“. — 2. összetétel és 3. képzés; ezekben szigorúan analogia szerint jár el. — 4. német összetételek fordítása: *bérmocsi, iskolatárs, mellkép, vérrokon, tanhely*.³⁾ — 5. idegen szavakat magyar hangzásúvá tesz, különösen földrajzi tulajdonneveket; ezek közül megmaradt Leipzig *Lipce, svéd, angol*. A hónap-neveknek is magyar neveket szán, mint többen előtte is, utána is.⁴⁾

Irodalom: RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN, Sándor István nyelvtudománya: NyF. LX, 67. (jegyzetben bő irodalom); bírálja SIMAI Ö.: Nyr. XXXIV, 156, XXXIX, 17; SIMAI Ö. Faludi hatása Sándor Istvánra: MNy. XI. 167, 348. — NAGYSZIGETHY K.: S. I. életben maradt szavai. Nyr. XV, 22.

105. RÉVAI. A nyelvtudomány leghivatottabb művelői, RÉVAI MIKLÓS és VERSEGHY FERENC pályájuk első felében, mikor mint gyakorlati nyelv-művelők költeményekkel gazdagítják az irodalmat, neológusok; második felében, mikor a nyelvvel mint elméleti tudósok foglalkoznak, ortológusok. RÉVAI, a prózai előadásban FALUDINAK, a klasszikus verselésben MOLNÁR JÁNOSNAK, a hírlapi nyelvben RÁT MÁTYÁSNAK tanítványa, a XVIII. század végén lelkes újtó, aki azonban sohasem ragadtatta el magát BARTZAFALVI-féle szertelenségekre. Ortológussá ép hírlapíró utódjának merészségei, főleg azonban saját nyelvtörténeti tanulmányai tették. Innen erednek a XIX. század elején írt műveiben, az *Antiquitates*, az *Elaboratio Grammatica* és a nyomtatásban meg nem jelent Deákság lapjain egyes kifakadásai a nyelv művelés (saját, az ortológus párttól megrótt szava) ki-növései ellen; hosszabb fejtegetést azonban nem ír róluk. Egy epigrammában óvja a nyelvújítókat: „Buzgódo gondjok nagy tüze lángja miatt . . . Botlott láboknak megcsuszamásá-tól; megrójjá a „voces infictas, non ad indolem linguae effictas“ (*Antiqu.* 90), az ellenük való harcot igazságosnak és élesnek mondja (*Elab. Gr.*

¹⁾ Sokf. X, 54.

²⁾ Sokf. VIII, 188.

³⁾ Ebből vonta-e 1830. HELMECZY a *tan* szót.

⁴⁾ Sokf. III, 137.

I. 9); a Deákságban III, 69 valamivel bővebben kel ki ellenük: „Értetlenül rontják a' nyelvet némelly új szókoholók, magukat hányó vető tudatlan bódult fejek . . . Eltávozván attól, a' mit nem is értenek, azaz a' nyelvnek hasonlóságától, 's annak állandó törvényétől . . . oktalan képzelések után az előtt soha nem hallatott éktelen tsodákkal terhelik a' nyelvet“. Majd ugyane szavakkal rója meg a nyelvújítás vétkét az Alázatos Segedelem Kérésben (1806, 3. l). Midőn a nyelvszokást tartja a nyelvművelés elvének, s az írókat feddi, mert a köznyelvnél külön nyelv akartak teremteni maguknak, akkor ADELUNGOT követi, különösen a Magyar Deákságban, melynek címében is említi mesterét. Mindenütt érezni, hogy a tudós felsőbbsege dorgálja a tudatlanok esztelen botorkálásait. Mérésékelt nyelvtisztító, ki inkább megtartja a meghonosodott idegen, kivált latin szót, semhogy rossz újat elfogadjon. Elítéli a szófaragást és szócsonkítást, de mikor avult tövet lát valamely szóban, azt a korabeli gyökérelmélet alapján feleleveníthetőnek tartja (*táp, lak*), ebben ő egyetért még a tőle oly tudománytalannak tartott Debr. Grammatikával is. RÉVAI törekvése a magyar nyelvnek eredeti tisztaságában és gazdagságában való helyreállítása; nyelvművelő a tökéletesebbnek, s ennél fogva csálhatatlanul irányadónak tartott régi nyelv, a „veneranda antiquitas“ segítéségével.

IRODALOM: MELICH JÁNOS, Révai nyelvtudománya. Akad. Értek. 1908. 35. l. — VOLF GYÖRGY: Nyr. IV. 161. — RUBINYI MÓZES, Grimm és Révai: Nyr. XXXII, 200. — RÉVAI a nyelvtisztaságról: Nyr. XXXIII, 92. — VELLEDETS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 298. — VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194. — RÉVAI élete és nyelvi törekvései. Stampfel, Segédkönyvek. 13. füz. 1904. — SZEKFÜ Gy. A magy. államnyelv. 85. l. 1926. — THIENEMANN, Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 110.

106. VERSEGHY FERENC sokkal többször és sokkal behatóbban foglalkozik a nyelvújítással, mint RÉVAI; igaz, hogy szinte két évtizeddel tovább is élt, és szemlélője volt a nyelvújítás legélesebb harcának KAZINCZY és ellenei között. Elméletben ő is heves ellene fele a szócsinálásnak; gyakorlatban azonban, különösen rímes időmértékes verseiben, prózai fordításaiban sok új szót alkot. HERDER nézeteit fogadva el és ADELUNG tanításaira támaszkodva megtagadja az írótól a nyelvalkítás jogát: „Az Írók kötelesek inkább az egész nemzettől nyelvbéli törvényeket várni“¹⁾ ezek pedig a „közönséges

¹⁾ Tiszta Magyarság 1805, 7. l.

szokásban“ nyilatkoznak meg. Az analógia vezessen a szavak helyességének megítélésében; ami ez ellen van, azt akár régi, akár új, ki kell irtani; ha van szükségünk új szóra, akkor az analógia szerint alkossuk elő gyökérből és élő képzőből (u. o. 43.). Legjobb, ha összetétellel segítünk a hiányon, de ennek is megvan a maga szabályai, amelyeket ő pontosan felsorol. A purizmusnak ellensége, mert elhomályosítja az érthetőséget; sok latin, német, tót jövevényszavunk van, amelyet a nyelvszokás elfogadott; ezeket irtani, hiba; legtöbbször lehetetlenség is. — Az idegenszerűségeket nem tartja a nyelv nyereségének, a nyelvnek velük való bővítése vétség; mind az *Ungarische Sprachlehre*ben (1805, 1817, 1823), mind az *Analticában* (1816—17) gondosan rámutat a magyar és az idegen gondolkodásmód különbségeire. — Ellensége az elavult szavak felújításának; hibáztatja a szokatlan, homályos, kihalt képzőkkel vagy éppen értelmetlen szóvégekkel való szóalkotást.¹⁾ — De éppen egyik elméleti meggyőződése teszi valóban merész szóújítóvá. Az ADÁMI és KALMÁR óta kísértő elvonás, kikövetkeztetés, mely a Debr. Grammaticában és GYARMATHI Affinitásában (1799, 261) a régiség tudományos bélyegét kapta, VERSEGHYNél „az eleven, néma vagy holt, és szendergő gyökök“ elméletévé növekszik, kivált ADELUNG hatása alatt; ezek a szendergő gyökök pedig feltámaszthatók, és poétáink, kiknek szükségük van a mértékes versekben rövid szavakra, szívesen és joggal előkeresik őket, míg „a' középidőbeli zab kultúra . . . a' stílus' szépségét a' hosszú szavakban kereste“. ²⁾ Nyilvánvaló, hogy VERSEGHY nyelvtudományi elméletét ebben esztétikai érvek is támogatták. A költők számára állítja össze a Tiszta Magyarság végén rímshótárát (A' cendentiák Lajstromát), telve régi és saját elvonásaival. E szendergő gyökök feltámasztásában aztán olyan merészséggel járt el, mely fölülmúlt valamennyi elődjének eljárását és bátorító példát adott utódainak. Önállóan vagy összetételben megmaradt elvonásai csak számban is tekintélyes csoportot adnak; -ű -ű végű melléknevekből: *dombor(ű)*, *homor(ű)*, *ísszony(ű)*, *nyomor(ű)*, *sanyar(-ű)*, *gyönyör(ű)*; -os, -es végű melléknevekből: *egyen(-es)*, *kaland(-os)*, *magány(-os)*, *sáv(-os)*, *tely(-es)*, *vörheny(eges)*; igékből: *eskü(1)*, *geny(-ed)*, *karc(-ol)*, *kóbor(-ol)*, *parzar(-ol)*, *sarj(-ad)*, *senyv(-ed)*, *téboly(-og)*, *undor(-odik)*, *vágy(-akodik)*, *vorázs(-ol)*, *viszony(-ol)*, *viszga(-ál)*; érdekes a *szónok*, mely a *Szolnok*

¹⁾ Relelet 1818, 47—50 §§.

²⁾ Tiszta Magyarság 36, Sprachlehre 12.

helynévre és a *tárnok*, *pohárnok* régi szavak mintájára támaszkodva jött létre. Az irodalom nyelve ezeket a rövid és kifejező szavakat szinte rögtön el is fogadta és használta. SZEMERE szinte 300 gyökeret szed ki Kazinczy számára VERSEGHY Tiszta Magyarságából, idézván a szerző véleményét is, hogy a nyelvet csak szendergő gyökök felköltögetése által tisztázhatjuk s csinosíthatjuk.¹⁾ Ezeken kívül még sok, legtöbbször szabályos, összetétel is került ki VERSEGHY tollából.

Irodalom: SZILY KÁLMÁN, A természettudományi műnyelvről. 1879: Adalékok. 48. — RIEDL FRIGYES, Versegly mint nyelvtdós: Nyr. IX, 443, 493; — KIRÁLY KÁROLY, V. mint neologus: Nyr. XIV, 398 (elvonások); — BUZÁS GY., V. a németes összetételekről: Nyr. XXXV, 406; — RÉVÉSZ KÁROLY, V. mint nyelvör. Nyr. XXXVI, 5, 54; — PROHÁSZKA JÁNGS V. kikóti Mátyása Nyr. XLI, 306, 365; CSÁSZÁR ELEMÉR, V. élete és művei. Bp. Akadémia. 1903; — RUBINYI M. Versegly: Nyr. XXXIII, 25; — VELLEDETS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 299; — SIMAI Ö. Versegly nyelvújítása: MNy. IX, 318. — Szemelvnyek V. nyelvtdományi műveiből. Stampfel. Segédkönyvek XI, füz. 1904. — THILGNEMANN T. Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 109.

107. PÁPAY SÁMUEL „az első magyar irodalomtörténetíró“ az ortológia és a neológia közt józan középúton halad. Ismeri ADELUNGOT, követi is, de egyes dolgokban szembe is száll vele. A nyelvújítással való foglalkozásra a Pest vármegyétől megindított Tiszti Szótárak ügye vitte. Veszprém vármegyének 1806 augusztus havi választmányi ülésén PÁPAY e kérdésben nagyobb értekezést olvasott föl, mely a nagyjában tőle szerkesztett Tiszti Szótárral együtt egy évvel később meg is jelent: „Észrevételek . . .“ címen (Veszprém, 1807). Itt kifejtett elveit „A“ magy. literatúra esmérete“ c. korszakos munkájában (Veszprém, 1808) rendszeresen megismétli (83—89. §§). Elvileg foglalkozik a nyelv bő vagy szűk voltának meghatározásával; megjelöli a magyar nyelvnek állapotát, mely a multból gazdag szókincset örökölt, de az új korban bizonyos irányban bővítésre szorul. A dolog lényegét mondja ki evvel a megjegyzéssel: „nem tsak az egygyes Szókat, hanem a' Szóllásokat is kell szaporítani“ (265.) Mintán a bővítés lehetőségeit és forrásait tárgyalta, előadja módjait: 1. „Minekelötte új Szó' tsinálásához fognánk, előbb jól felhánnyuk Nyelvünk' tárházát“, elevenítsük fel az elavult szavakat. 2. Meglévő, megszokott szavaink helyett ne csináljunk fölösen új

¹⁾ Kaz. Lev. XIII. 212.

szót. 3. Határozzuk meg pontosan a rokonjelentésű szavak értelmét. 4. Ugyanegy szónak más-más fogalomkör szerint más-más jelentést adhatunk. 5. Aknázzuk ki a tájszavakat. 6. Ha már valóban új szót csinálnunk kell, képezzünk ilyeneket jó tövekből és helyes képzőkkel, vagy összetétel útján a nyelvtan útmutatása szerint, ahogy műve 56—60 §§-ban előadta. 7. Utolsó szükségben tartsuk meg az idegen szót, de származékait magyar képzővel alakítsuk (*regula: regulázás, regulásság, nem pedig: regulatio, regularitas.*) 8. Az új szólások alkotásában a magyar szófűzést kövessük; ha lefordítjuk, ne ellenkezzenek a magyar gondolkodással. Ezek mind olyan elvek, melyek alapjukban véve teljesen helytálltak, míg a közéleti prózáról volt szó; az alkotó költőnek, a nyelv művésznél azonban szűkeknek bizonyultak e határok. Általában a nyelv szokást veszi zsinórmértékül, idézve QUINTILIANUST: „consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum“,²⁾ de hozzáteszi: „Eszünkbe vegyük mindazáltal, hogy Quintilian ezen Helyeken a' *Doctusokonn* és *Eruditusokonn* nem tsupán a 'Literátorokat, hanem általlyában a' kitsínosodott, megvilágosodott előkelőbb Polgárokat érti“.)

Irodalom: KULCSÁR FERENC: Nyr. XIII. 510, 556; — VELLEDETS L.: MNy. VIII. 17. — THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 111.; — BADITS F. Az első m. irodalom-történetirő. Irod. Közl. 1897, 133.

103. CZINKE FERENC, Révainak nem méltó utóda az egyetlen magyar tanszékén, a teljesség kedvéért említendő. Szorosan ragaszkodva a Debreceni Grammatika betűjéhez, még nagynevű elődjét is támadja előadásain és az Új Holmi (I. II. 1810) c. röpiratában. A nyelvújításnak esküdt ellensége, nem lát benne mást, mint nyelvrontást. Korlátoltságát és tudatlanságát nem menti az sem, hogy vaskos, de igen jóízű népiességgel írt, olyanformán, mint DUGONICS és SZAITZ LEÓ, az egri tüzes szervita. Írásainak érdemi részével nem a legsímábban bánt el SZEMERE FÁL, UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ és TOLDY FERENC.

Irodalom: KELEMEN BÉLA: EPhK. XV, 719; — SZVORÉNYI J. Fejl. 17; — SIMAI Ö. MNy. IX, 268, 271; XIV, 114.

¹⁾ Később ugyanez SZILY KÁLMÁN elve.

²⁾ Quint. Lib. I. Cap. 6.

³⁾ Lit. Esm. 87.

Pályatételek.

109. KULCSÁR ISTVÁN PÁLYATÉTELE. A szaknyelvészeknél sokkal inkább érdekelte a magyar nyelv sorsa azokat, kik egyrészt a tudományos élet s az irodalom, másrészt az eleven élet, a közönség, a nemzet közt középhelyen állva aggódó figyelemmel kísérték a nyelvújításnak már-már minden korlátot leromboló előtörését, mely szoros kapcsolatban volt a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. A főkérdés az volt: szűk-e, tökéletlen-e nyelvünk, szűkség van-e fejlesztésére, mint a külföld vallotta, s vele sokan itthon is; vagy pedig annyira tökéletes-e, hogy pallérozására nincs is szükség, mint sok elfogult vérmes magyar hirdette. A GÖRÖG-KERES-NUNKOVICS-féle „jutalom-kérdés“ példájára, melynek értékes eredménye a Debreceni Grammatika volt, tíz évvel később a lelkes KULCSÁR ISTVÁN tűz ki pályatételt a Magyar Kurir 1804-i évfolyamában¹⁾ A feleletre váró három kérdés a következő volt: „Mennyire ment már a Magyar Nyelvnek ki műveltetése? Mitsoda eszközök s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Mikép lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?“ A kérdésekre huszonegy felelet érkezett, fényes bizonyítékaul annak, mennyire foglalkoztatta azt a kort a nyelv ügye. A pályabírák: PRÓRAY SÁNDOR báró, SCHEDIUS LAJOS, VIRÁG, RÉVAL, VERSEGHY és KULCSÁR ISTVÁN három művet ítéltek jutalomra méltónak: KIS JÁNOS ev. lelkész, PÁNTZÉL PÁL ref. prédikátor és PUTZ ANTAL kath. plebános munkáit; a pályázók közt volt MÁTYÁSI JÓZSEF és TELEKI LÁSZLÓ gróf is, aki a „jutalom kívánása nélkül“ adta be dolgozatát. KIS, PÁNTZÉL, TELEKI és MÁTYÁSI pályaművei 1806-ban jelentek meg, míg Putz, élessége miatt „nem jöhetett ki“, azonban a szerző 1824-ben maga kiadta. E pályázat a XIX. század elejének egyik legértékesebb közművelődési eseménye; a dolgozatok nemcsak összefoglalják mindazokat az eszméket, melyek BESSENYI Jámor Szándéka óta elszórtan már felvetődtek, hanem kiindulópontul szolgáltak a jövőnek s magukban foglalták szellemi életünk további fejlődésének csírait. A munkálatoknak egyik sarkalatos pontja természetesen a nyelvújítás. Érdekes megfigyelni, hogy a pályázók között a szigorú ortológizmustól az engedékenyebb, de józan neológizmusig minden árnyalatot megtalálunk. Az ortológiát a Debreceni Grammatika álláspontja képviselte, mely csupán a tudományos műnyelvben engedett meg újítást, a költői irodalom-

¹⁾ II. negyed, 31 szám.

ban nem; a neológiának szélsőségét KAZINCZY, ki leveleiben már ekkor hirdeti az író szabadságát és jogát a nyelv szépítésében, s az idegenszerűségek átvételét is hangoztatta. Ettől a szélsőségtől a legszabadabb gondolkodású pályamű, Kis JÁNOSÉ is nagyon távol állott, hisz akkor nem is jutalmazta volna meg az elvi ortológia alapján álló bizottság.

110. A feleletek. MÁTYÁSI JÓZSEF feleletében: „Vélekedés, mellyet a' magyar nyelv iránt ország eleibe tétetett tudós kérdésre, rövid és együgyű feleletül adott“ (Pest, 1806) a Debr. Grammatika nézetét vallja: „a' Nemzeti Szóknak Koholása, leginkább tsak a' Tudományokra 's Találmányokra nézve javalltatott“; a költészetben nincsen szükség rájuk, mert a magyar nyelv mind szókincsre, mind kifejezésbeli hathatóságra ritkítja párját. Az idegen szavakat ki kell irtani, a régi, elkopott szavakkal nem kell törődni; az új neveknek bő forrása a köz- és a népnyelv, melyet szólásaival együtt egy „Tudománybeli Magyar Mindenés Gyűjteménybe“ kell összehalmozni. Nem kell éppen rövid szavakra, az idegennek *egy* szóval való kifejezésére törekedni, mert a tökéletesség nem a rövidségben van.

111. TELEKI LÁSZLÓ gr. tanulmánya (A' Magyar Nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklési G. T. L.-nak. Pest, 1806) a legmélyebben foglalkozik a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. Dolgozata művelt, tanult, elfogulatlan fő munkája, mely magában foglalja a múlt eredményeit és a jövő lehetőségeit. A nyelv dolgában az a véleménye, hogy a magyar nyelv nem olyan szűk, mint az idegenek gondolják, de nem is érte el még más „Cultusabb Nemzetek“ bőségét: „A' nyelv bővítésére való törekedésünk azért, igen szükséges“ (13. 23. §.). Módjai (1) a meghonosult idegen szavak megtartása; (2) régi szavak felelevenítése; ide tartoznak a régi magyar nevek is: „Arpad, Kund, Leel, Geiza, Bela, Etelka“[!]; (3) tájszavak irodalmivá tétele; (4) új szók készítése összetétellel és képzéssel „a' több szokásban lévő Magyar szók mivóltához“ alkalmazva, de csak akkor, ha az „új kitételek szükséges és elkerülhetetlen“ voltáról meggyőződünk. (23. §.) Megrója a szertelen szócsinálást, mely azt okozza, hogy „a' legjobb magyarnak is különös a'hoz való szótár nélkül alig lehet megérteni“ némely könyvet (79. §). A „mester szókat“ pontosan meg kellene állapítania egy „jól elrendelt Társaságnak“ (82. §). Különös gonddal tárgyalja a

stílus tisztaságának, érthetőségének és választékosságának követeléseit minden irodalmi műfajra nézve (91—96. §). Egy szóval, TELEKI, a józan ortológus, nemcsak kívánatosnak, hanem szükségesnek is tartja a mérsékelt, a nyelvszokás határait le nem döntő neológiát.

112. Míg MÁTYÁSI és TELEKI fejtegetése sokban német forrásokra támaszkodik, addig PÁNTZÉL PÁL, PÉTZELY JÓZSEF Mindenest Gyűjteményének nevelje, a francia tudósok és költők elveit vallja, miközben gyakran hivatkozik GYARMATHI Nyelvmeesterére. Nyelvünket nem tartja szegénynek; új szókat koholni annyi, mint nyelvünk szűk voltát beismerni. A költői és irodalmi nyelvre nincsen gondja, de a tudományos műnyelv kiépítését igen fontosnak tartja. Lelkesedik a nyelv tisztaságáért, az idegen kapcsolatok lefordítását és meghonosítását károsnak tartja.

113. KIS JÁNOS felelete az egyetlen pályázók közül, mely KAZINCZY merészebb neológiája felé hajlik. Az újítás módjaiban és eszközeiben ő is mérsékletet ajánl ugyan, de a nyelv regulái mellett erősen hangoztatja a jó ízlést. Az egész ortológiával, kivált a Debreceni Grammatikával ellentétben hangoztatja a nyelv művelésében az író, különösen a költő szabadságot, bár még a nyelv természetének korlátai között. Ez a közeledés KAZINCZYNak elveihez könnyen érthető a széphalmi mesterhez való viszonyából. Közli vele pályairatának részletes tervét, melyben a puszta szavakon fölül emelkedve a nyelv tökéletességének általános határozmányait a gazdagságban, értelmességben és hathatóságban látja.¹⁾ Gondolatmenetében ráösmerni a német forrásokra: GEDIKE (Gedanken über Purismus und Sprachbereicherung. Deutsch. Mus. 1779), ADELUNG fejtegetéseire, de legfőképen JENISCH művére (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796), melyek KAZINCZYNak és körének a nyelvfejlesztés kérdéseinek megvitatásában legkedveltebb könyvei voltak.

Irodalom: PÁPAY SÁMUEL, Magy. lit. esmérete. 1808, 420.; SIMAI Ö.: MNy. IX, 407; X, 167; XII, 395; XIII, 7; VIII, 113, 316; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 36. VOINOVICH: gr. Teleki László: Irod. Közl. 1899, 161.

114. A Puky-Balla-féle jutalomkérdés. A *Hazai és külföldi Tudósítások*, KULTSÁR ISTVÁN lapjának 1810-i évtolyamá-

¹⁾ Kazinczy Lev. III, 224, 254.

ban (8. szám, jan. 27.) Consiliarius PUKY FERENCZ jutalomkérdést tűzött ki a *spiritus* szó legjobb magyar megtejtőjének. „Tsak egy Szótska ez; de a' melly nélkül el nem lehetünk: arra való nézve annak fel-találójának 50 forintot szántum el . . . Azt a' Szótskát keresem én, a' melly a' Deákoknál *Spiritus*nak, a' Németeknél *Geist*nek mondatik. Nem az az, a' mit mi *Lélek*nek szoktunk mondani. Mert a' Lélek tulajdonképpen az a' mi a' Deákoknál *Anima*, a' Németeknél *Seele*. Mert más az *Anima*, más a' *Spiritus*, valamint más a' *Geist*“. A régibb magyar *lélek*, *elme*, *lélekzet*, *lehellet*, *ihellet*, *pára* szavak egyike sem az, amit keres.¹⁾ Néhány nappal később febr. 7-én²⁾ BALLA ANTAL felbuzdulva a példán az *universa-liter*, *universitas* (Praelatorum, Baronum et Nobilium, Univ. scientiarum) szavakra tűz ki ugyancsak 50 forintot.³⁾ KAZINCZY április 11-én (29. szám) hirdetvén LA ROCHEFOUCAULD gnómáinak fordítását, ezeket írja: „És, a' mi nem volna kis haszon, 's nékem nagy ösztönöm vála a' munka alá vállalkozásra, ez lassabbra fogná szállítani azoknak igen hangos szavokat, kik azt állítják: hogy *szónk elég van a' szép gondolatok kifejezésére*, 's ezt épen akkor állítják,⁴⁾ midőn . . . BIZÁKI PUKY FERENTZ, 's ennek szíves tiszteletet érdemlő példája után BALLA ANTAL Ur jutalomtétel által buzdítanak . . . olly szóknak csinálására . . . mellyek nélkül ellenni nem lehet“. ⁵⁾ A pályázat látszólag eredménytelen maradt; a *spiritus*ra három ajánlat érkezett,⁶⁾ de PUKY idő közben meghalt. Az *universum*ra kettő: *ösved* (Erdélyből) és *egyelem* (KAZINCZYtól); BALLA BÁTHORY GÁBORT, KULTSÁR ISTVÁNT és CZINKE FERENCZET hívta meg pályabírákul s az ítélet természetesen elutasító volt.⁷⁾ Valóságos eredménye a versenynek az volt, hogy KAZINCZY rögtön egy értekezés írásához fogott: „Az új szókról . . . a' *Spiritus* és *Universum* (*Szellem* és *Egyetem*) magyar neveik eránt tett kérdésekre⁸⁾ s bár akkor az értekezés nyomtatásban meg sem jelent, KAZINCZY barátai az ajánlott két szót

¹⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 571.

²⁾ NyÚSz-ban hibásan febr. 3.

³⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 578.

⁴⁾ Célzás CZINKE FERENCZRE. Kaz. Lev. VII, 319.

⁵⁾ Vö. Kaz. L. VII, 577.

⁶⁾ Kaz. Lev. VIII, 510.

⁷⁾ Haz. Külf. Tud. 1811, ápr. 13., szó szerint lenyomatva Kaz. Lev. VIII, 657,

⁸⁾ Kaz. Pandekt. VI; Kaz. Lev. VIII, 349.

rögtön elfogadták és terjesztették.¹⁾ A *szellem* szót KAZINCZY úgy látszik még a pályázat előtt csinálta, mert mikor VITKOVICH KAZINCZYT róla tudósítja (1810. jan. 26), ezt írja: „HORVÁT és én is a *Te Szellem*-edet canonisáltuk“. Ugyanekkor csinálja KAZINCZY a *szerény* szót is; az *egyetem*-et, melyet előtte már VERSEGHY is elvont az *egyetemben* határozóból, tőle függetlenül alkotta meg.

A pályázat jelentősége azonban nem annyira két új szó ki-találásában, hanem egyébben van. Az eddigi pályatételek elméleti kérdéseket tűztek ki a nyelv fejlesztéséről és bővítéséről; irányuk többé-kevésbé ortológus volt: a nyelv védelme az elharapódzó neológia ellen. A PUKY-BALLA-féle pályatétel az első, határozott megnyilvánulása az új szavak alkotásának közérzéséről. Nem elvek-ről, hanem tényekről volt itt szó; a közszükség parancsa, hogy az elmélet meddő teréről a gyakorlati cselekvésre kell áttérni; egyszerű-smind alkalom KAZINCZYNAK is, hogy nagy harcát megkezdje.

Irodalom: PÁPAY S.: Magy. lit. esm. 1808, 420; NYŰSZ. *egyetem*, *szellem*, *szerény* cím-zók alatt; Kaz. Lev. VII.—X. BALLA, PUKY, *spiritus*, *universitas* címszók alatt; KARDOS A.: MNy. II, 276

A szépirodalom s a nyelvújítás.

115. A tudományos szakirodalomban látszólag az ortológia volt a győztes. A Debreceni Grammatika rideg, tételes álláspontja csak kevésbé szelídült a KULCSÁR-féle pályázat jutalomfeleleteiben, PÁPAY SÁMUEL Literatura Esméretében s a többi effajta iratban, mely a szent hagyomány, a grammatikai szabályokon túl semmi jogot nem engedett az írónak. Az élő irodalom azonban az elméleti kor-látokkal nem sokat törődött. MÉSZÁROS Kartigámja, BARTZAFALVI Szig-vártja, DUGONICS Etelkája sokkal biztatóbb példa volt, semhogy az iskola és a tudomány szigorú intelmei az írókat ama közkedvelt-ségű művek követésétől visszatarthatták volna. Az irodalmi termelés egyre dagadó mennyisége elborította az aggodalmaskodó elméletet és a por elintézését az életre bízta.

116. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM a költő, már Psychológiájában (1789, megj. 1792) a tudományos műnyelv egyöntetűségét és egységét hangoztatja. Ha első pillanatra nem látszanak is alkalmasaknak az

¹⁾ Később a *Muzáron*-ban 1833, 224, a kérdések, itéletek és Kazinczy dolgozata mind megjelentek.

új szavak, csak hozzájuk kell szoknunk, egy szakon belül következetesen használunk, s megvan a műnyelv. Csillagászati műszavakat alkot a „Legrövidebb nyári éjtszaka“ (1791) c. verses értekezésében. Mint ismerője a népnyelvnek, nem egy szavát teszi irodalmivá. KAZINCZYVAL való levelezése pedig már korán azt a sejtelmet ébreszti benne, hogy a nyelvújítás jóval több, mint pusztá szófaragás.

Irodalom: KORNIS GYULA: MNy. III, 19; SIMAI Ö. MNy. VI, 262; Nyr. XL, 36; KUBÁSS MARGIT: P. H. Á. és a nyelvújítás. 1910.

117. CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY azok közé a ritka költőink közé tartozik, kikben tehetség és tanultság, ihlet és tudatos műgond a legszerencsésebb módon egyesül. Ezért a nyelv előtte nem pusztán a kifejezés eszköze, hanem önmagáért is értékes művészi anyag, mellyel bánni gyönyörűség. Himnusát zengi „A magyar nyelv feléledése“ c. cikkében,¹⁾ munkáinak előszavaiban, bőséges jegyzeteiben, leveleiben egyéb értékes megjegyzéseken kívül nem fogy ki a vele való foglalkozásból, úgyhogy mind a nyelv egészéhez, mind a nyelvújításhoz való viszonya egészen világos. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ő első írónk, ki a nyelvet tisztán költői oldaláról tekinti, még akkor is, mikor mint a debreceni kör hűséges nevelője, növénytani műszavakról beszél. A helyesség, szabatoság, rövidség követeléseai mind beleolvadnak a szépség fogalmába. Tudatos nyelvművész, amelyet csírájában előtte csak GYÖNGYÖSI ISTVÁNban láthatunk. Valamint a verselésben „amphibius“ (Lilla, előbesz.), úgy a nyelv kérdéseiben sem tartozik egyik felekezethez sem, hanem válogató a költői tárgy természete szerint. Bírálja a régiséget, gyűjti a nép szavait, alkot újakat ortológus módra a „nyelv regulái“ szerint, és merész kifejezéseket, melyek KAZINCZYNAK tetszenek. MÁRTON JÓZSEF szótára számára 2000 ritkább szót szed össze¹⁾ s egy-egy költői szép szóról egész kis értekezést ír verseinek jegyzeteibe. HERDER-szerű felfogással a költészetet tartja az emberi lélek legősibb megnyilvánulásának, s ezért a nyelv megújulásának is a költői nyelvből kell kiindulnia: „... minden nemzetnek nyelve és erudíciója a poesison kezdődött, azt követte a literatura . . . a historiai . . . esméretek, s úgy lépett lassanként a . . . solida tudományokra. Egy fél faragású nyelvben, törnünk, rontanunk, építnünk, újítnunk kell: újítani csak a poeta,

¹⁾ SCHEDEL kiadása, 1844, 910.; Genius kiad. II. 577.

¹⁾ M. J.-hez. 1801; c. SCHEDEL kiad. 863.; Genius kiad. II. 672.

és a poetai bátorsághoz szoktatott lélek mér . . . Még a közönséges dolgok folytatásában is, nagy haszna volna az aesthetikai magyar stílusnak, gondolkozásnak, és előadásnak“ írja SZÉCHÉNYI FERENCHEZ 1802-ben¹⁾ s ez velejében az, amit KAZINCZY a maga leveleiben, a Tövisekben s többi írásában később hirdet. Az új szavak ellenségeiről ezt mondja: „A' ki az új szókat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is. Elég tágas a' Caspium homokpusztája! ott életében sem hall egy új szót is!“²⁾ A régi szavak felélesztéséről a MOLNÁR ALBERTben talált *lomb* szóhoz ezt írja: „MOLNÁR ALBERT sok gyökérszókat megtartott számunkra a' mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a' leggazdagabb forrásait dugja bé a' nyelvbővítésnek. De sok emberek sipítnak az ismételten szók ellen, a' kik ADELUNGOT pengetik szájukon, s az ALBERT hamvai eránt érzéketlenek“.³⁾ Ebből kitűnik, mennyire ösmerte korának vitakérdéseit. Legbővebben szól e kérdésről KLEIST Tavaszának előbeszédében: „Kettőt szoktam én a' magyar nyelv dolgában fejcsóválva nevetni. Egyiket azt, mikor valaki azt mondja, hogy ez új szó! mint ha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scytha szóval érni a' mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába . . . idea pedig szóval, szó meg ideával jár: . . . hogy ne volna szükség a szavainknak számát szaporítani! . . . A másik, a' mire mindég nevetnem kell, az, mikor némelly ember azt mondja hogy ezt a szót nem hallottam . . . a' mit ők nem esmérnek, az mind rossz szó“, ez pedig tudatlanság és kevélység. Részletelesen tárgyalja a szóbővítés módjait s így foglalja össze: „(1) én a homályba ment régi szókkal élni, (2) a nyelv természetes mentében újakat ágaztatni, (3) a különb vidékeken gyakoroltattakat mindenki hazának köz piacára felvezetni, (4) a külföldi, de magyarrá lett, vagy azzá lenni méltó terminusokat anyai beszédem soraiban helyet adni bátorkodtam“. Ezeket az elveket megtaláljuk ugyan korában másutt is, de nem találjuk meg másutt azt a gazdag leleményt, a finom érzéket, azt a mérsekelt merészséget, mely az elvek végrehajtásában, költői nyelvében nyilvánul. Ezt bámulja benne, mint tekintélyre hivatkozik rá KAZINCZY és köre is, bár kényes ízlése a póriasnak, alantasnak érzett diákos és népies zamattal nem tudott megbarátkozni, hiszen még

¹⁾ SCHEDEL kiad. 879.; Genius kiad. II. 723.

²⁾ Dorottya, 79. jegyzet.

³⁾ A III. Anacreoni dal jegyzetében.

a *pillangó*-t is durvának érzi a légies *lepe* mellett. CSOKONAI nyelv-újító volt, de a nyelvújító mindig a nyelvművész szolgálatában állott.

Költői, s azon át köznyelvünket gyarapító szavai közül álljanak például a következők: 1. tájszavak: *boróka, cölöp, duc, harsány, számóca, pitymallik, réja, robaj, gavar, kagyló*; — 2. régi szavak: *eszterág, felocsúdik, hullám, lomb, kaján, csergeteg, éden*; — 3. új képzés: *ámulat, élvény, estike, lépked, zengzet, aranylik, enyhős, keletső, majmol*; — 4. összetétel: *felken, hangszer, himpor, sírbolt, világpolgár, észrevétel, gondlepte, versnem*; — 5. elvonás: *enyh, arc, halmaz, hars, gyám*; — 6. jelentésmódosítás: *huszár* (a sakkban), *furcsa* (komikus), *futó* (jambus), *lassu* (spondeus) s még sok verstani műszó.

Irodalom: GESZTESI GYULA, Cs. és a nyelvújítás 1910; RUBINY: Nyr. XXXIV, 225; WIDDER S.: Nyr. XXXVII, 345, 402; SIMONYI: Nyr. XXXVII, 468; SIMAI Ö.: MNy. IX, 269; X, 174; BARCSA JÁNOS: Irod. Közl. XVIII, 95; PINTÉR J. Magy. Irod. IV, 70, 84, 97.

118. PERETSÉNYI NAGY LÁSZLÓ, a legbuzgóbb tollforgatók egyike a XIX. század elején, a magyar dicsőség és felsőbbség hirdetésében DUGONICS tanítványa (*Léta* 1800, *Mezengy* 1801, *Orithia* 1804, *Galliás* 1816, *Heroineis* 1817), valamint az északi rokonok lelkes felkarolásában és lapp szavak befogadásában is (*Szakadár esthonnyai magyar fejedelem* 1802), a nyelvújítók alkotásait rögtön magáévá teszi; minden újabb művéből látszik, melyek a legújabb, legdivatosabb szavak. Törhetetlen purista s ezért, megyei esküdt lévén, résztvesz a hivatalos és a katonai nyelv megmagyarosításában (*Értekezés* 1806, *Vélekedés* 1807, *Egy gondolat* 1809, *Mester szavak* 1822). DUGONICS hatására verseiben sok magyar tulajdonnevet kohol (vö. TELEKI, PÁZMÁNDI HORVÁTH és VÖRÖSMARTY). A népnyelv szavait szívesen teszi irodalmiakká; saját új szavai nem igen szerencsés alkotások s ezért, bár korának szinte valamennyi íróemberével levelezik és sűrűn érintkezik, csak kevés szava vált közkinccsé: *elnapolás, érdemjel, körlevél, küldöttség, okmány, szórend, viszály, lebel* (BARTZAFALVI *lebel*-ből), *szender, vágýtárs*.

Irodalom: MÁRKI SÁNDOR: EPhilK. XIII, 570; TOLNAI V. - Nyr. XXXIII, 341; BARDOS, Nyelvtiszt. 162.

119. WÁNDZA MIHÁLY. A verses irodalomnál azonban sokkal nagyobb hatása van a szépprózának a nyelvújítás felkarolásában és elterjesztésében. A XIX. század eleje csak úgy ontja a ma már

teljesen elfeledett, leginkább német regényfordításokat és utánpótlásait. A nagyközönség pedig móhon fogyasztja a CSERY PÉTEREK édeskés és érzelgős, kényszeredetten finomkodó és fellengős termékeit, melyek egyenként nem tesznek ugyan számot az irodalomban, tömegükönél fogva azonban nem mellőzhetők az irodalmi élet elemzésében.¹⁾ A kérészéletű divattermékek is megvan a maga jelentősége. A nyelvújítás tekintetében két ilyen mű vált érdekessé. Az egyik

WÁNDZA (Waándza, Vándza, Vandza) MIHÁLY: *A' búsongó Ámor* c. műve.²⁾ WÁNDZA akadémiai festő, színész, színigazgató, színműíró pályája még ma is ismeretlen. „A búsongó Ámor” első címlapja, finom, magától a szerzőtől származó címképpel, megnevezi az író: „Szabad elme-játék Szomorózába. a' Szép Gráziákhoz Ifj. Waándza M. által”. A második címlap névtelen: „A' búsongó Ámor. Egy hajnali édes andalmány' teremtménye. A' szép nem' kedvéért. Pest, 1806.”³⁾ A könyv tartalmának műfaja nehezen határozható meg; leginkább prózában írt lírai költeményeknek mondhatnók; futó hangulatok, elegikus emlékek lejegyzése csodálatosan ficamodott, nyakatekert nyelven. De érzik rajta, hogy szerzője érzelmeinek kifejezésére valamegészen új stílusra törekedett: új szavak, új szófüzés, új mondatalkotás. Hogy jó-szándéka nem járt sikerrel, s korában, szinte minden változtatás nélkül, paródiának idézték, annak okát írója csekély alkotótehetségében és ízléshiányában kell keresnünk. IMRE SÁNDOR, a nyelvújítás történetében (BEÖTHY, Képes Irod. 1. kiadás, I, 1895) éppenséggel a nyelvújítást kipellengérező gúnyiratnak tartotta, holott teljeséggel komoly könyvnek készült. Hogy az OSSIAN-utánpótlások közé tartoznék, nem valószínű, mert ezek KAZINCZY fordítása után (1815) kaptak lábra, WÁNDZA maga pedig csak 1806 után került Bécsbe, hol a német OSSIAN-utánpótlások hatással lehettek volna rája. Hogy a Búsongó Ámor a maga idejében igen ösmert, sőt hirhedt könyv volt, legjobban bizonyítja a Mondolat és a Fellelet, mely anyagát legfőképpen belőle vette. WÁNDZA sok halvaszületett szava közül a *korány* (aurora) sokáig élt költői nyelvünkben.

Irodalom: TAKÁCS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle, 1890, 530; BALASSA JÓZSEF, Bevezetés a Mondolathoz: Régi M. Ktár X; PINTÉR J. M. Irod. 1913. III, 101; IV, 28—36.

¹⁾ VÖ. SZINNYEI F. Novella- és regényirod. 1925. I, 5—20.

²⁾ SZINNYEI, Magyar Írók tévesen Peretsenyi Nagy Lászlónak tulajdonítja.

³⁾ A metszett címlap a legtöbb példányból hiányzik; ezért mondja VÁCZYZ JÁNOS is névtelenül megjelent könyvnek. (Kaz. Lev. IV, 623).

120. FOLNESICS. A Búsongó Ámorral hírhedségben vetekedett FOLNESICS LAJOSnak egy évvel később megjelent *Alvina* c. regénye (1807), a németből való fordításaink legelrettentőbb példánya, a nyelvrontó újításnak netovábbja, mellyel csak SCHEDELnek két évtizeddel fiatalabb *Haramia*-fordítása vetekedhetik. A harmadfélszáz lapos könyvnek minden ötödik szava „új” szó, németből facsarítva, kinos pontossággal lefordítva. Az *Alvina* mellett Kartigám, Szigvárt valóságos remekek, SÁNDOR ISTVÁN, KÓNYI JÁNOS s a fiatal KAZINCZY első fordításait nem is említve. S új szavai közül mégis megmaradt egy tetemes mennyiség: *meggondoltság, valódiság, földicsér, kihasznál, lebecsül, lebilincsel, archkép, becsületszó, hangszer, kenyérkereset, sorrend, szerencsefi, táncmulatság; a -voll utótagú német összetételek fordítása -teli és -teljes-sel (érdem-, öröm-, szeretetteli, aggodalom-, ízlés-, méltóság-, reményteljes);* hasonlók: *lélek-beteg, szolgálatkész; azután: előkép, -szeretet, -szőnyeg.*

De igazán hírhedtté a „nyöstényítés” tette, melyre nemcsak az indogermán, főleg a német példa, hanem az „Önnöngondolkodó Emberelme” vitte, mert FOLNESICS nem vak lelkesedéssel, hanem elméleti meggyőződéssel látott a „nyelvjavítás”-hoz, „filozófus nyelvrontó” volt. — Már régibb emlékeinkben is előkerül egy-egy eset, mikor a -né képző nem feleséget, hanem pusztán a női nemet jelenti (*csudálóné, farkasné, jövőndömondóné, papné, szedőné* NySz), de mind ez csak szórványos jelenség, és jellemzően vagy fordításban vagy szótárban kerül elő. A XVIII. század végén, BÁRÓTZIBAN bukkan föl, ugyancsak fordítás útján a *barátné*: amie (Freundin) értelmében s egy ideig célpontja is volt az ortológus támadásoknak.¹⁾ Mint fogatkozást egy névtelen értekezés említi először a nyelvtani nem hiányát a magyarban (Mindenek Gyűjtemény V, 39, 1791), majd KIS JÁNOS feljebb tárgyalt jutalomfeleletében (1806). A gyakorlat már előbb gyarapította a példákat: KÓNYI *juhászné*, KÁRMÁN *társalkodóné*, KAZINCZY *istenné*, WÁNDZA *bájné*. FOLNESICS már a Hazai Tudósításokban (1806, 131) közzétett előfizetési felhívásban érinti ezt a kérdést, de aztán az *Alvinában* erőszakolt következetességgel nemcsak a főneveket „nyöstényíti” (*angyalné, személyné*) hanem, a német nyelv kaptájára, a mellékneveket s a névmásokat is (*szépné, kedvesné, őné, akiné, amazné, némelyné, másikné*). Eljárását regényébe iktatott nyelvtani kitérésben támogatja „töve ss és kimerítő

¹⁾ MNy. V, 352, IX, 29.

észokokkal“. ¹⁾ A „nyőstényítés“ a bosszankodó és gúnyos ellenvetések és megjegyzések egész záporát zúdította FOLNÉSICSRA; a Mondolat és a Felelet egyéb hóbortos szavain kívül, különösen ezt csipkedte. Ő maga igazának tudatában egy évtizeddel utóbb megkísérlette nézetének tudományos védelmét, ²⁾ de sikertelenül. Neve a WÁNDZÁÉVAL együtt a Mondolat pőr kapcsán maradt fenn a nyelv s az irodalom történetében.

Irodalom: BUZÁS GYÖZÖ: Nyr. XXXV, 347; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 216, 265, 214; Mondolat új kiadása, RMKtár X.

121. Kisebb nevezetességű, de a korabeli irodalomban néha említett író HOLOBOVSZKY IMRE kir. sőtiszt, akinek többnyire németből vagy német mintára írt elbeszélései (*Rózsika titkai* 1808 stb.) hozzájárultak az új szavak és idegenszerű kapcsolatok gyors elterjesztéséhez.

Kazinczy s a nyelvújítási harc.

122. KAZINCZY nyelvújító működése fogsága előtt (1794-ig). KAZINCZY irodalmi pályáját fogsága két korszakra osztja. A fiatal KAZINCZY BÁRÓTZI nyomán és példájára lesz íróvá; mint mesterének egész kora, ő is a fordításra adja magát. Nem a mű tartalma, a mi, hanem ennek magyar ruhában való megjelentetése, a hogyan, munkásságának tárgya és célja. *Gessner Idylliumi* 1788, *Bácsmegyey* 1789, *Hamlet* 1790, *Helikoni Virágok* 1791, *Lanaszsza*, *Herder Paramythionjai*, *Wieland Sokratese* 1793, *Goethe Sztelláj* és *Veit Weber Vak Lantosa* 1794 ez idő termékei, s a *Kassai Magyar Museum* s az *Orpheus* darabjaival együtt kevés kivétellel idegen elmék szülöttei. De már Gessnere és Bácsmegyeyje nagy eltérést mutat kora többi fordítójának műveitől; ezeknek nyelve és előadása lapos, terjengős, idegenszerűségeik valóban idegenek és esetlenek; KAZINCZY fordításaiban, mint BÁRÓTZIÉIBAN, kezdettől fogva érezzük a stílusművészt, aki tudatosan behatol idegen mintájának szépségeibe s őket minden árnyalatukkal együtt magyarul akarja megszólaltatni: „én . . . minden . . . fordításimban . . . egyedül Artistának kívánok tekintetni; a' ki a' Táblán nem a' Sujet-tet, hanem a' Festő munkáját, etsetjét, 's tüztét

¹⁾ Aivina 169; az *őné* névmásról u. o. 171–2, 176–8)

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. IV, 132. A' Nemnek béhozataláról a' Magyar Nyelvbe.

nézi“ (Bácsm. Jel. 2). Nem a szöveg betűjét fordítja, hanem hangulatát akarja áthozni nyelvünkbe. Ezért már első műveiben a nyelv teljes szó- és szóláskészletével dolgozik: befogadja kora irodalmának új szavait, keresi a ritkát s a szokatlant, ha színes és kifejező; kedveli a régiség s a népnyelv szavait; a német eredeti új magyar összetételek szerkesztésére bírja, különösen változatos és újszerű a jelzős összetételekben. Minthogy sok idegen szóra nincs még magyar szó, megtartja az idegent; néhol magyaros végzettel, néhol magyarosan továbbképezve, de igen sokszor teljesen, a maga eredeti alakjában (*assemblée, concert, skláv, tour*). Tudja, hogy ezért „litterátori eretnekséggel“ fogják vádolni, nem is tenné „a' Poézis' fentebb nemében“, eposzban, drámában, de a regény bizalmas formájában „ezeknek megtartása kedves negligéet ad“ előadásának; nem magyarázza az idegen szavakat lapalji jegyzetben, hanem könyve végéhez csatol egy kis magyarázó felsorolást, és — ez nagyon jellemző a fiatal KAZINCZYRA — nem próbál szót csinálni: „még bódogtalanabb gondolat lett volna, szófaragásra vetemedni nem akartam“. (Bácsm. Jel. 5). Ebből érthető meg az a szigorú bírálat, melyet BARTZAFALVI Szigvártjáról a Kassai M. Museumba írt¹⁾ s mely négy, illetőleg öt pontjával az ortológiának első megfogalmazott hitvallása. Az idegen szavak megtartására: (1) „Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következésképpen (2) szűk-voltán felyül, (3) a' leg-virágzóbb Nemzetek' példái“ bátorítják, még pedig mellőzve a franciát, olaszt és angolt, elsősorban a német irodalom példája. A 80-as években még több az idegen szó, a 90-es évek termékeiben az idegen szó kevesbedik, de nő a száma az idegenszerű kifejezések, szólások és kapcsolatok előfordulásának. A szófaragástól azonban tartózkodik; szabálytalan képzést is alig-alig találunk szavai közt, elvonást is csak egyetlen egyet, a *dölyf*-öt, pedig korábban ez volt egyik legdivatosabb és helyesnek tartott módja a szócsinálásnak. A fogság-előtti KAZINCZY még egyáltalán nem erőszakos újító, nem szócsináló, hanem igenis nyelvművelő, kinek stílusa szép, színes, sokoldalú, simul tárgyhoz, időhöz; BÁRÓTZI pályájának folytatója, aki irtózik a BARTZAFALVIak erőszakos és időtlen szófaragásaitól.

Irodalom: IMRE SÁNDOR, Kazinczy F. nyelvújítása: ARANY, Fügylő. 1861—62; IMRE S. A nyelvújítás óta divatba jött . . . szólások bírálata. 1873. SIMONYI Zs. A nyelvújítás és az idegenszerűségek. 1891.

¹⁾ 1788, I, 178.; I. 90. pont.

SIMAI Ö. Kazinczy F. nyelvújítása: MNy. V, VI, VII, (szavai V, 264, 313, 352; képes kifejezései 403; idegenszerúségei 406, 448; régi és népi szavai VI, 222, 259.). — BRÖTHY ZSOLT, Horatius és Kazinczy. 1890. Romemlékek I, 98. — FÖGEL S. Adatok az idegenszerúségek történetéhez. Báróti és Kazinczy. Miskolci gimn. értes. 1911. — Legfőbb forrásunk KAZINCZY leveleinek akadémiai kiadása, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseivel és bőséges jegyzeteivel.

123. A fogságtól a nyelvújítási harcig. (1801 — 1808). KAZINCZYNak hetedfélévi fogsága (1894, dec. — 1801, jún.) nemcsak határt jelöl életében, hanem fontos állomást is fejlődésében. Másokat megtört a szabadság elvesztése, az ő törhetetlenül bízó és vérmes lelkét megerősítette, reformatori hivatásának tiszta tudatára ébresztette. Szorgalmasan dolgozik régibb és újabb fordításain; olvassa a német irodalom nagyjait, kiépíti esztétikai és nyelvelméleti tudását, különösen annak a harcnak tanulmányozásával, mely előbb GOTTSCHED és KLOPSTOCK, utóbb ADELUNG és WIELAND között folyt, s amelyben a győzelem nem a tudósoké, hanem a költőké lett. KLOPSTOCK Messiásával való beható foglalkozás, e fellengő és főképen stílusával ható költemény fordítása meggyőződössé erősítette benne azt a nézetet, melyet WIELAND fejtegetései is támogattak, hogy az írónak, a művésznak elvitathatatlan joga, sőt kötelessége munkásságával irányítólag hatni az irodalmi nyelv kifejlesztésére. Megerősítették ezt a meggyőződését, hogy a grammatikus ADELUNGokkal egyet nem értő, sőt velük szembeszálló esztétikus nyelvfilozófusok: GEDIKE (Gedanken über Purismus 1779), a kiegyezést kereső GARVE (Allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung 1794, s főképen JENISCH (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796) az író joga mellett szálltak síkra. Már PÉCZELI Mindenes Gyűjteményében¹⁾ megtalálja azt a bűvös szót, mely az íróművészt függetleníti a szokásalkotta korlátok és szabályok alól: merjen újítani, legyen benne bátorság: „Az a' bátorság . . . hogy merjen kotzkázni . . . új kifejezéseket“; ezt a bátorságot, merészséget GARVE és JENISCH újra meg újra lelkére köti az írónak.

Míg KAZINCZY a börtönt ülte, itthon az ortológia igyekezett bilincset verni az élő nyelvre. Megtestesítője a Debreceni Grammatika volt, melynek tekintélyét RÉVAI és VERSEGHY elméleti ortológiája is erősítette és valóságos testőrséget nevelt a „szűz“ nyelv védelmére.²⁾ KAZINCZY első találkozásakor Debrecen tekintélyeivel: DOMOKOS

¹⁾ 1791, I, 119. — ²⁾ M. Kurir 1804, 500; 1805, 389; A „szűz nyelv“ DECSY SÁMUEL szava, Pannoniai Féniksz, bev. 1790.

Lajossal és BENEDEK MIHÁLYVAL, szinte megdöbbsen a Grammatika szerkesztő-íróinak merev vaskalaposságától és irodalmi tájékozatlanságától.¹⁾ Ettől fogva a „debreceniség“ benne a konok maradiság és a tudatlan önteltség fogalmává lett, s érezte, hogy a vele való összeütközés elkerülhetetlen. Ez egészen váratlanul a CSOKONAI sír- emlékéhez fűződő „Árkádia pör“-ben meg is történt, miután a CSOKONAI-nekrológ²⁾ már fölkelte a debreceniek haragját; ettől fogva KAZINCZY és Debrecen nyílt ellenségekként álltak szemben minden, tehát a nyelvi kérdésekben is. — RÉVAI és VERSEGHY harcában határozottan az első mellé állt, bár nem minden nézetében osztozott is. — A KULCSÁR-féle pályázat élénken foglalkoztatja; maga nem vesz ugyan részt benne, de sűrűn levelez e dologban KIS JÁNossal, s midőn barátjának műve koszorút nyer: Io Paeon! kiáltással üdvözli. A feleletek nem vívták ki egész helyeslését, még KISÉ sem, mivel józan ortológiájukban nem látta elegendő a haladás biztosítékát. Az 1805-i országgyűlés nyelvi határozatai őt mint stilsztát kevésbé érdekelték, de a mozgalmat, melyet indítottak, jó szemmel nézte. Egyáltalában tájékozást szerez minden téren; olvassa az időközben megjelent irodalmi termékeket; érdeklődik a régiebb és újabb írók munkái iránt és levelezésével a maga körébe von mindenkit, kiben a nemzeti lelek munkását sejtí.

Nézetei a nyelv fejlesztéséről a Szigvart-bíralat óta lényegesen módosultak. SZENTGYÖRGYIHEZ intézett levelében³⁾ már így fogalmazza: „Minden Cruditást (Hárte) elkerülni — az újításokat nem halmozva, hanem félénken behozni, hogy az Írás egészen tarka ne legyen — [ez régi pont, de új stilsztikai megokolással] — 's az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni-ki: 1. hogy az Olvasó érezze, hogy arra *sükség* volt, 2. hogy az újítás édes legyen; legalább ne *kedvetlen* . . . Új szót is *lehet* csinálni. De a' ki azt csinálja, figyelmezzon reá, hogy vele hol él . . . szót és szóllást . . . csináljon az az Író, a' ki bízik magához“. Látnivaló, hogy a súly a szó-újításról a stílusújításra ment át. — Egy esztendő múlva még határozottabban szól⁴⁾: „Az a per, a' melly Íróink közt régóta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugati nyelv geniusa szerint modellezni . . . még mind ez ideig decisio nélkül van . . .

¹⁾ Kaz. Lev. II, 499.

²⁾ M. Kurir, 1805, I.

³⁾ 1804. febr. 5; Lev. III, 153.

⁴⁾ 1805, márc. 13; Lev. III, 303.

Az Aestheticus Irónak nem azt kell kérdeni: szóllanak e így, és szóllott e már így más? (Ez a' kérdés csak a' ki holt Nyelvekre való) hanem ezt: lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, új zengésű szóllás legyen? . . . Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell . . . A' fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni: az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szólással éljek!“

KAZINCZY érezte, hogy ez elvi megállapodással szembe került kora uralkodó tudományával és meggyőződésével. Egyik oldalon a rideg, magát szabályok sáncai közé vonó tudomány, mely a nyelvet rendszerezhető, kész dolognak nézi; másik oldalon a művészet, mely a nyelvet a költői kifejezés eszközének tekinti, ennél fogva a költői cél szerint változtathatónak, fejleszthetőnek. Az ortológia szerint a nyelv ura és parancsolója a hagyományos szokás, mely tételbe foglalható; a neológia szerint az író az, aki kénye szerint rendelkezik vele. Szembe kerül a grammatikus és a stilizta, az elmélet és gyakorlat, a helyes és a szép.

De KAZINCZY nem elégedett meg a pusz'a tudattal, elveit érvényre is akarta juttatni; és mivel tudta, hogy ez harc nélkül nem történhetik meg, maga idézte fel a harcot, ő kezdte a támadást. „A' tudomán-beli csatáknak meg van a' magok haszna; a' dolog jobban kiörlődik . . . 's azok az ideák, mellyek annakhöz csakhöz kevés főben voltak meg, 's talán ott is csak homályosan, elhatnak a' Publicumra, 's közönségessé lesznek . . . az igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyér az igazság ha ugyan igazság“. ¹⁾ — Evvel a körülménnyel megváltozik a nyelvújítás képe: a XVIII. század végén a merész szóújításokon felháborodott ortológia hevesen támad, megírja törvénykönyvét a Debr. Grammatikában; a neológia elméletileg alig védekezik s a törvényes sorompókon kívül űzi újításait. A XIX. század elején a stílusú ító KAZINCZY a támadó, táborában ott van a neológia valamenyi elméleti és gyakorlati bajnoka; az ortológia hevesen védekezik, de fegyvere egyre tompul, s végre látszólagos tisztes békekötés után egy időre teljesen visszavonul. Ez a nyelvújítási harc, mely kereken a XIX. század második évtizedét foglalja magában. Nyelvi harc, mely azonban magával hozta a nemzet egész szellemi megújítását: a

¹⁾ Révaihoz, 1806, okt. 21; Lev. III. 373—375.

harcból óriásként magasodik KAZINCZY, aki „fél századig tartá vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiségnek ügyét“. ¹⁾

124. A nyelvújítási harc. Nemzeti életünk megújítását mi sem mutatta jobban, mint azok a tollcsaták, melyek egymásra keletkeztek, s a magyar közönség körében, a tudós és irodalmi körökön túl is, mind nagyobb érdeklődést keltettek. Első volt az 1790 táján vívott prozódiai harc, mely BARÓTI SZABÓ és RAJNIS közt indult meg a szótagok versbeli időmértéke miatt s lassanként kibővült a verselés, sőt a műfordítás kérdéseivel. Ezt nyomon követte a jottista-ypsilonista háború, mely RÉVAI-nak VERSEGHY Proludiumára (1793) írt haragos bírálatával ²⁾ kezdődött, helyesirási, nyelvhelyességi, általános nyelvtudományi, gyakorlati és elméleti kérdéseket vetett föl, s csak jóval RÉVAI halála után, a M. T. Akadémia állásfoglalásával csitult el végleg. CSOKONAI halála után az irodalom berkeinek csendjét az árkádiai pör verte föl, mely beleveszett az eddigieknél sokkal mélyebb, s az ország egész területére kiterjedő nyelvújítási harcba. A harcot KAZINCZY szántsándékkal idézte föl: „... az én érdemem az, hogy az a' titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink... egymást közel negyven év óta nézték, világos ellenkezéssé, harcczá lobbant... Illő volt, hogy a' sötétség valaha választassék-el a' világosságtól, 's Iróink 's Olvasóink Közönsége... az egyik vagy másik zászló alá térjen“. ³⁾ Éle eleinte egyenest a Debreceni Grammatika ellen irányult, mely az ő szemében követőinek nagy táborával az ódiság megtestesítője s minden haladás legfőbb akadálya volt. Később a harc területe egyre nőtt s szinte az egész országra kiterjedt. A harcot, melyet teljességében csak KAZINCZY levelezésének s a hozzáfűződő nagy irodalom ismeretével láthatunk tisztán, e helyt csupán fővonásaiban adjuk elő. A részletekre nézve főleg KAZINCZY levelezésének akadémiai kiadására kell utalnunk, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseire és bőséges jegyzeteire, melyek a legcsekélyebb mozzanatra is kiterjeszkednek.

*

A nyelvújítási harc főállomásai a következők:

¹⁾ PETŐFI, Széphalmon; vö. DESSEWFFY JÓZSEF levelében: „Te a' Magyar Literatúrának Átlássa vagy“. 1815, ápr. 3. Kaz. Lev. XII. 478.

²⁾ M. Hirmondó 1795.

³⁾ Kaz. Lev. XIII. 486—7.

- (1805. Az árkádiai pör.)
 1808. Magyar Régiségek és Ritkaságok.
 1811. Tövises és Virágok. Epistola Vitkovich Mihályhoz.
 1813. Dayka életrajza. A Mondolat.
 1814. Báróti életrajza. Kazinczy munkái: Fordításainak IX kötet (1814—1816).
 1815. Felelet a Mondolatra. Beregszászi Nagy Pál Dissertatiója.
 1816. Sipos József Ó és új magyarja. Helmeczi Értekezése.
 1817. Kazinczy bírálata Beregszászi és Sipos könyveiről.
 A Tudományos Gyűjtemény.
 1818. Kazinczy munkáinak bírálata, a „Kritika”.
 Füredi Vida: A recensiókról.
 1819. Kazinczy Antikritikája. Orthologus és Neologus.

125. Magyar Régiségek 1808. KAZINCZY hadüzenetnek a Magyar Régiségek és Ritkaságok első (és egyetlen) kötetét szánta, melyben újra kiadta SYLVESTER Grammaticáját, a krakkai Abécét 1549-ből, és VARJAS JÁNOS Megtért ember énekét 1775-ből. A kötet már 1805-ben készen állott, de a nyomdai nehézségek miatt csak 1808-ban került kiadásra. Ekkor az Olvasóhoz intézett előszót egy Utóírással toldotta meg, mely szándékát egészen világossá teszi: „Lesznek — így szól a XXV. lapon — a' kik jegyzéseimet olvasván, úgy fognak ítélni, hogy én élesebben költem-ki a' Debreczeni Grammatika ellen mint kellett és illet . . . Debreczen . . . magát csálhatatlannak tartja, annak tartják mások is nem kevesen . . . A' szelid elnézésre csak azt tarthat számot, a' ki emberi gyarlóságból, magaelfelejtésével botlik: de a' ki botlásaiban is csálhatatlannak akarja magát tartatni, a' ki nem érzi hogy botlik, 's a' nem botlót vádolja botlással, az lemondott azon jusáról, hogy viszont őeránta is szelid elnézéssel viseltessenek mások, ez ellen kötelesség bátran kikelni“. — Még a Régiségek megjelenése előtt kitört az „árkádiai pör“, mely KAZINCZY és a debreceniek lappangó ellentétét nyilvánvalóvá tette, s az országos érdekekkel, melyet keltett, a közvéleményt két táborra kezdte osztani. A mindenfelől fölhangzó vélemények új anyagot adtak KAZINCZYNak az ellentét szítására, s ő, ki az eszmék harcától várta a jobb jövőt, nem is hagyta használatlanul az anyagot. Leveleit szerteküldi az országban, intve, buzdítva, korholva, ostromozva, számbavéve mindazt, amit mellette és ellene mondanak.

126. Tövisek és Virágok. 1811. Hogy az íróknak a „fentebb“ stílusra példát mutasson, KAZINCZY kiadta Marmontelt és La Rochefoucauld-ot; hogy a Debreceni Grammatikát ellensúlyozza, egy grammatikát tervez, RÉVAI alapján, de szabadon az ő rideg történeti felfogásától. Leveleiben és bírálataiban egyre hangoztatja elveit, melyeket a görög epigrammák hatása alatt (1809, december) szintén epigrammákba foglal. Hallotta hírét KLOPSTOCK epigrammáinak és SCHILLER-GOETHE xeniaiának, tudja, hogy ezek irodalmi és esztétikai irányúak, de addig nem férhetett volt hozzájuk.¹⁾ Így pusztán a görög mintákra támaszkodva kezdi irogatni versikéit, szerte küldözgeti őket barátainak, akik örömmel üdvözlék a finom, sokszor igen csipős apróságokat. Eleinte Nyilak főlírással költeményeinek gyűjteményébe szánja, majd Nyilak és Virágok címmel már külön kiadásukra gondol, végül a Tövisek és Virágok névben állapodik meg, néhány írói arcképet és az ósdiakat gúnyoló, aristophanesi kart: A békák-at fűzi hozzá. A kötetke 1811. februáriusában, meg is jelent.²⁾ A cím virágai az esztétikai tárgyú epigrammákat jelentik, s a haladni vágyó és tudó írókhoz vannak intézve tanításul; a tövisek az ósdiak maradiságát ostorozzák. A gyűjteményben lévő 31 darab közül 9 mondható szorosabban a nyelv ügyét érdeklőnek (A' kész írók. Solocismus. Synizesisz. A' nehéznelvű. Orthoepia. Szokott és szokatlan. A' neo- és palaeologusz. Az iskola' törvényei. Purismus). A lélektelen íróra, aki gondolkodásban és nyelvben egyaránt elmaradt, szól az Epigrammai morál: „Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a' gaz latrot! Az illyet Ütni, csigázni, 's agyon-verni (nevetve) szabad“. E gyűjteményből kihagyott és később készült epigrammáit egy második kiadásban az előbbiekhöz akarta fűzni: Virágok és gyomok címen. E kiadás azonban nem lett meg.³⁾ E kiadáshoz készült előszavában a költő maga magyarázza szándékát és célját: „Ezek a grammaticai és aesthetikai epigrammák elsőben Patakon 1811-ben jelentek meg. Az vala czélom írásokban s kiadásokban, hogy némely megítélésünket a nyelv és literatura körül felfedjem . . . A per melyet az epigrammák, s az ezekkel egy esztendőben megjelent, VITKOVICS-hoz írt epistola . . . indítottak, javára van nyelvünknek és literaturánk-

¹⁾ Lev. VIII, 340, 378.

²⁾ Újra, bevezetéssel és magyarázattal: Régi Magyar Könyvtár XX, 1902.

³⁾ Ki vannak adva jegyzetekkel ABAFI Nemzeti Könyvtárában, K. F. összes költeményei I. kötetében.

nak, s nem nekem van mocskomra . . . Én nem rettegem a tudományos csatákat, mert oly készüllettel fogok dolgomhoz, hogy valahol ellenemnek igaza van, ott magamat neki önkényt megadom, ha azt kellene is vallanom, hogy tévedésben valék; szívem előtt nem ismeretlen érzés az, hogy botlásunkat egyenesen megvallani, gyakorta még szebb ragyogás, mint nem-vétkesnek lenni . . . Újítani a nyelven csak annak szabad, a ki a maga nyelvét nem csak tudja, hanem tanulta is¹⁾ A harc azonban, mely ezek után hevesen megindult, nem szolgálta az irodalmi ízlés fejlesztését úgy, mint KAZINCZY szerette volna; ellenfelei csak nyelvbeli újításait és nézeteit támadták, így lett a vitából nyelvújítási harc.

127. Az epigrammákkal egy célt szolgált a ВИТКОВИЧHOZ intézett epistola, mely ugyancsak 1811 júniusában jelent meg.²⁾ Ebben ügyes leleménnyel az ósdiakat HÖGYÉSZI HÖGYÉSZ MÁTÉ, a szatmármegyei Máté-Szalka parlagi nemesének személyében lépteti föl (vö. BESENYI Pontyija), akit irodalmi buzdulás hozott a költő látogatására s elmondja nézeteit, amelyek természetesen homlok-egyenest ellenkeznek az övéivel; KAZINCZY összefoglalja bennük az ósdiak vádpontjait:

„Magyarnak én azt ismerem . . . kinek
Szép nyelve nincsen elkeverve mással . . .
Magát a nyelv urának nem hiszi,
Nem szab törvényt és új szót nem farag,
De a régít érti, s tiszteli a szokást, . . .“

(Az alak keletkezését maga KAZINCZY írja meg DESSEWFFYnek.³⁾ De a költői levélnek nem az lett a hatása, ami KAZINCZY szándékában volt; ő az önmagával való elteltségről, az idegen műveltség megvetéséről szólt, a ki nem művelt, parlagi ízlésről, mely útját állja a haladásnak. E helyett mármost egész Szatmár megye megsértődött, paszkvillust látott a költeményben. Egy névtelen szerző, valószínűleg MANDY IMRE⁴⁾ rögtön hosszú verses levélben felelt, mely még 1811-ben meg is jelent.⁵⁾ Visszautasítja KAZINCZY vádját, hogy

¹⁾ Régi M. Ktár. XX, 72 skk.

²⁾ Mintája HORATIUSnak híres szatírája: „Ibam forte via sacra“ I, 9. Kaz. Lev. VIII, 586; némileg VIRAG B. A poéta és Pontyi c. szatírája is.

³⁾ Kaz. Lev. XIII, 334.

⁴⁾ L. Kazinczy Lev. XI, 271, 279; XII, 517; XII, 619; Kölcsey Mind. Munk. IX, 132.

⁵⁾ Egész terjedelmében I. Kaz. Lev. X, 545.

Szatmárban SYLVESTER óta író nem született, cáfolatul felsorolja őket s az epistolát megvetéssel „a' Léthe' vizébe” csapja. Így szerzett KAZINCZY eddigi ellenségeihez új ellenségeket, s már Zala megye is duzzogott a KISFALUDY-kritika miatt (a bécsi Annalen der Literatur 1809-i évfolyamában), melyet a Tövissek és Virágok Himfy-epigrammája még kiélesített.

Irodalom: BALASSA JÓZSEF: A Tövissek és Virágok új kiadása, Régi M. Ktár XX, 1902; VÁCZY JÁNOS, Bevezetés Kazinczy Leveleinek IX—XII. kötetéhez. CSEIZEL JÁNOS, Kazinczy epistolái: Irod. Közl XX, 43.

128. DAYKA ÉS BÁRÓTZI életrajza. 1813-14. KAZINCZY már hosszabbideje avval a gondolattal foglalkozott, hogy a leveleiben és epigrammaiban szerteszórt elveit szigorúan megfogalmazva egy értekezésben közlétegye. Sokoldalú érdeklődése és munkássága azonban ennek mindig útját állta. Mikor két kedvelt költőjének DAYKÁNAK ÉS BÁRÓTZI-NAK munkáit sajtó alá rendezte, hogy az íróknak az egyikben a költő, a másikban a prózaíró eszményét bemutassa, felhasználta az alkalmat és életrajzukba iktatta elveinek fejtegetését. DAYKA GÁBOR versei 1813 márciusában jelentek meg, bevezetésül a költőnek 1810, febr. 19-ről keltezett életrajza. BÁRÓTZI munkáinak VIII. kötete 1814 tavaszán; ennek függelékeként, külön lapszámozással (1—35): BÁRÓCZY' Élete, 1814, febr. 13-ról keltezve.

129. DAYKA életrajzában KAZINCZY a Debreceni Grammatika és követői ellen intézi szavát, felemlítve a SZAKLÁNYI-(-HUNYADI)-féle levelet.¹⁾ Minthogy az ósdiak HORATIUST hordják föl ellene, HORATIUSSzal²⁾ cáfolja vádjaikat: „Horátz nem csak azt a' szabadságot adja az Íróknak, hogy (1) szókat változtassanak, teremtsenek, hanem hogy (2) az idegen szóllásokat is vigyék be nyelvekbe, ha ezek által a' nyelv szépül, bővül“. (Dayka él. XXII.) Hosszas érveléssel védiekképen soloecismusait, xenologismusait, melyeket szemére vetettek. Soloecismus, a szokott szófüzéstől való eltérés, xenologismus, idegen szófüzés átültetése. „Rettegni az újtól, szokatlantól, idegentől, épen úgy hiba, mint mohonkapni . . . mindazon, valami új, szokatlan és idegen. Ízlés kell az Íróban 's ezeknek épen az nincs, melly érezze, mi igazán-szép és mi felvehető“. (Dayka él. XXIV.) Tehát a nyelv tudása, az erőszakos purizmus nem elég, az írónak művészi érzéke, az

¹⁾ L. 95. pont.

²⁾ Epist. II, 1. 85 és Ars. Poet. 45—62.

ízlés az igaz bíró. Érvül említi HORATIUS, VERGILIUS görögösségeit, de főképpen a német irodalom nagyjainak példáját: LESSING, KLOPSTOCK, GOETHE, WIELAND, SCHILLER, VOSS sok graecizmusát, gallicizmusát, mely az új német nyelvet a HANS SACHSÉ fölé emelte. A magunk irodalmából ZRINYI, GYÖNGYÖSI és BENICZKY soloecismusait említi. „Tudni a' nyelv' törvényeit elmúlhatatlanul szükség, szükség azt is tudni mi van szokásban: de azt is szükség tudni mi adhat tópicus dísz, 's el nem feledni . . . hogy a' regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, 's nem anomalia“. (Dayka él. XXIX.) Ahogy más helyt sokszor mondja: „Nem botol a' ki helyén tudva 's akarva botol“ (Tövisék: Soloec.), idézve hozzá SENECA mondását: „Grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit“. „ . . . tanulnák-meg, szabad e vagy nem? (1) a' szokástól — a' köz nép' szokásától! — eltávozni, (2) az idegent követni, (3) szokat rövidíteni, (4) változtatni, (5) új szerkeztetésbe hozni, sőt . . . (6) szokat teremteni is“. (Dayka él. XXX). E legutolsó mondat foglalja magában KAZINCZY akkori felfogásának tételeit.

130. BÁRÓTZI életrajzában az ARANKA GYÖRGY ösztönzésére keletkezett nyelvmívelő társaság munkájából (I. darab. 1796) indul ki, mely azt állítja, hogy a magyar nyelvnek „jobbítás nem kell, mivel az tökéletes“, s példának említi BÁRÓTZI KASSZANDRÁJÁVAL egy füst alatt LILYÉS ANDRÁS, GYÖNGYÖSI és a HALLERÉK műveit. Ez az összeállítás kihívja KAZINCZY bírálatát. Az említett írókból s a társaság munkájából bizonyítja, hogy ez alapon minden neo- és xenologizmus szentesítve van. A lényeges azonban az álláspont különbsége; ezért kiegészíti azt, amit DAYKA életében mondott, még egynehány ponttal.

131. KAZINCZY tételei. (A) Az erdélyiek dícsérik CICERO keresetlen, mindennapi szavakkal írt beszédeit, melyeket a szolgálóleány is megérthetett. De vajjon CICERO csak a nép seprejének beszélt-e s nem egyszersmind a polgároknak is? Megértették-e a szolgálóleányok LUERETIUST, VERGILIUST, HORATIUST, az óság penészén kapó SALLUSTIUST, a rögs, zordon beszédű TACITUST? „ . . . a' nyelv' dolgában nem a' Szokás a' fő törvény, hanem a' nyelv' ideálja — hogy a' nyelv az legyen a' minek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mind annak a' mit a lélek gondol és érez“. (Bár. él. 19.) A nyelv ideáljának fogalma JENISCH műve útján került HERDERBŐL KAZINCZY gon-

dolatvilágába; igen gyakran él vele, de több ízben más-másképpen fogalmazta az alkalom és a cél szerint.¹⁾

132. (B) Purista és neológ egyetért abban, hogy nyelvünkért és irodalmunkért azt kell cselekedni, ami hasznára van. De mi módon? Ha a puristák tanácsa után járunk, akkor nyelvünk *az lesz a' mi volt*, azaz csinatlan, durva, szegény. — Ha pedig azt tesszük, „a' mit minden lelkes, minden gondos Írónk cselekedett . . . a' mit VIRGIL, HORÁTZ, CICERO javall és tanít . . . a' mit a Debreczeni Grammatika elkerülhetetlennek mond és nem kárhoztat — azt, hogy a' mi míveletlenségének szennyeiben senyvedett nyelvünk ezeket a' szennyeit végre lerázza, természeti erejét kifejti, a' neki tulajdon szépségében elő-kél“. Ennek eszközei pedig, ha az író (1) a nyelvet idegen, de elfogadható szépségekkel gyarapítja; (2) ha fertelmes hosszású szavainak farkát elnyesi pl. reménység: *remény*, háladatosság: *hála*, ékesség: *ék*, csínosság: *csín*, (= cultura); (3) ha ideáinknak, melyeket eddig csak idegen szóval, vagy egyáltalán nem tudtunk megnevezni nevet keres; (4) ha „szóllásunk, a' köz nép szóllásaitól eltávozván, nemesbbé lesz, energiát, praecisiót, kellemet, zengést nyer“; (5) óhajtanók, hogy nyelvünk több színűséget (Vieltönigkeit) kapván* az idegen nagy írókat „eggy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szókából fűzött beszédben, de nem eggyenemű beszédben, 's mindenikét a' neki-tulajdon színben, tónban, fordíthatni“. Evvel KAZINCZY a stílus legfőbb művészi kellékét állítja oda törekvése céljául.

133. (C) Mint tulajdoníthatja magának azt a jogot, azt a hatalmat az író, hogy így bánjék a nyelvvel? Úgy, ahogy EPAMINONDAS parancs és megbízás nélkül megverte az ellenséget, bízva a maga tehetségében és tudásában. Erre tanít a külföldiek irodalmának példája, de saját nyelvünk is, hiszen még BARTZAFALVI és DUGONICS szavai is honosságot kaptak, mert VIRÁG és KIS műveivel szentesítette őket. „Új nyelvet a' sokaság teremte: a' már készet . . , nem a' nép, nem a' szokás, hanem a' jobb Írók viszik . . . tökélet felé“; az új szó elfogadására mindig hajlandó a nép, „ha az múlhatatlanúl-szükséges és széphangzású lészen, és ha az Író azzal gyakrabban nem él mint illik“. BÁRÓTZI ezt a munkásságot még nem tehette, korán volt; RÉVÁITÓL várhattuk volna; „A való

¹⁾ THIENEMANN : EPHK. XXXVI, 84, 129; SIMAI : MNy. VIII, 347; VÁCZY, Kaz. Lev. X, 537.

[olv. való] pont örökre el lesz ugorva ha most nem tesszük; ha pedig tesszük, a' nyelv óriási léptekkel fog haladni“.

Ezekben KAZINCZY mintegy tételelesen megállapította a maga felfogását a nyelvújítás jogairól és kötelességeiről. Amit ezután írt, az már nem új dolog, legfeljebb elveinek bővebb kifejtése s az ellenérvek élesebb cáfolata. Hogy elméletét gyakorlatban is bemutassa, buzgón dolgozik munkái kiadásán s előkészíti fordításainak kilenc kötetét, amely 1814—1816-ban meg is jelent. A sok nyelvből, sok írótól, sok műfajnak fordítása ugyanis, szerinte a legjobb eszköz a magyar stílus megújítására és kifejelesztésére.

134. A Mondolat. Míg KAZINCZY műveinek kiadásával foglalkozik, a leveleinek, epigrammáinak, prózai műveinek csipkedő gúnyos hangjától sértett ellentábor nem igen talál módot a megtorlásra. KULTSÁR ISTVÁN lapjában, a Hazai s Külföldi Tudósításokban, melynek különben KAZINCZY is munkatársa, hallatszik itt-ott egy-egy tiltakozó megjegyzés; PETHÉ FERENC, aki ez időben nagyon neki veti fejét a szócsinálásnak, méltatlankodó kifakadást ír a Nemzeti Gazdába (1813, 43. sz.), mert KAZINCZY néhány szószörnyetegét rosszalotta. Ekkor jelenik meg 1813 végén a Mondolat, irodalmi életünk leghíresebb gúnyirata, mely a két tábor lappangó ellentétét nyílt harccá lobbantotta.

A Mondolatról szóló jókora irodalom már egészen tisztázta a paszkvillus keletkezését, csak mintái körül van még néhány földerítésre váró pont.

A nyelvújítás szertelenségeit kezdettől fogva egyre gúny kíséri. Kezdi a sort magának BARTZAFALVINAK önmagát gúnyoló búcsúztatója¹⁾ majd a bécsi Magyar Musa leoninus distichonjai²⁾ a Debreceni Grammatika alapján készült HUNYADI-SZAKLÁNYI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795); PETHÉ FERENC cikke a Gazdaságot Tzélozó Ujságban.³⁾ A Debreceni Grammatika elveinek ideiglenes győzelmével elhallgat a gúnyolódás, de KAZINCZYNak támadó fellépése, a Magyar Régiségek óta ismét halmozódik az anyag s végül Högyész Máté feleletében (1811) és a Mondolatban fakad ki.

135. A Mondolat 106 (102+4) lapból álló kis könyvecske⁴⁾.

¹⁾ M. Hirmondó, 1786, aug. 30. — Vö. 87. pont skk. .

²⁾ 1787, 55 levél.

³⁾ 1796, jún. 28.

⁴⁾ Újabban kiadta BALASSA JÓZSEF bevezetéssel és magyarázattal: Régi MKtár X.

Címlapja: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített újszótárral együtt. Angyalbőrbe kötve, egy Tünet forint, Dícsalalom. 1813.”¹⁾ Középen kép; kerek görög templom, tetején lobogó tűz. A címlappal szemben címkép: háttérben felhők felett áttekintő nap; előtte a Helikon kettős orma, a jobboldalin Pantheon-szerű épület, a baloldalin az ágaskodó Pegazus, kinek lába alól Hippokrene forrása ömlik alá egyre szélesedő patakban; a bal orom alján hetes Pan-sipját üdvözletre emelő Satyr ül; a Helikon alján kantáros, farmatringos számaron KAZINCZY kürtöt fújva igyekszik fölfelé; fején borostyánkoszorú és a lepe, akantárt fogó bal kezében csörgős háromszög²⁾, az első kápn lóg a lant, a hátsón a szonettírás jelvénye, a gitár. A kép alatt VÁLYI NAGY FERENCZ hatsoros verse. A címlap visszáján (1) A *nehéznylelvű* epigrammából (Töv. és Vir.) jelige; a következő levél mellső és hátsó lapján (2) ajánlás: *Zafir Czenczinek* (KAZINCZY FERENC anagrammája); azután (3) *Édes Angyalném!* megszólítással ajánló levél; (4) ismét jelige Dayka Életéből: „Lassan megyünk elő, de hatalmasan — akármit mond Beótzia . . .” Következik (5) a *Vezérszó*; utána (6) három leoninus distichon *Csabai A.* aláírással; ezt követi maga a (7) *Mondolat*, mely áll egy bevezetésből és 3 cikkből, kísérik a lap alján jegyzetek; továbbá (8) egy *Híresztelés*, (9) a *Szótár*, végül (10) egy *Függelék* s (11) a sajtóhibák kijavítása; befejezésül KAZINCZY Töviséből (12) a békák kara: *Brekeke . . . Klóax! — Tuú!*

136. A *Mondolat* keletkezése. A *Mondolat*ban két alkatrészt kell megkülönböztetnünk: a SZENTGYÖRGYI-félét s a SOMOGYI-félét. Az első rész keletkezését KAZINCZY magától SZENTGYÖRGYITŐL tudta meg: „Debr. Senator BÖSZÖRMÉNYI PÁL, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak . . . Superint. BENEDEK MIHÁLYHOZ egy leveleskét küldé, mellyet SZAKLÁNYI azon új szókból szőtt. BENEDEKnek nagy öröme volt a' bolond levelen [ez azóta elveszett, avagy lappang], 's mindent kért hogy irjanak több illyet, kérte SZENT GYÖRGYIT is . . . Ez az ember mind KIS JÁNOSNAK mind nekem igen kedves barátunk, 's szüntelen harczolt kettőnk ellen, és bennünket attikai sóval csipkedett Antipurismusunkért . . . Ez a'

¹⁾ Megjelent Veszprémben.

²⁾ Ezt a zenei triangulumot BALASSA az új kiadás előszavában 17. l. „szabadkőműves jelvény”-nek magyarázza, valószínűleg a Felelet 3. l után: „Minek a' Sonett Írók symbólja 's a' kőműveseké? KAZINCZY maga „ein musikalisches Triangel”-nek mondja, Lev. XI, 179, 241, 253.

SZENT GYÖRGYI engedett a' BENEDEK unszolásainak, 's irt egy valamit.¹⁾ SZENTGYÖRGYI JÓZSEF dr., Debrecennek akkortájt első orvosa volt, igen művelt, finom és olvasott úri ember; KAZINCZYNak testi lelki jó barátja, aki sokat évdött vele szóújításai és idegen szólásai miatt és 1804-ben csupa „xenologismusból és soloecismusból“ szerkesztett levélben rótta meg jókedvű tréfával KAZINCZY törekvéseit.²⁾ Ez azonban semmiképpen sem a Mondolat csírája, mint egyesek vélik,³⁾ mert SZENTGYÖRGYI levelezése KAZINCZYval előbb is utóbb is telve van komoly és tréfás vitatkozással s csak azt bizonyítja, hogy SZENTGYÖRGYIben megvolt a hajlandóság ilyen stílus-paródiára. SZENTGYÖRGYI-nek BENEDEK unszolására szerkesztett tréfás iratkáját Debrecenben aztán több ízben lemásolták és köröztették. Egy példányát BENEDEK MIHÁLY 1810-ben elküldte a Nemzeti Múzeum kéziratárának;⁴⁾ erről már KAZINCZY is tudott valószínűleg HELMECZI értesítéséből.⁵⁾ SZENTGYÖRGYI szövege (8 lap, hozzá 6 lapnyi, 185 szóból álló szótár) az 1813-i Mondolatban dőlt szedéssel a 19. laptól a 46. lapig terjed; a szótár szavai a RMKtár kiadásában csillaggal vannak megjelölve. SZENTGYÖRGYI maga ezt írja róla KAZINCZYNak: „... mikor a' futó [cursiv] betűkkel nyomtatott részihez értem, tsak el állott szemem szám, látván, hogy az én tőlem ártatlanul és tsupa juchsból írt játékot találom illy gonosz végre fordítva.“ SZENTGYÖRGYI szövegének egyik, már kissé „eltorzult“ szövege került Dunán túl SOMOGYI GEDEON, vespérmi esküdt kezébe, aki aztán bővítményekkel ellátva kiadta.⁶⁾ A szöveg keletkezését KÖLCSEY 1809-re teszi, de belső okok alapján korábbi időpont: 1807 valószínűbb; mindenesetre KAZINCZYNak „Hotkócz-Anglus kertek“ című cikkének megjelenése után⁷⁾ és FOLNESICS Alviná-jának (1807) megjelenése, vagy ismertebbé válása előtt.⁸⁾ SOMOGYI GEDEON munkája tehát minden, ami a tulajdonképpeni Mondolaton kívül van: címkép, címlap, jeligék, ajánlás, ajánlólevél, vezérszó, a jegyzetek a M. szövegéhez, a híresztelés s a szótár anyagának

¹⁾ Kaz. Lev. XI, 252, 279.

²⁾ Kaz. Lev. III, 167.

³⁾ Nyr. XXXVII, 39, XLI, 319.

⁴⁾ Mai könyvtári jelzése: 18. Quart. Hung.

⁵⁾ Kaz. Lev. XI, 247.

⁶⁾ SZENTGYÖRGYI hiteles szövege szintén megvan teljes terjedelmében Irodört. Közl. IX, 228.

⁷⁾ Haszn. Mul. 1806, I, 26.

⁸⁾ Nyr. XLI, 319.

185-ről kereken 1000-re való kibővítése. SOMOGYI a munkában OROSZY PÁL, FÁBIÁN JÓZSEF, MÁRTON ISTVÁN, RUSZK JÓZSEF támogatták, terjesztették az előre kinyomatott Hiresztelést és 10 forintnyi előfizetést szedtek érte.

137. A Mondolat forrásai, melyekből a szerkesztők a kigúnyolt szavakat, szólásokat, sőt mondatokat vették a következők:

SZENTGYÖRGYI forrásai: 1. WÁNDZA MIHÁLY Búsongó Ámora (1806); 2. BARTZAFALVI Szigvártja (1787), A tudományok magyarul (1792); 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795), mely BARTZAFALVIT, DUGONICSOT, RÉVAIT és BENKÖT gúnyolja; 4. magának KAZINCZYNAK munkái és SZENTGYÖRGYIVEL való levelezése. — BARTZAFALVIRA nézve nem a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél volt az egyetlen forrás, mint egy kutató véli (Nyr. XLI, 319); az eredeti Mondolat szótárának összevetése az említett két munkával bizonyítja, hogy a levélen kívül is használta BARTZAFALVI műveit.

SOMOGYI forrásai: 1. WÁNDZA Búsongó Ámora; 2. BARTZAFALVI művei; 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél; 4. FOLNESICS Alvinája (1807); 5. PERETSZENYI NAGY LÁSZLÓ költeményei; 6. KAZINCZY munkái, különösen a Tövisék és Dayka Élete; 7. BERZSENYI verseinek 1813-i kiadása; 8. PÉTHE FERENC újításai; 9. a Tiszti Szótárak (I. SOMOGYI G. Értekezés. 1819. XVII.)

138. A Mondolat mintái. Májig sincsen tisztázva a Mondolat mintájának, vagy mintáinak kérdése. KÖLCSEY SCHULZNAK CAMPE új németiségét csúfoló paszkvillusát említi;¹⁾ nem sikerült eddig bebizonyítani, hogy SZENTGYÖRGYI ezt látta.²⁾ Mások CAMPE SZÓTÁRÁBAN látják a mintát, ez is kétséges.³⁾ SZENTGYÖRGYI Mondolata alakjában teljesen eltér a vélt mintáktól. Ezek egyike levél; a másika németesítő szótár: a címszavak idegenek, mellettük az ajánlott német szavak, bevezetésül egy értekezés a nyelvmívelésről. SZENTGYÖRGYI Mondolata pedig, mint már címe is mondja: oratio, beszéd, szónoklat,⁴⁾ (vö. a II. cikk kezdetét: „Beszédem Második Részében . . .”) s az egyházi beszéd váza szerint készült: bevezetés (tétel kimondása: „a' Magyar Nyelv' Kimiveltetésének szükséges, és kerülhetetlen volta”; fohász; tétel felosztása: „Három

¹⁾ M. Munk. IX, 230; Felelet a Mond. XI.

²⁾ Nyr. XXXII, 1; EphK. XXXVI, 133.

³⁾ EphK. XXXVI, 36; Nyr. XLI, 318.

⁴⁾ A SZÓ BARTZAFALVIÉ, ő oratio jelentéssel csinálta.

dolgokról czélozok a' fel-tett tárgyhoz képest. Első tekinteti: mely szükséges a' Magyar Nyelvmivelés. Második: Kivégzi annak lehtettét. Harmadik: módjait és segédeit fedezi"); tárgyalás (a tétel három részének kifejtése); rövid záradék s az *ámen* helyett: „Mondoltam, vagy — Zungottam“. Ez a forma már csak azért is valószínű, mert hiszen egyházi emberek szólítják föl az írásra, számukra írja; hangjában, előadásában, fordulataiban is templomos, kenetes. A Mondolat három tétele pedig igen közel jár a KULCSÁR-féle pályatétel kérdéseihez s éppen akkoriban (1806) jelentek meg a megjutalmazott művek.¹⁾ A függelékül mellékelt 185 szóból álló szójegyzék — korántsem CAMPE-szerű nagy szótár — hanem hasonlít a BARTZAFALVI, KAZINCZY idejének divatjához: az ismeretlen vagy új szavak közlése magyarázó jegyzékben (Szigvart, Bácsmegyey). Nem valószínű, hogy SZENTGYÖRGYI, az orvos, annyira jártas lett volna a külföld nyelvújító irodalmában, mint KÖLCSEY vagy SZEMERE, hogy mintáját is onnan vegye. KAZINCZY levelezésének óriási tömegében sem kerül elő SCHULZ vagy CAMPE e kérdéssel kapcsolatban.

139. SZENTGYÖRGYI Mondolatának éle a WÁNDZA és BARTZAFALVI-féle szertelenségek ellen irányul, mellékesen KAZINCZY-t is csipkedi; SOMOGYIÉ, bár magában a szövegben nincsen semmi sértő KAZINCZYRA nézve, a címképpel, címlappal, ajánlással s az idézetekkel félreérthetetlenül a széphalmi diktátorra céloz.

Hatása példátlan volt, soha még irodalmi termék ennyire föl nem keltette a közérdeklődést. Az ortológusok és KAZINCZY ellenfelei ujjongtak. KAZINCZY maga eleinte föl volt háborodva, nem annyira az ellene irányuló szatira miatt, hanem hogy őt ez a „cento“ (más szövegek szavaiból és szólásaiból összetákolt mű) a WÁNDZA, FOLNESICS, PETHE, PERECSENYI-féle írókkal egyszerre említi. Csakhamar higgadtan ítél róla: „Azért hogy szerencsétlen újítások is esnek a' nyelven, nem következik hogy minden újítás szerencsétlen 's minden újítás tilalmas. 'S valamint mindennek a' világon van valamely haszna, úgy van ennek is: — a FOLNESICSEK, VANDZÁK, PETHE FERENCZÉK megszeppennek 's nem fogják üzni bolondságaikat.“¹⁾ Még a Mondolat előtt, 1812-ben keletkezett egy nagyon durva gúnyirat KAZINCZY ellen,²⁾ melynek szerzőségével egy ideig LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF, sárospataki tanárt gyanúsították, aki pápai tanár korában kikelt a

¹⁾ Nyr. XLI, 318.

²⁾ Lev. XI, 248.

³⁾ L. a Mondolat új kiadásának függelékében.

„szófabrikák ellen“ (l. 91 pont). Igaz, hogy LÁCZAI heves ellenfele volt KAZINCZYNak és újításainak, a Mondolatot örömmel terjesztette, de kiderült, hogy e határtalanul nyers és aljas irat szerzője nem lehet ő. Írója ma is ismeretlen.

Irodalom: *Mondolat* új kiadása, bevezetéssel és jegyzetekkel BALASSA JÓZSEF-től. RMKtár X, 1898; a bevezetés végén az irodalom jegyzéke; KAZINCZY Levelezése XI, XII. köt. és VÁCZY JÁNOS bevezetései; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 132 sk.; SIMAI Ö. Nyr. XLI, 318 sk.; HARSÁNYI ISTVÁN, K. ellen írt gúnyirat szerzője [nem Lácza Szabó József] Irodalomtörténet, VI, 501; SZILY, Szentgyörgyi Mondolata: Irod. Közl. 1899, 228.

140. A Felelet. KAZINCZY nem találta illőnek, hogy a Mondolatra feleljen. Tanítványai és barátai SZEMERE PÁL és KÖLCSEY FERENC azonban még 1814 nyarán Pécelen hozzáfognak a Felelet megírásához. A források: Mondolat, PERECSENYI, WÁNDZA, KOVÁCS PÁL közmondásai 1794, ÉDES GERGELY, FOLNESICS, PETHE, a Debreceni Grammatika, ZRÍNYI Syrenája, DUGONICS Etelkája és Tudakossága, JENISCH és GARVE értekezései, GYÖNGYÖSI JÁNOS, a leoninista, VARJAS JÁNOS és éneke, LUKÁTS MIKLÓS s egyebek. A könyv kinyomatását a cenzura eleinte nem engedte meg; a szerzők távollétében BILKEI PÁP FERENC kénytelen volt módosítani a szövegben, a címlapon álló SOMOGYI GEDEON helyébe BOHÓGYI tette s így 1815 júliusában a könyv megjelent. A bevezetés KÖLCSEY tollából BOHÓGYI GEDEON nekrológiáját közli, melybe mind az fel van dolgozva, amit SOMOGYI GEDEONTól megtudhattak. Utána a korabeli próza- és versírók módján kitűnő stílusparódiák, melyek a pórias, parlagi, terjengős kényszeredett előadást, a mesterkélt verselést, a Debreceni Grammatika tudakosságát gúnyolják; főleg sikerültek a nagyképű jegyzetek, melyekben lehetetlenség rá nem ismerni a mintára: CSOKONAI sokjegyzetű kiadványaira. A Felelet nagyjából SZEMERE műve; KÖLCSEYTől való a bevezetés, ZAFYR CZENCZI levele, a debreceni grammatikus levele és HÖGYÉSZI MÁTÉ verse, talán még néhány jegyzet. KAZINCZYNak sem az előkészítésben, sem a szövegben semmi része nem volt; de amennyire bántotta eleinte a Mondolat, annyira örült a Feleletnek. Hívei közül is azonban sokat bántott a kétségtelenül sértő durvaság, kivált az, hogy SOMOGYI halottnak mondja. Az ortológusok tábora haraggal és megbotrátkozással olvasta a Feleletet; mindenki sértve érezte magát, még olyan is, akinek irodalomhoz, nyelvújításhoz semmi köze sem volt. A harag természetesen KAZINCZY ellen irányult;

híre járt, hogy Somogyiék válaszra készülnek, mire SZEMERE egy második Felelet tervét forgatta elméjében. SOMOGYI válasza azonban késett s csak évek múlva, 1819-ben jelent meg Értekezés-ének bevezetésében, de már minden hatás nélkül. Egy kéziratban maradt választ 1815-ből közöl H. KISS KÁLMÁN az Irod. Közl.-ben (VI, 473), mely híven másolja a Feleletet.

Közvetlenül még a Mondolat-pörhöz tartozik az a két ismeretetés, melynek egyikét KAZINCZY jó barátja, RUMY KÁROLY írta a lipcsei Allgemeine Literatur Zeitung-ba (1816, 39. szám) és sok bizalmas részletet tartalmaz; másikat Z. betű alatt BALLA KÁROLY írta a Tudományos Gyűjteménybe (1817, VI, 97). Mind a kettő KAZINCZY javára dolgozik a közönség megnyerésén; BALLA azonban némely dolgot teljesen félreért. (SZEMERE szerint Z. alatt BALLA, VÁCZY szerint SZENTMIKLÓSSY rejtőzött.¹⁾)

Irodalom: A Felelet kiadása BALASSA JÓZSEFTŐL: RMKTár XI. bevezetéssel és jegyzetekkel. Függelékül a két bírálat és SOMOGYI válasza. — VÁCZY JÁNOS, Egy fejezet a nyelvújítás történelméből: Budapesti Szemle. CXVIII, 1904; TAKÁTS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle 1890; A Mondolat és Felelet hatása: Kath. Szemle 1891. KAZINCZY Levelezése XII–XIV, VÁCZY JÁNOS bevezetései; CSASZÁR E. Kazi czy 1814–15-ben: EPhK. VIII, 206. PITROFF P. A Felelet egy érdekes példány: Nyr. XLIII, 122.; CZEIZEL, Kölcsey szerepe az Antimondolatban: Irod. Közl. XXXVIII, 76.

141. Viták a Tudományos Gyűjtemény megjelenéséig. A Mondolat és Felelet, valamint a hozzáfűződő, de napvilágot nem látott, kézíratos paszkvillus és pamfletirodalom fölkelte a nagy közönség érdeklődését is a nyelv ügye iránt; igaz, hogy az egykorúakat inkább érdekelte a tollharc személyi része, de ezzel együtt a nyelvi kérdések is közbeszéd tárgyaivá lettek. Magánlevelek, társasági összejövetelek, megyegyűlések, az iskola termei, mind visszhangoztak tőlük, vitatkoztak róluk, s így ország-szerte mindenkinek vagy KAZINCZY mellett, vagy ellene kellett pártot fognia. Ellenfelei Abaúj vármegyét rá akarják bérni, hogy végzéssel tiltsa el KAZINCZY-t az írástól.²⁾ KAZINCZY eddigi elméletéhez gyakorlati bizonyíték nak és példának Munkái: Szépliteratura kilenc kötetét szánta, s ettől várta elveinek győzelmes diadalát. Amint a kötetek egymásután megjelentek³⁾ a hatás mind erősebben jelent-

¹⁾ Vö. RMKTár XI, 18. és Kaz. Lev. XV, 603.

²⁾ KÖLCSEY levele, 1817, jún. 11. — Kaz. Lev. XII, 168.

³⁾ I, IX: 1814; II–VII: 1815; VIII: 1816.

kezett. Levelek és tudományos értekezések taglalták, fejtegették, támadták KAZINCZY nézeteit és felfogását. Minthogy a vita jellege általában komoly volt, s bár sok éles és epés szó is esett, mégis távolmaradt a Mondolat-félék személyes mocskolódásától, KAZINCZY valamennyi támadással fölveszi a harcot; tudomást szerez minden ellentétes véleményről, levélben fölkeresi ellenfeleit, újra meg újra ismétli régebbi nézeteit, újakat csatol hozzájuk, kihívja a legósdbb álláspontot is, szóval olyan hihetetlen buzgósággal, lelkesedéssel és kitartással szítja és éleszti ezt a szellemi tornát, mintha nem is ő volna minden támadás célpontja. Valóban, inkább fölötte is áll a harcnak; vezetője, intézője inkább, mint sorban küzdő bajnoka. Hiveinek kisebb csapata: SZEMERE, KÖLCSEY, VITKOVICS, HORVÁT ISTVÁN, HELMECZI, SZENTMIKLÓSSY, buzgón szolgáltatja a vita anyagát, kivált SZEMERE PÁL, a nyelvújítási harc „szertárnoka“, ahogy SZVORÉNYI nevezi (Fejl. tün. 22), nagy szorgalommal gyűjti régibb és újabb írókból a szavakat, valóságos nyelvújítási szótárt készít¹⁾ állandó fegyvertárul. KAZINCZY régebbi hívei közül többen, KIS JÁNOS, SZENTGYÖRGYI, PÁPAY SÁMUEL, megijedve a vezér merészségétől, óva intik mérsékletre, féltik az ügyet; míg DESSEWFFY JÓZSEF, aki határtalan rajongással csügg barátján, ellenvetéseit újabb buzdítással tetézi. Az ellenfelek közül Debrecen hallgat leginkább; sem tudományos készsége, sem irodalmi műveltsége nem áll meg KAZINCZYVAL szemben; már a Magyar Régiségekre sem találkozott, aki válaszoljon; ha tesz valamit, az inkább személyeskedés, gúnyolódás, melyre a HÖGYÉSZ MÁTÉ alakja miatt Szatmárban, sőt Szabolcsban is társra talál. Komoly ellentelek a dunántúliak. Már a Mondolat előtt fölemeli szavát KAZINCZY újításai ellen RUSZEK JÓZSEF apát.²⁾ A bécsi Annalen-ben megjelent Himfy-recenziót³⁾ s a Tövisék Himfy-epigrammáját egész Dunántúl sértésnek fogta föl s még azokat is, kiknek nem volt részük a Mondolatban, ingerültté tette KAZINCZY iránt; KISFALUDY SÁNDOR, TAKÁCS JÓZSEF, HORVÁTH ENDRE, PÁPAY SÁMUEL és VERSEGHY FERENC levelezésben és személyesen szövetkeznek ellene.

142. Az igazi irodalmi vitának akkoriban még nagy akadálya volt egy arravaló folyóirat hiánya. KULTSÁR lapja, sem mint hírlap, de szerkesztőjének nem eléggé elfogulatlan felfogása miatt sem, nem volt

¹⁾ Ma a zirci apátság kéziratárában, 479. sz. — Kaz. Lev. XIII, 213, 392, 402.

²⁾ A filozofiának előljáró értekezései előszavában, 1811—12.

³⁾ 1809, újra magyarul Erdélyi Múzeum. I, 72, 1814.

alkalmas. KAZINCZY egyre sürgette egy folyóirat megalapítását, a fel-felmerülő terveket örömmel üdvözölte. Végre 1814-ben megjelenik az Erdélyi Múzeum; a nyelvújítási harc egy-két mozzanata benne fel is merül; de hosszú időszakokban megjelenő, nem eleget befogadható füzetei, a szerkesztőnek távoli lakása, nem tették alkalmassá, hogy a szellemi élet igazi szervévé legyen; 1818-ban, a 10. füzettel meg is szűnt. Állandó folyóiratunk csak 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény megalakulásával lett; hosszú időn át ez volt minden tudományos megnyilvánulásnak és törekvésnek egyetlen színtere. A nyelvújítás vitája is itt emelkedik értékben és hatásban a legmagasabbra.

A Tud. Gyűjt. megjelenéséig a vita, mint előbb, a levelezésben és röpiratokban, könyvek előszavaiban, jegyzeteiben folyt. KAZINCZY mindenfelé tudakozza a hatást, melyet DAYKA és BÁRÓTZI életrajzában kifejtett elvei tettek, s a legnagyobb megütközéssel attól kapta az első, komoly ellenvetéseket, akitől alig várta, legjobb dunántúli barátjától, KIS JÁNOSTÓL.¹⁾ Leveléhez egy rövid, de szabatosan fogalmazott értekezést csatol: „Egynéhány gondolatok a Magyar Nyelv kimívelése eránt“. Az 1806-i jutalomfelelethez képest sok közeledést mutat KAZINCZYHOZ, de elveit teljességükben nem fogadja el. Az író nem tartja a nyelv önkényű urának, csak fejlesztőjének; fődolognak ítéli, hogy „az Író munkájával az olvasót bájosni tudja“, de az eszközöket óvatosan válogassa. Amin KAZINCZY legjobban megütközött, az volt, hogy KIS JÁNOS az ő és hívei működését „revoluzio“-nak mondta: „A nyelv-újításban tovább érünk, ha lassan járunk“.

Mikor KAZINCZY hallja, hogy GYARMATHI SÁMUEL munkáinak I. és IX. kötetével foglalkozik, kéri, küldje el megjegyzéseit. GYARMATHI ezt 1815 szeptemberében meg is teszi.¹⁾ Szorgalmasan ki-
szemelgette a két kötetet, bennük „igen sok jót, szépet, jelest, elmést, furcsát, kellemetést és szűróst is“ talált; az új szók és kitételek legtöbbjéhez hozzászólt, s óhajtja, hogy a szokatlanokat is „tűrjék, szenvedjék el, sőt végtére szeressék és szokják meg“ az olvasók. Legtöbb kifogása van a németből vett szólások ellen, melyeket grammatikai szörszálhasogatással kell megvizsgálni, hogy a „finnyás, érzékeny s jóhoz szokott magyar fül“ meg ne botránkozzék benne.

¹⁾ 1814, okt. 7. Kaz. Lev. XII, 239.

²⁾ Kaz. Lev. XIII, 129.

KAZINCZY 1815, dec. 21-én TELEKI LÁSZLÓNAK, a KULTSÁR-féle kérdés egyik legalaposabb fejtegetőjének (Buzgó esdeklés 1806) véleményét kérdezi (a levél elveszett), mire TELEKI a saját munkájára és KAZINCZYNAK elveire való hivatkozással felel is.¹⁾ Az Esdeklésben vallott nézeteit megismétli; KAZINCZYVAL szemben pedig kijelenti, hogy „még kevesebbé engedhetném meg azt, hogy a Szép Írók Urai a nyelvnek. Ők leg felyebb bővitői, pallérozói a nyelvnek; a Grammaticusok a Szép Írók próbáinak rendben szedői; a publicum pedig egyedül meg ítélője, el fogadója, és . . . Ura a nyelvnek“. Persze a publikumot, a közönséget meghatározni nehéz; a köznép nem az; leginkább „az az egész értelmesebb közönség, amely akármely kis mértékben is okoskodni tud“²⁾. TELEKI az egyetlen, aki érdemlegesen tárgyalja KAZINCZY stílus-elveit. „ . . . a Magyarnak . . . törsökösen csak egy Stylussa vagyon“; vannak a műfajokban, a kötött és kötetlen beszédben változások, „de maga a Stylus nem változik. A stylus tisztaságának, meg határozotságának, a nyelv Geniussának mindenütt meg kell maradni, csak a tzifrasága, fel emelke[det]tsége változhatik. A mi igazán hiba a Köz Beszédben, azt se a kötött, se a köttetlen Írás módjában meg nem engedném“. Látnivaló, hogy TELEKI nem értette meg egészen KAZINCZY nézetét s a stílust nagyon közel viszi a nyelv szabályaihoz.

143. KAZINCZY nem válaszol közvetlenül TELEKINEK, hanem mivel elvi kérdésekről van szó, szokása szerint a nyilvánossághoz fordul s a KLOPSTOCK Messiása tervezett kiadásához írt Jelentésben felel.³⁾ Azoknak, akik fordításait érthetetleneknek és a nyelv rontásának tartják, ezt mondja: „ . . . feledni látszanak hogy egy a' Nyelv: de az hely' 's a' szólló' nyelve nem egy Nyelv . . . MARMONTELEM . . . nem úgy szóll, hogy minden Olvasó érthesse, hanem úgy mint egy magyarúl jól megtanult és akarva soloecisszáló Francia fogna szóllani, vagy egy Párizsban sok ideig lakott Magyar a' Párizsban sok ideig lakott Magyarok' körében“. „ . . . valóban rontjuk a' nyelvet, 's valaha, valaha már látszik hogy rontjuk“. „Hogy Magy. Tudós társaságunk legyen, azt óhajtuk; de nem azt, hogy az szabja meg az Irónak mivel szabad élni 's mivel nem, 's az Olvasónak, mit érezzen jónak mit rossznak“. „ . . . a' Szép-Író, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura 's Törvényszabója a' Nyelvnek, mint

¹⁾ 1816, jan. 16; Kaz. Lev. XIII, 418.

²⁾ Ez a Quintilianus-féle „consensus eruditorum“.

³⁾ 1816. Kaz. Lev. XIII, 476.

a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrije, rabja". KAZINCZY az ellenvélemény arra bírja, hogy elveit a végletekig kiélezze, hogy a harcot is végletekig fokozza. Közben újra elküldi mindentelé a már 1810-ben készült, de a Tövissekbe fel nem vett epigrammáját a Nyelvrontóról: „Rontott, mert építeni akart, Palladio . . .”, híveit tüzeli, ellenfeleit ingerli, érezvén a maga igazságát, mikor az író egyéniségének függetlenségét meg akarja szabadítani az iskola és a társas megegyezés nyűgöző igája alól. Hogy szavai, elveinek fogalmazása szélsőséges és túlzott volt, azt magyarázza a küzdelem heve és KAZINCZY törekvése, hogy a nemtörődömséget s a közönyt megtörje.

Időközben nyomtatásban is jelentek meg, nem annyira támadások, mint inkább komoly fejtegetések a nyelvújítás ügyéről.

144. ZSOMBORI JÓZSEF gyulafehérvári tanár: „Egy két észrevétel a' magyar nyelv' mostani állapotjáról“ címen értekezést írt az Erdélyi Múzeum III. füzetébe (1815, 152.), melyben minden név megnevezése nélkül az újabb irodalom nyelvi jelenségeiről szól. Hivatkozik az ARANKA-féle erdélyi nyelvmívelő társaságra s újra óhajtja ilyennek megalapítását, mert csak tudósok együttes munkálkodásától várja annak a zavarnak megszüntetését, mely a nyelv bővítésében és csinosításában uralkodik: „a' Nyelvmívelés, rontássá vált . . . Jó igen jó volna, minden Magyar Irónak, előre meggondolni azt, hogy a' Nyelv nem az enyim sem nem a' tied, hanem édes miénk“. A nyelvbővítés módjainak azokat sorolja fel, melyeket e korban minden józan ortológus helyeseknek tartott; bővíteni kell, de módjával, ritkán. Kíván az újítótól nem feszes, de mégis alapos grammatikai tudást; e mellett tekintse a szokást is, mely a grammatikával együtt a nyelv természetén épül: a pusztá grammatizálás szörzsálhasogató és „a' Nyelvnek külső kergein fog rágódni“. Kárhoztatja az idegenszerű, főképpen németes szólásokat. Örvend a sok új írónak, kiknek nyelvünk sokat köszön, „de találatnak nem kevesen olyanok is, kik vagy éretlen ítéletből vagy helytelen buzgóságból Nyelvünk' zavarásában messze mentek: annak épségit és tisztaságát megsértették; sőt példájokkal másokat is rossz útra vezettek“. KAZINCZYt a fejtegetésből eleinte csak az kapta meg, hogy ZSOMBORI az írók nyelvmívelő munkálkodását tudós társasággal akarja szabályoztatni. Az író szabadságának megsértését látja benne s ezért ingerülten és becsmérőleg ítél ZSOMBORI többi nézetéről is.¹⁾

¹⁾ Pl. Lev. XIII, 248; vö. KÖLCSEY M. M. IX, 159.

Készül cikket írni válaszul az Erdélyi Múzeumba; utóbb azonban lecsitul, még jót is lát Zsombori értekezésében s nyilvánosan nem felel neki.

145. Sokkal súlyosabb BEREGSZÁSI NAGY PÁL könyve: „Dissertatio Philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingua magyarica“ (Pest, 1815.). A szanszkrit nyelv egyszerű, világos és szabályszerű szerkezetéhez hasonlítja a magyart. A szanszkrit nagy szabályszerűségét tudósok munkájának tulajdonítja; ezért a magyar nyelv rendszere fölött is azoknak kell örködniök. A régi magyar nyelv törvényeit régi íróink és tudósaink mindig tiszteletben tartották; tisztelni kell őket ma is, ha nyelvünket gyarapítani és művelni akarjuk. De ennek ép ellenkezőjét látjuk újabb irodalmunkban. Az újabb írók a nyelvbővítés határait vakmerően átlépték, azt a szabadságot, melyet a származtatás törvényei megadnak, szabaddosszággá változtatták; önkényesen koholtak sok fonák, idéetlen, szörnyeteg szót, vagy hetvenkedsből, vagy az etimológia nem tudásából; mindenféle németességekkel élnek, melyek ellene vannak nyelvünk természetének. „Tales [voces] certe fingere talibusque uti, non est lingvam excolere, sed vel jam excultam turpare, pessumdare. Ingenium grammaticum dum parturit, obstetrix ei etymologia — non analogia solum — adsistat necesse est“. (IV—V.) Ehhez hozzáteszi több ízben: „deinde usus et consuetudo“. (pl. 188.) Az egész könyv voltaképpen annak a kimutatása, hogy nyelvújítóink pusztán az analógia, legtöbbször vélt és hibás analógia után indulva, a szavak származásának, etimológiájának törvényeit megszegték; innen a sok szószörnyeteg. Könyve első részében a szükséges hangtani ismereteket adja, második részében a szóképzés és összetétel törvényeit, mindenütt utalva a nyelvújítás helytelen alkotásaira.

146. Sípos Ó és új magyarja. A másik könyvecske, mely a maga idejében ortológus támadás hírében állott, SÍPOS JÓZSEF szentesi tanárnak név nélkül megjelent munkája: „Ó És Újj Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újjat egyesíteni; az az, miképen kelljen a' régi Magyar Nyelvet új szavak, szólások és formák által gazdagítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük, mint némellyek. Előadta egy a' Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő, de a' nyelvet elrontani iszonyodó Magyar“. (Pest, 1816. 96 lap.) Látnivaló, hogy az „egyez-

tetők“ közé tartozott, akik nem riadnak vissza az újítástól, de szélsőségeitől tartózkodnak. Műve első szakaszában a szavakról beszél. Az új szavak csinálásakor három törvényt kell követnünk: 1. „az új szavakat, ha idegen nyelvből formáljuk, formáljuk abból illendően, nemzetünk nyelvéhez erőltetés nélkül alkalmaztatva“. 2. „ne tegyünk az új szavak formálásával a' nyelvenn' erőszakot“. 3. „a' szavak heljes formálása mellett vigyázzunk arra is, hogy új szavainknak, ha csak lehet, ne legyen homályos 's kétséges értelmek“. Nem helyesli a régi szavak felújítását; poétának, orátornak és historikusnak még néha szabad, de matematikusnak, teológusnak nem. Az igaz magyarnak nem sok szüksége van új szavakra; az idegen tudományos terminusok helyett óvatosan éljen új szóval. — A második szakaszban rostálja az idegenszerű szólásokat. — Példáit nagyrészt PETHE FERENC Nemzeti Gazdájából és Földmívelési Kémiájából, PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ Orithiájából, meg HELMECZINEK KAZINCZY műveit hirdető Jelentéséből¹⁾ veszi.

SÍPOS tudományos képzettsége fogyatékos, de igen tiszta és erős a nyelvérzéke, jó megfigyelő és aprólékos pontossággal dolgozik; egyéb, részben nyelvészeti munkái is erről tanúskodnak. Nézeteihez nem ragaszkodik konokul s egyáltalán nem tartozik a Debreceni Grammatika esküdt hívei közé, mint KAZINCZY és köre hirdette.²⁾

147. KAZINCZY bírálata. 1817. KAZINCZY ZSOMBORI értekezését mellőzve együttesen bírálja BEREGSZÁSZI és SÍPOS értekezéseit.³⁾ A bírálatban újra hadat üzen, nemcsak a két tudósnak, hanem az ortológia egész táborának. Mint az egész harcban, itt sem annyira a részletek érdeklik őt, hanem az elvi ellentét, mely köztük van. Szemükre veti, hogy nem ismerik az idevonatkozó irodalmat: KIS, PÁNCZÉL értekezéseit, az ő Philologiai Excursióit DAYKA és BÁRÓTI életében. BEREGSZÁSZI az etimológia törvényeit fejtegeti s a szokás parancsolatait és tilalmait magyarázgatja. Ezek szükségtelen dolgok, „mert a' mi Íróink . . . tudva 's akarva távoznak-el az Etymologia 's a' Szokás' törvényeitől . . . A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segílni, az neki mind szabad; akár engedi a' Grammatica és a' Szokás, akár nem . . . Sőt az író paran-

¹⁾ Szövege Kaz. Lev. XI, 534.

²⁾ Vö. KÖLCSEY Mind. Munk. IX, 154, 174.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII, 87.

csolja hogy úgy legyen, 's úgy lesz; sőt az Író úsussá csinálja a' mi úsus nem vólt . . . A' jó Írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek; a' jó Olvasóé abban, hogy mind azt tűrje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek". (89—91.) Soha, sem előbb, sem utóbb nem szólt KAZINCZY ilyen merészen, ilyen határozottan; soha máskor nem nézett le annyira fejedelmi felsőbbbséggel az író magaslatáról a nyelvrostálgatók szórszálhasogatásaira. SIPOS kifogása, hogy az új írók az új szavakkal „külömböztetik-meg magokat . . . a' pór seregtől" — hinc illae lacrymae! teszi hozzá KAZINCZY, hisz a pór seregbe mind azokat érti, akik a fentebb írást, a különözést nem érzik (93). Tiszteli ő is a grammatikát s a szokást, de kívülök még valamit, amit QUINTILIANUS a cre iudicium-nak nevez, „mellyet mi Ízléssé személyesítünk; mert a Nyelv nem egyedül az Etymologia' és Szokás' karpántlikáján jártatott Empiria' dolga, hanem a' jobbat, igazabbat, szebbet válogató, 's a' Szokást és Etymológiát hol tisztelő, hol nem tisztelő Criticismusé is". (98). Ezen KAZINCZY természetesen a válogató ízlést érti. Szokáson érti azt, amit QUINTILIANUS: Consuetudinem vocabo consensum Eruditorum, „a' mellyet rész szerént az idő, rész szerént a' jó Írók hoznak-bé". Jegyzetben WIELANDNAK ADELUNG ellen írt értekezésére utal, melyet magyarul kiadni készül (100). Fejére idézi BEREKSZÁSZINAK és SIPOSNAK HORATIUS Ars poeticájának híres sorait (47—72), mely szerint az írónak szabad szót „szépíteni, lágyítani, a' hol helye vagyon, darabossá tenni, kurtítani, hosszítani, forrasztani, származtatni, teremteni" s evvel KAZINCZY felsorolja az ő szócsinálásának módjait. Ép így szabad új szót, új szerkezetet is csinálni, idegeneket behozni, mert sokra van szükségünk. Itt van az a pont, melyen a két fél nem tud megegyezni: „mi a' sok, mi a' kevés, mi az elég?" . . . „a' gondosabb, 's a' szépet érző, a' szépet kereső Írónak merni kell; lássa az idő, reá üti e a' pecsétjét". (102—103). A bírálat végén KAZINCZY úgy véli hogy a való, mint mindig, a középén lesz. Sem a szokás követői, kiket ész és értelem vezet, nem kívánhatják a nyelv fejlődésének megállását, sem az újítók nem akarhatnak nyelvünk-ből egészen más nyelvet csinálni, „azokat kivéven, a' kik iconoclastai dühvel mindent fel-akarnának forgatni", itt KAZINCZY világosan a nyelvújítás szélsőségei ellen fordul, kik az ő törekvéseinek hitelét veszítik, egyszersmind élet veszi előbbi szavainak s a megegyezés lehetőségére mutat.

148. PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE levele. 1815. KAZINCZY nagyon jól tudta s érezte, meddig szabad és kell kiméletlenül támadnia, hogyan kell a békés megértést előkészíteni. Hiszen kereste ezt már jóval előbb, mikor 1815 áprilisában KULTSÁRNÁL személyesen tárgyal az ortológus pesti írókkal, többi közt FEJÉR GYÖRGGYEL (akkor született meg a Tud. Gyűjtemény gondolata); majd Győrött TAKÁCS JÓZSEFET is felkeresi, kiről tudja, hogy nagy ellenfele.¹⁾ TAKÁCS útján pedig állandó kapcsolatot keres PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRÉVEL, kit mint Zirc Emlékezetének költőjét és költő-nyelvújítót igen nagyra becsül; kiről tudja, hogy véleménye sem elhamarkodott ítéleten, sem személyi érzésen, hanem alapos és súlyos meggyőződésen alapul. 1816, febr. 13-án keresi fel levéllel, (személyesen már előbb találkozott volt vele), előadja terveit, a nyelvújítási harc megindításának okát, az ortológusok ellentámadásait s kéri véleményét.²⁾ TAKÁCS 1816, március 10-én elküldte KAZINCZYNAK azt a levelet, jobban mondva értekezést, melyet HORVÁT még 1815, okt. 15-én hozzá, TAKÁCSHOZ intézett, s amelyben alaposan, sok körületekintéssel kifejti véleményét, aggályait és kifogásait. Ez a levél a dunántúli ortológusok legkomolyabb megnyilatkozása.³⁾ HORVÁT tudott erről, lehet, ő maga bízta meg TAKÁCSOT, küldje el KAZINCZYNAK s ezért az 1816, ápr. 24-én KAZINCZYNAK írt válaszában hivatkozik is rá. HORVÁT E. és KAZINCZY közt a felfogás alapján van nagy ellentét. HORVÁT a magyar műveltséget önmagából akarja kifejteni, a nyelvújítás mozgalmában veszedelmet, romlást lát, mely a nyelvvel együtt a magyar szellemet is tönkreteszi: „idegen segítséggel, vagy magunk erejével legyünk-e nagyok?"; KAZINCZY az új magyar életet a külföldi szellem segítségével akarja élesztetni, a kor mozgalmaiban a nyelv haladását, az eszmék bővülését, a közélet föllendülését üdvözli. HORVÁT a szellemi harcokban a régi magyar átkot, a pártoskodást, a viszályt féli; KAZINCZY új életet, a tespedésből való felocsudást remél, a szunnyadó erők öntudatra ébredését. Ezért óhajtja a legkiválóbbak vitatkozását, harcát, nem fél tőle, ha mindjárt saját vereségével járna is: „Nekem a' te ellenkezésed — írja HORVÁTNAK — még kedvesebb mint javallásod volna . . . Illy ellenkező által meggyőztetni nem szégyen, vele megküzdeni fény⁴⁾. Míg azonban a vita

¹⁾ Lev. XIII, 521.

²⁾ Lev. XII. 486.

³⁾ Teljes szövegében ez „az ortológusok bibliája“ Kaz. Lev. XIV, 500.

⁴⁾ Kaz. Lev. XIV, 222–223.

csupán levelezésben történik, melyet HORVÁT nem is folytatott, nem jutott dűlőre a dolog; ez csak akkor következett be, mikor a Tud. Gyűjtemény megindult.

149. HELMECZI Értekezése. 1816. Maga a neológia az ellen-Mondolat óta a nagy nyilvánosság előtt csak egy fontosabb vitairattal szerepelt. Ez HELMECZI MIHÁLY műve: „Értekezés az úgy nevezett Újításokról a' Nyelvben“ bevezetésül BERZSENYI verseinek második 1816-i kiadásához. HELMECZI KAZINCZYNak legbuzgóbb, sőt túlbuzgó híveihez tartozott, kiket a mester nem egyszer csitítani volt kénytelen. HELMECZI 1815-ben ismerkedik meg személyesen KAZINCZYVAL, kit már előbb ódában ünnepel; segíti kiadásainak nyomdai elkészítésében; 1814. márc. 14-én írja KAZINCZY munkáinak jelentését,¹⁾ melyet erősen újszerű fellengős és KAZINCZYT áradozva dicsérő hangja miatt a Magyar Kurir kicsűfolt²⁾; 1816 elején egy menyegyzői verset írt (NAGY KLÁRA és IGMÁNDY ANTAL esküvőjére), mellyel KAZINCZY nagyon meg volt ugyan elégedve, HORVÁT ENDRE azonban ezt mondta róla: „az idétlenségnek 's elmebódulásnak lántzrafüzött szedeménye.“³⁾ Az újításokról szóló értekezést HELMECZI azért írta, mert a Mondolat kicsűfolta BERZSENYINEK több kitételét és szavát. Az újításokat pontokba szedi. Először hat pontban a szokatlan és idegen szólásokat tárgyalja, nagyon röviden; utána a szavakat, még pedig (1) az új származtatásokat; (2) a szóban lévő magánhangzók rövidítésével és nyújtásával változtatott szavakat; (3) az összetételeket; (4) a rövidített, azaz csonkított szavakat; (5) a felelevenített gyökereket és avult szavakat; (6) a merőben új szavakat. Minden ponthoz a régiebb s az újabb irodalomból számos példát idéz, annak bizonyítására, hogy az írók mindig újítanak; a példák SZEMERE adattárából kerültek. Ezután a külföldi irodalmak nyelvújító mozgalmait rajzolja remekíróik idevágó nézeteivel: rómaiak, franciák, olaszok, angolok, németek; itten szokszor hivatkozik HERDERRE. A magyarra nézve bőven, szinte teljesen idézi CSOKONAI nézeteit a nyelv fejlődéséről. Külön szól a tájszavakról s kis tájszójegyzéket közöl; majd műszóirodalmunk irodalmát sorolja föl. Záradékol két észrevételt fűz fejtegetéseihez; az egyik az, hogy „bár egy a' nyelv, mindazonáltal a' hely 's a' szóló' nyelve nem egy“; KAZINCZYNak e

¹⁾ Szövege Kaz. Lev. XI, 534.

²⁾ 1814. júl. 8. melléklet. Szövege Kaz. Lev. XII, 567.

³⁾ Kaz. Lev. XIV, 155; KÖLCSEY véleménye XV, 233 és M. M. IX, 176.

főgondolatát példákkal világítja meg. A másik — szintén KAZINCZY-féle gondolat, hogy „minekünk annyi jussunk van a' nyelvhez mint akármely elhunyt századnak vagy generationak“ s ezért a jó írónak is. Az egész értekezés ügyesen összefoglalja mindazt, ami 1816-ig a nyelvújítási harcban a neológia nézete volt; a példák jók, az érvek helyesek. Hiányzik azonban belőle KAZINCZY heve és lendülete, a meggyőződés ereje. KAZINCZY nagyon meg van elégedve az értekezéssel. KÖLCSEY azonban egyáltalán nem;¹⁾ haragszik, hogy HELMECZI az ő és SZEMERE jegyzeteit „gazdátlanul kiprédálta“, de nem fejtette ki, hogy az új szavak jók és miért jók. — A nyelvújítás következő vitáiban mind a két párt gyakran hivatkozik HELMECZI értekezésére s különösen a régi irodalomra való utalás a mérsékeltebb ortológusokat gondolkodóba ejtette.

SZEMERE még 1815-ben írt BERECSZÁSZI ellen Jelenések címmel egy „orientális eruditiótól bűdös vagy illatos levelet“, melyben DUGONICS, BARTZAFALVI, VERSEGHY, RÉVAI, SÁNDOR, FOLNESICS, WÁNDZA, PETHE, MÁRTON JÓZSEF, GYARMATHI beszél BERECSZÁSZIVAL, mint halottai-ból feltámadott árnnyal. Ez a drámaszerű levél azonban nem jelent meg, elveszett vagy még lappang a Rádaykönyvtár Szemere-iratai közt.²⁾

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Egy fejezet a nyelvújítás történelméből: Bpi. Szemle. CXVIII, 40; Bevezetések Kazinczy Levelezésének XIII—XVI. köteteihez; HORVÁT ENDRE és a nyelvújítás. MNy. I, 193, 241.; SIMAI Ö.: MNy. XIV, 113.; KOVÁCS, Sipos. EPhK. XXX, 776.

150. A Tudományos Gyűjtemény. A Tud. Gyűjt. megindulásával (1817) végre olyan folyóiratot kapott a magyar szellemi élet, mely után a kassai Magyar Museum óta (1788) folyton vágyott. A nyelv körüli viták is teret kapnak, s a szerkesztők (élükön FEJÉR GYÖRGY) pártatlanul helyet akarnak adni mindenik fél véleményének. Itt jelenik meg mindjárt az első évfolyamban Z. jegy alatt BALLA KÁROLY bírálata a Mondolatról s a Feleletről³⁾; KÖLCSEY FERENCNEK végzetes BERZSENYI-bírálata⁴⁾; THAISZ ANDRÁSNAK neologus-

¹⁾ Kaz. Lev. XV, 233.

²⁾ Kaz. Lev. XIII, 212. LUKIANOS mintájára írtak „Hallottak Beszélgetéseit“ FONTENELLE és FÉNELON. A szatirikus Neuwieder Zeitung címe 1787—1810-ig „Gespräche im Reiche der Todten“ volt; ezt vette mintául SZEMERE és több más író. Vö. TOLNAI V. Halottak beszélgetései. EPhK. 1927. 165.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1817. VI, 97.

⁴⁾ 1817. VII, 96.

párti értekezése: „A' Neologismusokról, avagy Szabad-é a' Magyarban új szókat tsinálni és mennyire?“¹⁾ és KAZINCZYNAK Kritikája BEREGSZÁSZI és SÍPOS könyveiről²⁾. A következő év az ortológia jegyében folyik. SÍPOS helyreigazítása³⁾ és védekező cikke kezd meg a sort: „Vélekedés a' Nyelv-mívelés dolgában“. Nem kárhoztatja az újítást, csak az érthetőséget ne zavarja s ne történjék nagyon hirtelen. KAZINCZY elvét: az ízlést, a szépet azonban egy igével sem említi. SZENTMIKLÓSSY ALAJOS P. Sz. A. jegy alatt KAZINCZYNAK néhány új szavát (*enyhe, féltékeny, gyengéd, lebel, lény, rím, szerény*) magyarázza s különösen szépségét dicséri. Jellemzők következő szavai: „az új szók felől igen óva, 's tartózkodólag kelljen ítéletet hoznunk; mert a' ki a' rosztat elfogadja, színt' olyan hibát követel, mint a' ki azt koholta; ellemben a' ki a' jót kárhoztatja: hibázik, ha megtévedésből, vétkezik, ha meggyőződése ellen cselekszi“. Óhajtja az ellenfelek kibékülését s ennek alapjául ezt az elvet ajánlja: „az új szók közül csak azok vétessenek-fel, mellyeket a' nyelv' ideálja megkíván, 's gényusza nem ellenz“. — SZEMERE PÁL „Tárgy és Nyelv a' költésben“ című cikkében⁴⁾ egészen KAZINCZY szellemében fejtegeti az előadásnak a tartalom után igazodó sokféleségét.

151. KAZINCZY fordításainak bírálata, a „Kritika“. 1818. De ugyanebben a kötetben⁵⁾ jelenik meg N. jegy alatt KAZINCZY kilenc kötetének bírálata, mely nagyon ügyesen saját fegyvereivel akarja megverni KAZINCZYt. Hogy ki a bírálat szerzője, az ma sincsen eldöntve. Alapja mindenesetre HORVÁT ENDRÉNEK 1815 okt. 15-én TAKÁCSHOZ írt levele,⁶⁾ melyre KAZINCZY 1816 okt. 6-án, közvetlenül HORVÁTNAK felel⁷⁾ s amelyben HORVÁTNAK „43 gáncsa“ közül szinte egyetlen egyet sem üsmer el hibának. Bizonyos, hogy KAZINCZYNAK ez a levele szolgáltatott ösztönt és anyagot, melyhez írója vagy írói még hozzávették KAZINCZYNAK a BEREGSZÁSZI-SÍPOS-féle bírálatát.⁸⁾ KAZINCZY HORVÁTNAK tulajdonítja; lehet benne része TAKÁCS-

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII, 14.

²⁾ 1817. XII, 88.

³⁾ 1818. I, 126.

⁴⁾ 1818. IV, 79.

⁵⁾ 1818. IV, 96.

⁶⁾ Kaz. Lev. XIV. 500.

⁷⁾ Kaz. Lev. XIV. 322.

⁸⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII. 88.

nak, s talán RUSZEKNEK is. — N. abból indul ki, hogy mindenki el-
 ösmeri a nyelv bővítésének szükséges voltát; a kérdés csak az,
 hogy miként? Erre szerinte megfelelt már KAZINCZY maga har-
 minc esztendővel azelőtt a Szigvárt és Robinzon bírálatában.¹⁾ S
 most N. fejére olvassa KAZINCZYNAK ott felállított négy „törvényét“,
 melyet most Munkáinak kilenc kötete, e „kilencz emeletű roppant
 Filagoria“ lépten-nyomon megszeg és sért. Nincs mértéke arra, hogy
 mi a sok, mi a kevés; látszik, hogy „senki, legyen az bár még
 olly tűz-eszű, még olly szép-tollú Író, magát csálhatatlannak nem
 vélheti“. Ezért méltán gyanuba vehető KAZINCZY principiuma: „A'
 szép Író nem tartozik föbb Törvényt ismerni, mint hogy írása szép
 legyen“. Ez mindenekelőtt hamis, „mert felteszi, hogy az-is, ki
 a' Grammatica és szokás ellen vét... szépen írhat“; — vesze-
 delmes, mert „egyetlen egy embert tesz a' Nyelv' csálhatatlan
 Birájának, olly rémitő Dictatori hatalommal [napóleoni emlék],
 hogy... minden régít szabadon leronthat, 's a' jó Izlésnek tör-
 vényt 's példát adván, örök Remeket építhet, ezen büszke hangú
 kürtölés szerint: Rontott mert építeni akart, Palladió...“ Példá-
 nak állítja a Tövisék békáit és HELMECZY Menyegzős versét, melyre
 megint KAZINCZY 1788-i szavait idézi: „Lehet-e az elme nagyobb
 részségben, — — mint ezeknek a' verseknek írások alatt volt?“

152. FÜREDI VIDA: A recensiókról. Az N-féle bírálat, a
 „Kritika“ KAZINCZYT, a nyelvújítót támadta; ugyanabban az év-
 ben jelent meg még egy támadás, mely KAZINCZY, a bíráló ellen
 volt intézve, FÜREDI VIDA: A 'Recensiókról.²⁾ Ennek az értekezésnek
 csírája az a régi neheztelés, melyet KAZINCZYNAK Himfy-bírálata
 (Annalen 1809) és HIMFY-epigrammája a Tövisekben keltett; azután
 magának KAZINCZYNAK nem titkolt gyanuja, hogy KISFALUDY SÁNDOR-
 nak része volt a Mondolatban, s ezt élesztette az a vélemény, hogy
 KAZINCZY mondotta egy bécsi lapban a Helikoni ünnepet politikai
 lakmározásnak³⁾. SZENTMIKLÓSSY cikke a neológia mellett is bántotta
 az ortológusokat.⁴⁾ KAZINCZY továbbá mindig hirdette a kritika szük-
 séges voltát és szabadságát: erre volt felelet a FÜREDI VIDA-féle
 értekezés, mely egészében KAZINCZY vélt és félt diktátorsága ellen

¹⁾ Kassai Magyar Museum, 1788.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. VI, 1.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1818. III, 113.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1818. III, 78.

irányult; mert ahogy a nyelv bővítésében az író vallotta önkényű úrnak, úgy a bírálatban is az egyéni ízlés uralmát kívánta. Ezért mondja FÜREDI VIDA: „Nem egynéhány szókról szóllok én csak, hanem a' neologianak egész tendenciájáról“. — KAZINCZY TAKÁCSOT tartotta a cikk szerzőjének, pedig az KISFALUDY SÁNDOR volt. PÁPAY és TAKÁCS nem szerették volna, ha a támadás lehetetlenné tenné KAZINCZY és KISFALUDY kibékülését, ezért az értekezést HORVÁT ENDRÉNEK adták átdolgozás végett, azután elküldték VERSEGHYNEK, hogy tisztázza le és küldje el a Tud. Gyűjt. szerkesztőségének. Így sikerült nemcsak KAZINCZYt, hanem a közvéleményt is megtéveszteni a szerzőség felől. KISFALUDY eredeti fogalmazványa azóta elő is került.¹⁾

KAZINCZY mind a „Kritika“, mind a FÜREDI VIDA-féle támadásokra felelni készült, de többé nem támadólag, hanem békítőleg. Nem akarta ő minden áron a maga véleményét elismertetni, nem diktátorságra tört, amivel vádolták; ő az ügy igazát kereste: életet vinni a közönybe, vitatkozással tisztázni az eszméket, megteremteni a magyar szellemi életet. A vita hevében néha túllépte a határt, ezt maga is átlátja s nem restelli megvallani. Még 1816-ban írja DÖBRENTÉNEK: „Addig üzzük a dolgot, hogy végre kisül hol kell megállanunk, mert valljuk-meg, szégyenlősködés és hamiskodások nélkül, én magunkról nem hiszem, hogy itt vagy ott tovább ne mentünk volna mint kell.“²⁾

Alaposan felkészül a feleletekre. Az idő közben megjelent kisebb kifogásokkal nem sokat törődik.³⁾ Még TELEKI LÁSZLÓ értekezésére sem felel, melyben az az aggodalom van kifejezve, hogy a nyelvi harcok folytán a magyar nyelv könnyen ketté szakadhat: a köznépre s a tudósokéra; a többi nézet nem más, mint az 1816-i levél megismétlése.

153. KAZINCZY Antikritikája. A „Kritika“-ra Antikritikával felel.⁴⁾ Mindenekelőtt ismét szükségesnek mondja a vitatkozást, a

¹⁾ Akad. Értes. 1907, 81—100; Irod. Közl. XXI. 385. 1911.

²⁾ Kaz. Lev. XIV. 415.

³⁾ G. L.: A' magyar nyelv' fő törvényjeiről. Tud. Gyűjt. 1818. VIII, 39; Orthophilus jutalomtétele. Tud. Gyűjt. 1818. IX, 101 és Magyar Kurir 1818 szept. 11; egész szövegében Kaz. Lev. XVI. 593; nem valószínű, hogy ez PETHÉ volna, mint KAZINCZY véli, mert az KIMIÁT ír, mi ellen Orthophilus tiltakozik.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1819. IV, 120.

kritika szabadságát: „Tudományok’ dolgai csak ott gyarapodnak, a’ hol azoknak művelőjik szabadon mondhatják ki gondolkozásait, ’s a’ hol élet van, ott össze ütdések is vannak: a’ nyugalom csak a’ koporsók közt lakik“. Az a kifogása a bíráló ellen, hogy inkább elméletét támadja, mint műveit, „de theoriám’ megtámadását rettenés nélkül láthatom“, mellette szól az egész ó- és újkori irodalom. — Megtámadott elvét, hogy „az író ura a nyelvnek“ így kell értelmezni: „szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű nem tudatlan kéjű Ura, barátja nem ellensége, művelője nem pusztítója, nem rontója de építője. Nem azért parancsol, mert parancsolni neki tetszik, hanem mivel jót, szépet, hasznost parancsol“. — N. azt szeretné, ha KAZINCZY arra’ változnék vissza, aki 1788-ban volt, s fogadná meg maga akkori tanácsait. „1788 és 1818. közt harmintz esztendőnyi nagy köz van ... ma többet merhetünk mint akkor ... harmintz esztendei elmélkedés és gyakorlás után, nem vagyok épen ott, a’ hol akkor valék“, de áll az most is, hogy szükségtelenül nem kell sem szót, sem szólást csinálni“. „A’ Sok, az Elég, a’ Kevés relativa ideák; azoknak mathematicai vonásokkal határt és korlátot vonni lehetetlen ... Eggyet tudok: azt, hogy a’ Nyelv’ Géniusát illetni soha nem szabad“, a nyelv géniusza pedig az a tulajdonsága, „a’ mellyel a’ bővülést, szépülést, igazabbá válást nem csak türi, de szereti és óhajtja is, és hogy mind azon kölcsönözésektől, a’ mellyekkel a’ gondolatot és érzést erősebben, lágyabban, komolyabban vagy csintalansággal festheti, nem idegenkedik, csak olyanok fogjanak a’ munkához, a’ kik ízléssel bírnak“. — Az előadás sokféleségét is behatóan fejtegeti; önmagáról azt mondja, hogy minden írásában magyar, „de nem mint az a’ Magyar a’ ki idegent nem látott... hanem... a’ ki a’ mit az idegeneknél elfogadhatónak gondol, felveszi, magáévá teszi.“

Midőn KAZINCZY a nyelv géniuszát teszi az újítások megítélésének alapjává és határává, olyan fogalmat visz bele fejtegetésébe, mely az ortológusoknak a nyelv természete fogalmával igen rokon, s így a kölcsönös megértésnek utat nyit.

A következő füzetben JOLSVAI BANDI álnéven THAISZ ANDRÁS csipkedi N. recensióját;¹⁾ majd ERCSEY DÁNIEL hét pontba foglalja a nyelv-bővítés megengedhető módjait.²⁾

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1819. V. 54.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1819. VIII, 47.

154. „Orthologus és Neologus“. KAZINCZY ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy a vitát lezárja. Az ortológus tábor komoly egyéneinek nyilatkozataiban annyi közeledés mutatkozott, a felfogás ridegsége annyit enyhült, hogy szinte csak a fogalmazásban volt még ellentét. Igaz, hogy vezető egyénei is mások voltak. A harc elején KAZINCZY merev grammatikusokkal állott szemben; most költők és irodalmi emberek voltak ellenfelei: PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE, KISFALUDY SÁNDOR, VERSEGHY FERENC, akik az idegenszerűségek átvételén kívül ép olyan újítók voltak, mint KAZINCZY maga. KAZINCZY hívei: KÖLCSEY, DESSEWFFY is egyre unszolták mesterüket a békülésre; az Ellen-Mondolat óta cselekvőleg alig is vettek részt a vitában, kivált mióta HELMECZY a BERZSENYI-értekezésben összegezte a szóújítás módjait. KAZINCZY maga évek óta készült megírni azt a könyvet, melyben összefoglalja a neológia elveit, de a sok halasztással szándéka változott; nem akart többé olajat önteni a tűzre, hanem a kölcsönös megértésre olyan pontokat találni, melyeket mind a két fél a magáénak mondhat. Így keletkezett a FÜREDI VIDA cikére a felelet. KAZINCZYNak egyetlen tanulmánya sem készült annyi gondnal és figyelemmel. Szinte minden mondatát megbeszélte előbb híveivel, úgy hogy a levelezésben az egésznek fejlődése szemmel kísérhető. A tanulmány címe: „Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél“. Megjelent a Tud. Gyűjt. 1819. évfolyamában, a XI. kötetnek elején.¹⁾ Címe eleinte ez volt: „A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségeiről“. (Kaz. Lev. XVI. 246.) Jeligéül HORATIUS módosított sora: „Quid velit et possit linguae Concordia Discors“ (Ep. I. XII. 19, az eredetiben: rerum concordia). Szándékát és irányát pedig a bevezetés záradéka mondja meg: „mi itt ezen utolsó cikkelyt óhajtanánk olly tisztaságba juttatni, hogy a' két felekezet értse egymást, 's visszálkodások enyhüljön“. — Gondolatmenete a következő: „A' Nyelv egyik legféltőbb kincse... a' Nemzeteknek“, érzi ezt mindenki és szereti a nyelvet szent hazafisággal; a különbség az, hogy az egyik párt félti az elváltozástól és elkorcsosodástól, a másik elváltozását, azaz haladását óhajtja; már pedig a nemzeti étellel a nyelvnek is kell változnia, haladnia, mert csak a holt népek nyelve nem változik. — KAZINCZY most a magyar nyelv multját kapcsolja össze a

¹⁾ Újra: KAZINCZY és a nyelvújítás. Segédkönyvek 14. Stampfel 1904; sajnos, új helyesírással.

jelennel és a jövővel: változott a magyar nyelv a Halotti Beszéd-től folyton máig; erősebben a megújhódás kezdetével, előbb BÍRÓTZI, BARCSAI ÉS BESSENYEI, majd BARÓTI, RÉVAI ÉS RAJNIS felléptével. Azóta az írók mind újították a nyelvet: FALUDI, ÁNYOS, PÉCZELI, ARANKA, HORVÁTH ÁDÁM, CSOKONAI, VERSEGHY, kik közül sokan az ortológia mintái, mások zászlóvivői; „nem igazságtalanság e, eggynek venni bálul, a' mit minden Írónk cselekedett, 's... cselekszik?... a' Menés szabadsága a' minden Írók' példája által igazolva van... itt nem az lesz a' kérdés, ha merni szabad e: hanem hogy merni mit szabad“, ebben van a különbség ortológus és neológus közt.

„A' Neologus a' Nyelvet szűknek 's czéljaira el nem készültnek találván, nem elégszik-meg a' Szokottal, hanem mind azt a' mi a' beszédnek erőt 's szépséget adhat, keresi 's elfogadja“: (1) kerüli az idegen szót, ha nem idegen ismeretet közvetít; de elfogadja, ha idegentől kapja a fogalmat is; (2) szokatlan szavakkal és szólásokkal él; (3) szokat csinál; (4) a készeket, de rútat, szebbekké teszi (különösen a rőfös szavakat, HORATIUS szerint: sesquipedalia verba, megkurtítja); (5) a holtakat fölleveníti; (6) a jóhangzású tájszavakat befogadja, (7) inkább él a gyökerekkel mint a származékokkal; (8) a fölösleges járulékokat lebántja; (9) új szófűzést és mondatfűzést alkalmaz, sokszor idegen példa után; (10) az idegen szólásokat áthozza, nem szorultságból, hanem az „újság' kecsé“ miatt s hogy „a' tanultabb Olvasót kedves emlékeztetéssel“ meglepje. — Általában, nem azt nézi: „ha előtte más valaki szólott e már úgy, 's az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, 's az a' Nem a' mellyben szól, az a' hely a' hol szól, szokatlan mondását engedi e, kívánja e, 's a' beszéd így erőt s szépséget nyer e.“

Az orthologus viszont: „Neki az jó a' mit a' Szokás és a' Grammatika enged... Neki nem kell új szó, 's új szólás, mert az Író nem ura, hanem őrije, sőt szolgája a' Nyelvnek“. Ha nem talál magyar szót, vagy idegennel él, vagy homályos és terjengős körülírással; neki nem kell régi szó, tájszó. „Neki a' merés tilalmas... ha merni kell, ne eggy merjen, hanem mindnyájan merjünk“. Neki csak a megértés kell. „Gyűlöli az Ízlés' bíróságát, mert azt gyakorta maga sem érti, mit miért akar, 's mert az Anarchiára vezet; neki pedig Eggyiség kell“. Pedig ez lehetetlen. „Más a' Poezis' nyelve, más a' Prózáé, sőt a' Poezisé és Poezisé, 's a' Prózáé és Prózáé is más“. Az ortológusok „az Eggyiség' Eggy-

ségére törekeshnek“, pedig az csak hiú káprázat, „a’ természet... mindent a’ Külömbözés’ Eggyisége (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, ’s a’ Neologus ezt követi“.

Testületi megegyezés lehetetlen, a magyarságra cenzorokat felállítani képtelenség. „A’ Nyelv Miénk, és így Enyém is“. [Célzás ZSOMBORY mondására] Ebből következik az író egyéniségének joga és szabadsága.

Más nemzetek példája mind igazolja ezt: a görög, a római, a latin leánynyelvek, az angol, de főleg a német nyelv, mind így fejlődött. „A’ nyelvnek kell ugyan Porkoláb, de a’ jobb Író kinőtt a’ bot alól“. A nyelv fejlődésében „Hadd játszák játékokat... a’ törvény, szokás, analogia, euphonia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság ’s poetai szállongás“. (KAZINCZY itt az ortológia s a neológia valamennyi jelszavát egybevegyíti, hogy összeegyeztesse.) Mi tehát a neológia legújabb iskolájának elve? „Jól és szépen az ír, a’ ki tüzes orthologus, és tüzes neologus egyszer’smind, ’s egységességben és ellenkezésben van önmagával“. Mit szabad e szerint az írónak? (a) „A’ fenntebb szemben mind azt, a’ mit a’ minden nyelvek ideálja¹⁾ megkíván, a’ magyar nyelv’ természete (örök szokása ’s törvénye) világosan nem tilt, a’ régi és újabb classicusok által nevelt ízlés még javasol is, ’s a’ szükség múlhatatlanul parancsol. (b) Azon nemekben, a’ hol az Író mindenhez szól, az szabad, a’ mit minden Olvasó javallhat“. A „neologia legújabb iskolája“ kifejezést KAZINCZY leveleiben magyarázta meg: „a’ mi Iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus“,²⁾ azaz, az ellentétek összeegyeztetése.³⁾

A neológiának is vannak nagy vétkei. Sokan írnak (1) a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül; (2) nem választják meg stílusukat az alkalom szerint, mikor tisztán, egyszerűen, csínnal kellene írniok „tarka, czikornyás, csigázott, undokul-czifra“ beszédet tartanak; (3) vadásszák a xenologismust, idegenszerűséget; (4) mellőzik a magyarság virágait; (5) az újság halmozásával darabosokká lesznek; (6) hajhásszák a purizmust.

¹⁾ A nyelv ideálja BACON óta szálló ige; HERDER könyvet szentel neki; vö. EPhK. XXXIII. 674; XXXVI. 84, 129.

²⁾ Lev. XVI, 529, 535.

³⁾ Vö. Pályám Eml. Abafi Nemz. Ktár 53.

Azonban hálásaknak kell lennünk a múltban még BARTZAFALVI-éknak is, mert „merésük csak szerencsétlen volt, nem tilalmas...”, mivel „mert jobb szót csinálni s bírni, mint nem csinálni s' nem bírni”.

Az értekezést a magyar nyelv dicsőítése fejezi be.

Sohasem emelkedett KAZINCZY olyan magasra, mint ebben a tanulmányban. Az eszmék kristálytisztasága, a fogalmazás szabatosága, az előadás remek szépsége páratlanná teszi fejtegetéseit, nemcsak a maga munkáinak sorában, hanem egész irodalmunk hasonló művei közt is. Hitvallását és testamentomát adja e sorokban, melyekben lángoló magyarság és a legmagasabb műveltségre való törekvés tiszta összhangban csendül össze az európai magyarság ígében.

A tanulmány hatása mind a két táborban szinte egyhangúan a legkedvezőbb volt. Hívei dicsőítik, az egyeztetők örvidenek, az ellenfelek megnyugszanak, hisz minden ellentét ki van egyenlítve; a harcban senki sem lett vesztesé, mindenik nyert, gyarapodott, legtöbbet a magyar nyelv ügye.

Irodalom: KAZINCZY Levelezése XV, XVI; VÁCZY JÁNOS bevezetési e kötetekhez; MNy. III, 51; A nyelvújítás győzelme: Akad. Értek. 1909; CSÜRI BALINT: Nyelv. Fü. LV. 28; CZEIZEL JÁNOS, Horatius és Kazinczy: EPhK. XXXIII. 668.

155. TELEKI JÓZSEF könyve. KAZINCZY könyvet tervezett volt a nyelvművelés, nyelvújítás kérdéseiről, de a vitatkozásoknak változó fordulatai nem engedték ezt megírnia s vitázó értekezése: Orthologus és Neologus, a maga részéről fölöslegessé is tette. De nem volt ez fölösleges kora szempontjából, mely szinte kívánta ilyen rendszeres összefoglaló mű megjelenését. Így történt, hogy a MARCZIBÁNYI-bizottság 1817. nov. 24-én egyebek közt ezt a pályakérdést is kitűzte: „Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a Magyar Nyelvet bővíteni a' különbféle Tudományokra és Mesterségekre nézve? Elkerülhetetlenül megkívántatnék a' megfejtésben, hogy a' Magyar Nyelv belső történetei, grammatikai alkatmánya, az Európai tudós Nyelveknek példák... szem előtt tartassék.”¹⁾ A határidőre, 1818. nov. 15-ére öt pályázó jelentkezett (köztük VERSEGHY FERENC Feleletével; mint-hogy nyíltan pályázott, kirekesztették a versenyzők közül). A jutalmat a bizottság TELEKI JÓZSEFnek ítélte. A fiú méltón lépett atyjának,

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1818. I, 109.

TELEKI LÁSZLÓNAK nyomdokaiba, ki az 1806-i KULTSÁR-pályázat alkalomával írta meg értékes Esdeklését. TELEKI JÓZSEF műve: „A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által.”¹⁾ Az ifjú TELEKI, a M. T. Akadémiának utóbb első elnöke, bizonyára atyja példájára foglalkozott a nyelv ügyével. Tanulmányát 1818-ban írta meg (VÁCZY, nem tudni, mily alapon 1816-ra teszi), de a sajtó alá készítés közben beledolgozta még mindazt, ami 1818 után e kérdésben megjelent, így KAZINCZY Orthologusát is. A maga korának legnagyobb tudománnyal megírt nyelvtudományi munkája, mely összefoglalja mindazokat az eredményeket, melyeket a nyelvművelés terén az ortológia és a neológia harca a Debreceni Grammatika óta fölvetett és tisztázott. Amint a Debreceni Grammatika az ortológia elveinek megszövegezésével tulajdonképpen kiinduló pontja volt a nyelvújító harcoknak, úgy TELEKI műve végső határkövük. Nem vitairat többé, hanem az eredmények összegezése, mely azt mutatja, hogy az ortológia szűk korlátai összetörtek, de a neológia szertelenségeit is megakadályozta és határait megszabta.

TELEKI ismeri és fel is használja az egész bel- és külföldi irodalmat; bámulatosan éles ítéllettel állapítja meg a szélsőségek közt a követendő utat. Négy részben tárgyalja anyagát. Az elsőben a magyar nyelv rövid történetét vázolja. A másodikban a nyelvművelés szükséges voltát fejtegeti; erre buzdít a külföld példája, régibb irodalmunk és nemzeti létünk fönntartásának kötelessége. A nyelvművelés az írókat illeti, de nem önkényűleg: „az Író nem parancsol, tsak javasol... De másfelől a' szokás sem köti meg szorosan az Írót... Az Írónak szabad, sőt kötelessége... a' nyelv szokást igazgatni, javítani... a' jövőendő szokástól várván igyekezetének fogamatosságát“. TELEKI itt valóban úgy jár el, ahogy ARANY mondja a bölcs bíróról, hogy: „Közöli a vágást.“ (BH. I, 16). A harmadik részben a nyelvművelés módjait tárgyalja apró részletekre menő pontossággal. Érdekes az a nyilatkozata, hogy a nyelvet nem lehet minden tekintetben a józan ész, azaz a logika szabályai alá vonni, és érezteti, hogy az inkább lélektani folyamat, mint logikai termék. A negyedik rész az újítások céljáról s a nyelvbővítésről beszél. A záradékban kitűnően megvédi, jobban mondva igazolja a nyelvújítás tévedéseit az ortológia vádjai ellen: „Valamint minden dologban, úgy a' nyelvművelésben is, a' nagy félénkség veszedelme-

¹⁾ Kiadta HORVÁT ISTVÁN: Jutalomfeleletek I. kötetében 1821.

sebb a' vakmerőségnél. Ez ha minden nyomton botlásra, sőt elesésre vezérel is, de a' tzelhoz közelebb viszen, míg a maz minden lépésünket ólom nehézségével akadályoztatja". Idézi QUINTILIANUST, aki HORATIUS *felix audacia*-ját dicséri a nyelv művelésében; HORATIUS-szal fejezi be művét: „In vitium ducit culpae fuga, si caret arte" (Ars Poet. 35).

TELEKI ekképpen igazságos mérlegre tévén az ortológia s a neológia ügyét, a neológiának ítéli oda a győzelmet, de a nélkül, hogy az ortológia valódi igaza sérelmet szenvedne.

Irodalom: VÁCZY J. A nyelvújítás győzelme: Akad. Érték. 1909, 28; CSÜRI BÁLINT, TELEKI JÓZSEF mint nyelvész: Nyr. XXXVIII, 11; Nyelv. Füzet. 55. sz.

156. A nyelvújítási harc többi szereplője. A nyelvújítási harc az Ellen-Mondolat (1815) óta lényegében KAZINCZY és a dunántúliak közt folyt le. KAZINCZYt hívei segítették ugyan, de döntő szavuk nem igen volt. Működésük, minthogy inkább gyakorlati írók, mint elméleti grammatikusok voltak, főképpen abban nyilvánult, hogy mesterük újításait belevitték az irodalomba, éltek velük és örömmel jelentették leveleikben, hogy az ortológusok írásaiban is lassan-lassan hogyan bukkannak föl mind sűrűbben az új szavak és fordulatok.

BERZSENYI DÁNIELT több erős szál kapcsolta KAZINCZYHOZ. Nemcsak az a körülmény, hogy költői fölfedeztetését KIS JÁNOS közvetítésével neki köszönhette, hogy költői hírnevének megalapítása tőle eredt, hanem költői nyelvének természete is: az „erős új stílus“, szerkezeteinek és képeinek merészsége, a velős rövidség, a tájszavak felvétele, mind kellett, hogy KAZINCZY hívévé tegyék. Őt nem a kérdés elméleti oldala érdekelte, hanem gyakorlati, irodalmi és nemzeti vonatkozásai. Az új szóban nem a magyar nyelv szótári anyagának bővülését látta, hanem a költői nyelv új eszközét érezte. Az ellenzókben a magyar lélek ébredésének akadályait sejtette és üldözte. A Mondolat őt is pellengérre állította és KAZINCZYVAL együtt a WÁNDZÁK és FOLNÉSICSOK közé keverte. Ez iratja meg vele költői levelét DÖBRENTAI GÁBORHOZ (1815), melyben megmosolyogja a „csürhe gyermek kámpolásait" s a negyedik szakaszban az óságot imádót, a puristát, a népieskedőt, a szófaragót s a mocskosszájú csúfolódót rajzolja. — BERZSENYI új szavai inkább a költői nyelvet gazdagították, mint a köznyelvet.

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Berzsenyi életrajza. IX. fejelet. 1895. M. T. Akad. kiadása. MURESANU SZABIN, B. mint nyelvújító: Nyr. XXXIX, 201, 380; SZILY K. Ki a hibás? MNy. VI, 286.

157. KÖLCSEY FERENC a Mondolatra való Feleletben keményen síkra száll az ósdiak ellen; sokat foglalkozik szóbírálatokkal és javításokkal (cikkei: A szókurtításról, mely szerinte nem is annyira kurtítás, mint inkább a törzsökre való visszavitel. A szószármaztatásról¹⁾), Jenisch híres pályairatának bő kivonata; Új Szók (Muzá-
rion 1838, I. füz.). KAZINCZYVAL az író egyéni joga mellett vallott, és gyűlölte a többség zsarnokságát, még akkor is, ha az tudós többség. Ezt a felfogást különben már régebben meríthette PIERRE BAYLEnek Dictionnaire historique et critique c. enciklopédiájából, mely egyik legkedvesebb könyve volt. Ebből gyűlölte meg a francia akadémia zsarnokságát a szókincs fölött, belőle idézi BAYLE felfogását: „A szovászat [-szóalkotás] szabadságát soha nem lehet a jó írótól megtagadni, mert különben a nyelv szegény, meddő és lankadt lesz.“ KÖLCSEY maga nagyon óvatosan él az új szavakkal, közülök csak a már beváltakat „novorum maxime vetera“ meri használni. A magyarul beszélni kezdő követeknek „egymásután tálalgatja“ az új szavakat a latinok helyébe, valóságos „diaetái neologisticát“ űz 1833-ban. Azonban KAZINCZY leghevesebb harcaitól távol tartja magát, mesterének vélt túlzásait folyton bírálja, hevét mérsékelni igyekszik; akárhányszor nemcsak aggodalmának, hanem még rosszallásának is ad kifejezést leveleiben, mert csak az eszközöket nézi s nem látja a magas célt úgy, mint KAZINCZY. Elveit KAZINCZYHOZ és SZEMERÉHEZ írt leveleiben fejti ki.

Irodalom: KÖLCSEY Mind. Munk. IV, IX, 137, 147, 242. — SZERB ANTAL, Kölcsey. 1926, 40. — A Mondolat s a Felelet irodalma.

SZENTMIKLÓSSY ALAJOS is KAZINCZY mellett harcol. Nem eredeti szellem, de hozzájárult a nyelvújítás elveinek és eredményeinek terjesztéséhez. A vitába két cikkel vegyült: Észrevételek némely új írók felől,²⁾ melyben KAZINCZY néhány szavát igazolja; s midőn erre a FÜREDI VIDA-féle támadás őt is kikezdte,³⁾ a Feleletben⁴⁾ ügyesen visszautasítja. Hosszabb vitát idézett elő az, hogy az Észrevételek végén a külföldi s a hazai irodalomban sokszor előkerülő nyelv génusz-át teszi meg bírónak a nyelv kérdéseiben. KAZINCZY erre megkérdezi, hogy mit ért rajta, mivel ő az iskolai Etymologia, Analogia, Euphonia és Usus mellé az

¹⁾ E cikket talán SZEMERE ösztönzésére írta. Vö. Nyr. XXXI, 76.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818, III, 78.

³⁾ Tud. Gy. 1818. VI, 24–25.

⁴⁾ Tud. Gy. 1819, I, 94.

Izlést és a Nyelvek Ideálját tette.¹⁾ Ebből hosszabb eszmecsere keletkezett, melybe később még SZALAY LÁSZLÓ is beleszólt, de érdemleges eredménye nem lett.²⁾ SZENTMIKLÓSSY utóbb még BACSÁNYI támadását is visszautasította, mikor A magyar tudósokhoz intézett röpiratában (1821) a nyelvújítást ócsárolta.³⁾ — Hasznos munkát végzett a jogi műszavak megrostálásában.⁴⁾ Nem nagy értékű költői munkásságának mindenestre megvan az az érdeme, hogy a nyelvújítás szavait az irodalmi gyakorlatban terjesztette és közismertté tette. Maga alig néhány új szót alkotott, leginkább képzéssel és összetétellel, de művei történetileg azért nevezeteseek, mivel ma sok szóra nézve bennük találjuk az első adatot.

Irodalom: SZÜCSI JÓZSEF, Szentmiklóssy és a nyelvújítás: MNy. XI, 202, 253.

158. SZEMERE PÁL volt KÖLCSEYvel az, aki legerősebben hatott KAZINCZYra: „SZEMERE és KÖLCSEY az a két ember, a kinek ítéletétől vakon függesztem fel mindenemet“. Levelezésük egymagában egy fejezete a szótörténetnek. Munkásságának két irányú ága volt. Először is nyilvántartani a nyelvújítás szókészletét. Ezért legrégibb forrásoktól kezdve a legújabbakig kiszemelgette a szövegekből mind azt, ami előbb nem volt meg, ami új. Valóságos nyelvújítási szótár alaprajzai mutatkoznak abban a két kötetben, mely ma a zirci apátság könyvtárában van (a harmadik már előbb elveszett). Barátai mindig hozzá fordultak adatért, ha azt kellett bizonyítani, hogy amióta íróink vannak, azóta van nyelvújítás is. KAZINCZY, KÖLCSEY, HELMECZI tőle kapják a nyelvi anyagot vitáiraik megírására. Sajnos, a szótár, melyen éveken át dolgozott, mint sok más munkája is, nem készült el. — Munkásságának másik ága maga a szócsinálás. Öröla el lehet mondani, hogy a legszerencsésebb szócsináló. Ihlet és ötlet vezette, mint a költőt; SZVORÉNYI joggal mondotta rá, hogy „fél szándékkal és csakis magánélvezetből foglalkozik a szóköltéssel“. Akárhányszor előbb csak a szót csinálja, azután keres hozzávaló fogalmat. Megtörténik, hogy megálmodik egy szót⁵⁾. SZÉCHENYI felszólítására az *eszély*-t csinálja, unokaöccsének BERTALANNak kértére a *jellemet*.

¹⁾ Kaz. Lev. X, 260; 1813 hibás keltezés 1818 helyett.

²⁾ Muzáron. 1829. III, 306; SZALAY L. Észrevételek. 1830.

³⁾ Tud. Gy. 1822. III, 91.

⁴⁾ Tud. Gy. 1822. V, 97; 1823. V, 81.

⁵⁾ Kaz. Lev. IX, 501.

Majdnem minden egyes szavának van valami története adomája. Szóalkotásai legtöbbször képzések; gyakran azonban sajátos módja az alak- és fogalomvegyítésnek, melyet már alig lehet analógiának nevezni. Például a német *Rechthaber*-t a *mogorvá*-val keverve csinálta a *jogorva* szót. Az *ellenőr*-ben megvan a francia *controlleur* első felének fordítása, az egésznek hangzásbeli rokonsága, az *-őr* szótagban a hivatal feladata. Nem annyira sok, mint inkább ügyes és termékeny szót alkotott (vö. *jellem*, *jellemez*, *jellemes*, *jellemtelen* stb.), kiváltképpen a válogatott stílus számára, úgyhogy nincsen irodalmi értekezés, bírálat, melyet ma szavai nélkül megírhatnánk: *ábránd*, *botrány*, *ború-derű*, *csillár*, *dalnok*, *divat* (mai jelentése), *ellenőr*, *erély*, *eszély*, *eszmény*, *hatály*, *hulla*, *ipar*, *irodalom*, *jellem*, *jutányos*, *kalandor*, *kegyed*, *lóverseny*, *modor*, *nélkülöz*, *rajongó*, *regény*, *szerv*, *szilárd*, *színész*, *titkár*, *tömb*, *ünnepély*, *zsarnok*. HORVÁT ISTVÁNNAL ÉS VITKOVICS CSAL EGYÜTT, mint KAZINCZY pesti triászának tagja, figyeli az irodalmi élet jelenségeit, és tudósítja a széphalmi vezért. Az ósdiság ellen először 1810-ben lép föl, mikor KÉPLAKI VILHELM ÁLNÉVEN megbírálta CZINKE FERENC Új Holmi-ját. 1815-ben Kölcsyvel írja a Feleletet; azontúl is egynéhány cikket a nyelvújítás mellett.

Az első feleletet a Mondolatra voltaképpen egy teljesen elfeledett versíró szerezte, HOBLIK MÁRTON: „Elbúcsúzás Kalocsától. 1814. (A' Mondolat' tisztes Szerzőjinek)“ címen, egy görög óda formájában.

Irodalom: SZVORÉNYI JÓZSEF, Szemere Pál élete, munkáinak I. kötetében. 1890; Fejl. Tün. 22; KELEMEN BÉLA, Sz. P.: EPhilK. XV, 719; SIMONFI JÁNOS, Az irodalom szó története: Nyr. XLII, 102. és NyF. LXVIII; SIMONYI KÁLMÁN, Tájszók Sz. munkáiban: Nyr. XXXVII, 138; SZILY K.; Nyr. XXXI, 75; BALLAGI MÓR, Brassai: Akad. Értek. 1876. 12. — JÁNKY ISTVÁN, Sz. P. esztétikai és poétikai nézetei. 1928. 12. l.: Nyelvújításának esztétikai szempontjai. — Sz. kéziratai a zirci apátság könyvtárában és a budapesti ref. egyház Ráday-könyvtárában: „Szemere-tár“. — HOBLIK verse MNy. XIII, 50.

159. UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, klasszikus irányú költőink közt az egyetlen tiszta hellenista, szintén KAZINCZY köréhez tartozik. MARMONTÉL Szívképző Regéi tették a mester tanítványává és rövid irodalmi pályáján (1814—1820) a nyelvújítás hívévé. Az irodalomban két verskötete tette nevéssé: Versei (1816) és Görög Versei (1818). A Versek közül híressé vált epigrammája:

Révay és Kazinczy.

Hogy rosszul ne beszélj, olvasd a' Révay könyvét;

Hogy szépen szólhas[s], erre Kazinczy tanít.

Remekül egyesíti a nyelvtanilag helyes és a nyelvi szép elvét. KAZINCZYt még egy epistolában s egy versében dicsőíti. Magába a nyelvi harcba az keverte, hogy CZINKE FRENCH, akkor a magyar nyelv egyetemi tanára, epistolát írt hozzá, melyben nyelvének újságát bírálja; TÓTH LÁSZLÓ erre csípősen válaszolt és CZINKE levelével együtt kiadta: Két poétai levél címen.¹⁾ — Ugyancsak a Versekhez függesztett Glossákban egyebek közt RÉVAI nyelvészeti és KAZINCZY irodalmi elveit fejtegeti s egy csípős megjegyzést tesz az „ifjú Érzéki“ t. i. TERHES SÁMUEL ellen, aki FLORIAN francia állatmeséit készült fordítani. TERHES erre támadással felelt: „Tükröcske. Egy Ficzkó-poéta számára. Első darab azon esetre, ha Ficzkó nem szelődül.“ (1816; Szinnyei, Magyar Írók, tévesen DOMBI MÁRTONnak is tulajdonítja.) Miskolcra küldött levelek alakjában kiméretlenül támadja TÓTHot, sőt még HORVÁT ISTVÁNT is, ki TÓTH verseit a Hazai Tudósításokban dicsérte. Barátja ugyan a nyelvújításnak, Kazinczy törekvését nemesnek mondja: „de fájdalom! ő is eggy példa, mint Napoleon arra, hogy minden ember vissza szokott élni hatalmával.“²⁾ TÓTH a Görög Versek epigrammaival válaszolt,³⁾ mire TERHES az „Újra amalgamázott üveg táblácska“ (1819) c. epigrammgyűjteménnyel vágott vissza. TÓTH ezt hallgatással mellőzte. TERHES azonban jóval TÓTH halála után kiadott Szúrony (1844) c. epigrammgyűjteményében is ellene fordul. — TÓTH új vitába keveredett ERCSEY DÁNIEL Philosophiájának bírálata miatt.⁴⁾ Szól ugyanis a könyv írásmódjáról és nyelvéről; az írásmóddal meg van elégedve, „De a' nyelv, a' nyelv, — — mint minden Debreczeni Tudósoké.“ ERCSEY a Debr. Gramm.-hozragaszkodik, holott ez „a' RÉVAIÉ mellett... mint a' csillag a' nap előtt egészen eltűnt... porába omlott.“ Cáfolja mentségüket, mintha a tudományos előadásban nem kellene törődni a nyelvvel. ERCSEY válaszában⁵⁾ megbótráncozva visszautasítja a bírálatot, mert nem „homme de métier“ írta. TÓTH epigrammával felel: görögül, latinul és magyarul, de a censor nem engedi meg kiadását; szövege megmaradt TÓTH levelében.⁶⁾ A nyelvújításról vallott nézeteit, levelein kívül, a Versek glosszaiban mondja ki. Szükség van rá a nyelv bővítése és szebbítése

¹⁾ 1816; teljes szövegük Kaz. Lev. XIII, 572.

²⁾ Kaz. Lev. XV, 572.

³⁾ Kaz. Lev. XVI, 578.

⁴⁾ Tud. Gy. 1817. V, 95.

⁵⁾ Tud. Gy. 1818. IV, 129.

⁶⁾ Kaz. Lev. XVI, 151.

miatt. A bővítésnek legtanácsosabb módja a „megavult szavaknak helyreállítások... mert hiszen a' csinosabb rómaiak sem szégyenltek az Ennius szemétdombján gyöngyöt keresni.“ Híve a tájászó felvételének is; a szócsonkítást, vagy amint ő mondja „szőnyesegetést“ jogosnak mondja, mert megtisztítja a nyelvet a sok éktelen hosszú szótól; maga nem gyakorolja, de a más írókban találtakat használja és magyarázza.

Irodalom: RÁKÓCZY GÉZA, U. Tóth László. 1892. — Kaz. Lev. XIV.—XVII.

160. KISFALUDY SÁNDOR, bár a dunántúliaknak vezérférfia volt, és KAZINCZY a maga ellenségének hitte, gyakorlatban és elméletben egyaránt híve volt a nyelvújításnak. Mint költő nem is lehetett volna ellensége. Kifogása volt KAZINCZY diktátorsága, bírálatai ellen, de nagy érdemeit mindig elismeri. Mint BERZSENYI, ő is találva érezte magát a Mondolat gúnyjától, hiszen vagy ötven megrovott szavát ő is használta. Az idegen szót ő is ki akarja rekeszteni a hivatalos nyelvből, s a tisztí szótárak szerkesztése alkalmával hosszú jegyzéket készít a zalai szótár számára.¹⁾ De azért purizmusa mérsékelte; a görög-latin alakú szavakat megtűri, de ellensége KAZINCZY német-francia szókeverésének és szólásfordításának. Ezt ki is csúfolja: „KAZINCZY ne szórja el magát vadkanpamlagon, ne applaudírozson, ne execütírozson, ne táncoljon pantominisch, ne írjon grammatisch correct... ne szeressen *Sophiekat, Mariekat*... ne tegye szűz nyelvünket... lotyó *nimpcskévé*...“²⁾ Az újítás módjait, melyeket helyeseknek tart, több ízben érinti, különösen RUSZSEK JÓZSEF apáthoz írt leveleiben; az egyikben fel is sorolja őket:³⁾ (1) régi szavak felújítása; (2) tájsszavak felvétele; (3) hosszú szavak megrövidítése: elvonás és csonkítás; (4) meglévő gyökerekből analógiás új képzés; (5) összetétel. Az első három mód szerint kevés alkotása van (*rettenet, mereng, apol, bangó, csapáz, durran mokány, zsugor, csapat, kamat, kandalló, langy, robaj, zörej*), de valahányat talál az irodalomban, szívesen használja s ezért költeményeinek páratlan népszerűsége nagyon segítette a nyelvújítás szavainak elterjedését. A rövid szavakat nagyon szereti, hiszen a csonkításnak egyik oka a költői nyelvnek rövidsége való törekvése volt: „Mintha gyémántra akadtam

¹⁾ Mind. Munk. VIII, 669.

²⁾ M. M. VIII, 296, 303, 339.

³⁾ 1816. M. M. VIII, 302.

volna, úgy megörültem én, midőn KAZINCZYBAN legelőször *kellemet*, VERSEGHYBEN *magányt*, *szomjat*, *éhet*, *gúnyt*, magamban *dühöt*, *csendet*, *lázat*, találtam.“¹⁾ Jellemző, hogy az utóbbi hármat saját, öntudatlan alkotásának tartja, holott jóval régebbiek nálánál. A régebben alkotott *nádor* és *parancs* szavakat ő teszi közkeletűvé. Új képzést már többet találunk szövegeiben: *bizomány*, *elnöklet*, *káprázat*, *kérvény*, *lelkület*, *oszlopszat*, *jellemzés*, *rajzat*, *villanat*. Összetételei százakra mennek; a köznyelvben megmaradtak: *balvélemény*, *bűnpör*, *csatadal*, *életkedv*, *ellenméreg*, *hadtest*, *hasonmás*, *közvélemény*, *önvédelem*, *szellemdús*; de különösen a költői nyelv alkalmi összetételeiben szapora, legfőképpen a német érzelgős költészet hatása alatt a *báj-*, *élet-*, *láng-*, *öröm-*, *rózsa-*, *szív-*, *tűz-*, *vér-* előtagiakban, melyek utódaikkal PETŐFIIG elárasztották verses és szépprózai irodalmunkat.

Irodalom: BAJZA JÓZSEF, K. S. és a nyelvújítás Nyr. XXXV. 11. 79. SZEKŰ GY. Magy. államnyelv 85, 1926.

161. VERSEGHY FERENC, kiről már fentebb szó volt, nyíltan vett részt a nyelvújítási harcban. Tudta, hogy KAZINCZY őt legnagyobb ellenfelének tartja, sőt az ortológia vezérének véli, s mélyen sértette őt, mikor KAZINCZY 1810-ben az ő békejobbját visszautasította. A Mondolatot örömmel fogadta, a dunántúliaknak segédkezett KAZINCZY ellen a FÜREDI VIDA-féle cikkben, de maga tartózkodott minden cselekvő szereptől. A MARCZIBÁNYI-pályázat kérdéseire (valamennyire) megírta Felelet-ét s nyomtatva, nevét kiírva adta be, bár tudta, hogy evvel elesik a jutalomtól. A Felelet több, mint amennyit a pályázat kívánt. Betetőzése VERSEGHY egész nyelvtudományi munkásságának, a nyelvtudománynak filozófiai alapra való építése, s mint ilyen, az első irodalmunkban. Elveiből következik, hogy ellenzi az elavult és tájszók felvételét; az írónak joga van új szót alkotni, de nem értenek hozzá; a műveltség terjedésével az új fogalmakra a nyelv átveszi az idegen szavakat és „elnemzetesíti“; a purizmus hibázik, mikor tűzzel-vassal pusztítja az általános emberi műveltség képviselőit. A szóalkotásban hiba, mikor a szókoholók értelmetlen: félholt vagy holt, vagy idegen képzőkkel csinálnak új szavakat; még az eleven képzőkkel is óvatosan kell bánnunk. A szóösszetételnek is megvannak a maga szabályai. Legnagyobb vétke a nyelvújítóknak, hogy idegen szó- és mondatfűzéssel rontják a nyelvet. A nyelvújítók munkájának eredménye: a nyelvművelés meggátolása. Teljesen

¹⁾ M. M. VIII, 303.

hallgat a gyökelvonásról a Feleletben, míg az Analyticában erősen hibáztatja ezt az eljárást, melyre ő régebben százsámra mintát adott. Régebbi szóalkotásairól megemlékezik: „Én magam is tellyes ügyekezettel rajta voltam valaha, hogy az efféle nevekkel nyelvünkö-t megbővítsem“, de a puristák szertelenségei elriasztották ettől. Elveit rövidre fogva kilenc Regulában megismétli a halála után megjelent Tudományos Mesterszókönyv (1826) előszavában. KAZINCZY egy ideig felelni készült VERSEGHYnek, de úgy látszik, az Orthologus sikere, utóbb VERSEGHY halála miatt elállt szándékától.

Irodalom: Kaz. Lev. — CSÁSZÁR ELEMÉR, Verseghy élete és művei. 1903.

162. A nyelvújítás győzelme. KAZINCZYNak értekezése: az Orthológus, és TELEKI JÓZSEF pályanyertes könyve elméletben eldöntötte a nyelvújítási harcot. Sem HORVÁTH JÓZSEF ELEK támadó cikke,¹⁾ sem BEREKSZÁZI Értekezése,²⁾ sem BACSÁNYI szózata: A magyar tudósokhoz³⁾ meg nem ingathatta az elért eredményeket. Az ortológusok legjobbjai belátták a nyelvújításnak nemcsak szükségét, hanem lehetőségét is, és elfogadták KAZINCZY legutolsó fogalmazását. A kiengesztelés első jele mintegy az volt, hogy az 1818-i Keszthelyi Helikon ünnepén KAZINCZY nevére is ültettek fát, holott egy évvel előbb Dunántúl írói hangosan tiltakoztak ellene.⁴⁾ KAZINCZY a következő év elején meglehangú levélben köszöni meg FESTETICH GYÖRGYnek a kittüntetést és pár rimes tizenkettősökben írt ódát küld, melyet PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM az ünnepen felolvasott.⁵⁾

KAZINCZYT barátai is ösztönzik, szüntesse meg a harcot és béküljön ki személyesen is ellenfeleivel. Különösen a szelídlelkű PÁPAY SÁMUEL munkál rajta s midőn TAKÁCS JÓZSEF meghalt, felszólítja KAZINCZYT, hogy írjon engesztelő levelet KISFALUDY SÁNDORNak: „Illő, kezét fognotok, köz kincsünk, a' nemzeti nyelv' ügyében, 's tünrőtök egymást, ha mindenben meg nem egyezhettek is.“⁶⁾ KAZINCZY megfogadja a tanácsot és 1821. aug. 21-én, egy rövid, de mély levélben felszólítja KISFALUDYt erre. KISFALUDY hosszú levélben vála-

¹⁾ Tud. Gy. 1819, XII, 41.

²⁾ A' Tud. Gyűjteményből kihagyott... Értekezés. Pennaháború. Nem-Pest [= Sárospatak] 1820.

³⁾ 1821; megfelelt rá SZERÉNYI [: SZENTMIKLÓSY]. Tud. Gy. 1822, III, 91.

⁴⁾ Kaz. Lev. XV, 651.

⁵⁾ Kaz. Lev. XVI, 271—273.

⁶⁾ Kaz. Lev. XVII, 500.

szol, öt pontba szedve összefoglalja panaszait, de KAZINCZY érdemeit is: „a' Magyar Nyelvnek Culturáját fél századdal előbbre mozdítottad... Hogy Magyar nyelven Himfim, és egyéb elmemíveim születhessenek, a' végre Neked előttem születned, írnod, és előttem menned... szükséges volt“ és elfogadja a békejobbot.¹⁾ KAZINCZY erre maga kéri fel PÁPAYT közbenjáróul HORVÁT ENDRÉNÉL, aki elsőnek sietett KAZINCZYT levélben fölkeresni.²⁾ Íme KAZINCZY, aki fogsága után szítja a harc tüzét, húszévi „fergeteg“ után a békét keresi: „Meg van tehát az Eggyeség, 's az a' sokak által gyűlölt, általam nagyon szeretett, mert szükségesnek látott harcz megszerzé a' békét.“³⁾

KAZINCZY joggal kereshette a békét, mert harcának eredményei meggyőzték győzelméről. Már a Tud. Gyűjtemény kötetei, még ellenfeleinek dolgozataiban is, az ő irányában haladnak. Külsőleg az újuló nyelv, belsőleg a sokoldalú érdeklődés és kivált a vizsgálódás szabadsága és ösztöne az ő eszméit hirdetik. A teljes győzelmet azonban a két zsebkönyv: IGAZ SÁMUEL Hebe-je (megjel. 1825, május) és KISFALUDY KÁROLY Auróra-ja (augusztus) jelentette. Az ifjú írók sokkal maguk mögött hagyják az idősebbeket: új szín ömlik el műveiken, az árnyalatok sokasága, a festői kifejezések, a nyelv hajlékonysága és tüze, mind KAZINCZYNak és az ő nyelvújításának diadala. A zsebkönyvek mutatják a nyelvújítás győzelmét a gyakorlatban, sokkal jobban, mint magának KAZINCZYNak saját művei, melyekből nagyon is kiütközött a szándék és a munka verejtéke. Az új költők ihlete kellett, hogy teljessé váljék az, amit KAZINCZY kezdett. Ők pedig mind KAZINCZYT tekintik vezérüknek. KISFALUDY SÁNDOR nyilatkozata mellé nagyon odaillik KÁROLYÉ: „dolgozásim bizonyíthatják, hogy téged vettelek például, és téged érteni, követni, legfőbb szorgalmam.“⁴⁾

A kortársak sokszor nagyon is vérmeseknek ítélték KAZINCZY reményeit; az új irodalom meghaladta e vérmes reményeket is. Levelezése 1822-ben sorozata az örvendő, ujjongó nyilatkozatoknak; nem fél már semmi támadástól, nincs szüksége semmi védelemre: „nekem semmi szükségem a' győzedelemnek... újabb jelére; Hébe

¹⁾ Kaz. Lev. XVII, 552.

²⁾ Kaz. Lev. XVIII, 36, 169.

³⁾ Kaz. Lev. XVIII, 184.

⁴⁾ Kaz. Lev. XVII, 444.

és Auróra végtől végig azt kiáltják, 's a' kérdés örökre el van dőjtve".¹⁾

163. KAZINCZY újításai. KAZINCZY újításainak száma akkora, hogy e helyt csak a csoportok tüntethetők fel néhány jellemző példával.

a) Szóújítás.

1) Régi szavak felújítása, gyakran jelentésmódosítással: *ábráz*, *aggastyán*, *alak*, *hölgy*, *kacér*, *rege*, *szobor*, *vándor*, *verseny*.

2) Tájszók általánosítása, gyakran jelentésmódosítással: *badar*, *begyes*, *gubó*, *lenge*, *máglya*, *omboly*, *permeteg*, *pongyola*, *repkény*, *szobor*, *tesped*.

3) Meglévő szavak átalakítása, „csinosítása”: *lepe*, *komoly*, *lebel*, *magány*.

4) Kurtítása a „fertelmes hosszúságú” szavaknak, főkép a költői nyelvért: *alkalom* < alkalmatosság, *árny* < árnyék, *csermely* < csermelye, *csín* < csínosság (,kultúra' jelentéssel), *rény* < erény, *gyengéd* < gyengéded, *hálás* < háládatos, *körny(ez)* < környék(ez), *szemöld* < szemöldök, *szorgalom* < szorgalmatosság, *tökély* < tökéletesség, *törzs* < törzsök, *üdv* < üdvösség.

5) Elvonás, kikövetkeztetés: *dölyf* < dölyfös, *egyetem* < egyetemben, *enyhe* < enyhül, *gyönyör* < gyönyörű, *iszony* < iszonyú, *kecs* < kecsegtet, *könyör* < könyörül, *lakoma* < lakmár < lakmároz (vö. BARTZAFALVIDÁL: *ima*), *permet* < permeteg, *telj* < teljes, *tusa* < tusakodik.

6) Szóképzés: *egyesület*, *füzet*, *hevület*, *zengzet*, *kedvenc*, *elem*, *szellem*, *sugalom szenvedelem*, *csalogány*, *méltány(os)*, *példány*, *keringő*, *szobrász*; *avatatlan*, *engedékeny*, *féltékeny*, *szerény*, *édeskés*; *dereng*, *éldel*, *nyögdel*, *járdal*, *mesterkél*, *fesledez*, *tévedez*, *ömlít*.

7) Összetétel: *álarc*, *borág*, *dicsvágy*, *ellensúly*, *emlékkönyv*, *évkönyv*, *évszak*, *felvonás*, *istennő*, *korszellem*, *légyott*, *pályairás*, *önbecs*, *önérzés*, *részvét*, *sírkő*, *szírképző*, *szolgalelkűség*, *szűkkeblűség*.

8) Összerántás: *császna* < császár-korona, *lég* < levegőség, *könnyelmű* < könnyű-elméjű.

9) Idegen, különösen francia és német szavakat, eredeti alakjukban tesz szövegébe: *détail*, *étiquette*, *loge*, *negligée*, *portrait*; francia szavak németes alakjait: *accompagníroz*, *colorít*, *copíroz*, *engagíroz*, *visít*; a nálunk honos latin szavakat franciákkal helyettesíti.

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 222.

mert szebben hangzanak, különösen az *-us*, *-um* végzeteket nem szereti: *tón* < *tónusch*, *trionf* < *triumphusch*, *theáter* < *theatrum*, *kolézs* < *collégium*, *paradíz* < *paradicsom*, *tempel* < *templum*, *galeri* > *galeria*, *phantasie* < *phantasia*, *scén* < *scena*, *frizür* < *frizúra*.

b) Stílusújítás.

Stílusújításai sokkal fontosabbak, mint szóújításai; nyelvújító működésének súlya ezen van. A régi magyar egyházi nyelvezet a XVIII. században moralista színezetűvé válik, a nyelvújhodás korában pedig, elsősorban KAZINCZY által szépirodalmivá lesz. A nehézkes, merev, egyhangú és egyszínű stílust fölváltja az erő és szépség, a sokszínűség és árnyalati gazdagság, rövidség és változatosság, az előadás sokoldalúsága, tárgy- és időszerűsége; elválnak a stílus fentebb némei a mindennapitól; az író sugallója ezután már nemcsak az érthetőségre való törekvés, hanem csín és íz, ami KAZINCZY szótarában műveltséget és fejlett ízlést jelent.

A stílus művelésére ezért tartja legalkalmasabbnak a fordítást. Erről való felfogása azonban a fogsága előtti időben merőben ellenkezik az utána következővel. Előbbi nézete ez: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak“ (1793, Kaz. Lev. II, 296), tehát ne érezzék rajta semmi idegen íz, ahogy másfél századdal előtt PÁZMÁNY nyilatkozott Kempis-fordítása előszavában. Fogsága után pedig ez az elve: „...nem nézem elégnek csak a munkát [= tartalmat] hozni által: azon voltam, hogy írom is általjöjjen minden szeretett sajátságaival; azon, hogy ne én láttassam szólni az író helyett, hanem hogy ő általam“ (1826. Élet és Lit. I, 259). Ebből következik, hogy valahány szép kifejezést, fordulatot olvas az idegenben, azt szórul-szóra lefordítja, hogy gazdagítsa vele a magyar stílus kincsesházát. Innen a sok latinos, németes, franciás idegenszerűség szövegeiben. Ez nem szolgál, rabi fordítás, aminek sokszor mondták régebben és újabban is, ez szándékos stílusbővítés idegen, tehát új kapcsolatokkal, fordulatokkal és kifejezésekkel. Hogy meg tud lenni nélkülök és törülmetszett magyarsággal is tud fordítani, megmutatta MOLIÈRE-fordításaival. De nem akarta elfogadni azt, hogy a nyelv nem tűr ennyi erőszakosságot, mert elve volt: az író ura a nyelvnek. A nyelvújítási harcnak egyik tengelye ép ez idegenszerűségek voltak, melyekkel még hívei sem bírtak megbarátkozni. S mikor az Orthológusban elvben

az író önkényének határául a nyelv természetét ismeri el, gyakorlatban SALLUSTIUS-fordításában még sem tesz le egészen fordító eljárásáról. Mikor KISFALUDY KÁROLY műveit olvassa, dicséri velős magyarságát, nyelvünk szép virágait, de főképen a francia és német nyelv erejét és kecsességét, melyet hozzájuk kapcsol. Érdeme azonban az, hogy példája fölbátorította az írókat, hogy a nyelv természetének korlátaín belül merjenek olyan új stilisztikai kapcsolatokat, melyeket az ortológus grammatika mindig tiltott volna. A romantikusok, főleg VÖRÖSMARTY színmagyar, de végtelenül merész kifejezései KAZINCZY nélkül nem születtek volna meg.

Stilusújításaiából példákat idézni e helyen céltalan, mivel még főformáit sem lehetne bemutatni; föl vannak dolgozva az alább felsorolt irodalomban.

KAZINCZY újításainak jelentősége azonban nem merül ki a nyelvi jelenségekben. Reformátori működésének a nyelvújítási harc csak leghatalmasabb eszköze a nemzet általános művelődésének megújításában. Ő is osztozik kora aggodalmaiban, ő is ismeri HERDER jóslatát; de nem osztozik a csüggedésben, hanem törhetetlen hittel fog a nemzetmentő munkához, a haladás céljainak kitűzésében és eszközeinek megszerzésében¹⁾. Ezért válik ő a XIX. század tizes és huszas éveinek szellemi vezérévé; ezt ellenfelei is érezték és meghajoltak felsőbbbsége előtt. Így lesz előkészítője annak a kornak, melyet reformkornak, SZÉCHENYI korának nevezünk. KAZINCZY tudatosan mérhette törekvéseit és eredményeit SZÉCHENYI óriás terveihez, mert a maga folytatását látta benne (Epistola Széchenyihez 1831). Mint a haladás apostolát legméltóbban jellemezte GYULAI PÁL a róla mondott emlékbeszédben.

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, A nyelvújítás győzelme: Akad. Értek. 1909; Kazinczy Levelezésének bevezetései a XV — XVIII. kötethez. GYULAI PÁL: Polemikus levelek, 1857. I. Krit. Dolg. 1908, 261, 381; Emlékbeszéde Kazinczyról 1857. IMRE SÁNDOR, K. nyelvújítása: ARANY Figyelője 1861—67; SZVORÉNYI, Fejl. tün. 17; HALÁSZ IGNÁC, K. mint fordító: Nyr. XII, 159 sk; RIEDL FR. Kazinczy és a német irodalom: B. Szemle. XVIII, 120, 1878; RADÓ ANTAL, K. idegenszerúségei: Nyr. XII, 364 sk. KOMÁROMY LAJOS, Észrevételek: Nyr. XIII, 73; SIMONYI Zs. A nyelvújítás és az idegenszerúségek: Akad. Értek. 1891; SIMAI ÖDÖN, Kazinczy F. nyelvújítása: M. Ny. V—XIII; új szavai: V, 265;

¹⁾ BERZEVICZY GERGELYNEK írja: ... kaczagom, a' mit Herder valahol a' magyar nyelnek s népnek elenyészése fölől jövendöl. Herder hamis próféta. A' magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha .. " (Kaz. Lev. XXII. 259).

VI, 263, 317, 355, 452; új összetételei: V, 316, 353: VII, 18, 123; képes kifejezései: V, 404; VII, 128; görög-latin szavai: V, 406; VII, 161; francia, német szavai: V, 449; VII, 161; elavult és tájszók: VI, 220, 259; idegenszerű kifejezései: V, 452; VI, 25, 162; K. és a korabeli magyar nyelvtudomány; VII, 298, 357, 445; K. és a külföldi nyelvtudomány: VIII, 61, 109, 210, 312, 346; az ortológia fellépése, Debr. Gramm., Látzai, Aranka, Pethe, Bessenyei S., Czínke, Révai, Versegly, Márton J. Mátyási: IX, 25, 161, 266, 318, 403; a Kulcsár-pályázat, Mátyási: X, 167; Bozóky, Teleki: X, 306; Pántzél: XI, 25, 65; Kis János: XII, 395; XIII, 7. GUZMICS IZIDOR, Hellen-magyar literatura. M. Tud. Társ. Évk. 1831—32, 190—231: a nyelvújítás dicsőítése. HORVÁTH JÁNOS, Kazinczy stílreformja. (Petőfi Sándor 1922, 121.) MOLECZ B. A nyelvújítás korának nyelvszépitő törekvései. Szentesi reálisk. értes. 1928. — POGÁNY ALBERT, K. nyelvújítása. 1928.

A huszas évek vitái.

164. A nyelvújítási harc befejeztével nem szüntek még meg teljesen a viták. Ezek azonban már csak kisebb villongások maradtak s az érdeklődést csupán részben foglalkoztatták. Ennek oka az, hogy a harc főszereplői, különösen a Dunántúl ortológus táborában, KISFALUDY SÁNDOR és HORVÁT ENDRE megnyugodtak KAZINCZY utolsó kijelentéseiben és TELEKI JÓZSEF tanulmányában, melyek az elvi kérdésekben megegyezésre vezettek. Másik ok, hogy az új irodalom a nyelvújítás eredményeit győzelemre vitte, egymásután levetette és lehorzsolta magáról amannak érdekességeit és szélsőségeit; az érdeklődés már most a pusztá nyelvi kérdésekről az élő irodalomra terelődött. Harmadik s nem legcsekélyebb ok az, hogy az ország politikai eseményei, 1823 feszültsége, majd az 1825-i országgyűlés, mely a reformokat megindította, SZÉCHENYI föllépése annyira elfoglalták a lelkeket, hogy a nyelv és az irodalom, mely az általános, ébredést előkészítette, a második sorba került s inkább a politikai élet kifejezőjének tűnt fel. A nyelvi harcok elérték eredményüket, ahogyan KAZINCZY előre látta: fölkeltették a közéletet.

A különbség a tizes és a huszas évek nyelvújítása közt főleg az, hogy míg amaz még fordítások útján törekszik a nyelv bővítésére és csinosítására (pl. KAZINCZY kilenc kötete), addig emez már eredeti művekben bontogatja szárnyát s a mintáknak szolgálai utánzása nélkül, önállóan fejlődik. Az új költői és irodalmi nyelv a huszas évek zsebkönyveiben, folyóirataiban születik meg. Természetes, hogy magába olvasztja az előző évtized eredményeit, de előbbre is viszi őket.

Évről évre érzik ezen a nyelven, hogyan veszít papirosizéből, hogyan telik meg eleven étellel.

165. KISFALUDY KÁROLY. A legjobb példa erre KISFALUDY KÁROLY, az új irodalmi irány feje. Bátyjának Himfyje és Regéi buzdítják írásra és nyelvanyagát is először belőle és KAZINCZYból meríti. De mily hatalmas haladás a Tatárok feszes előadásától Tollagi Jónás könnyed, természetes csevegéséig! Felcsillan a humor, „milyen még nekünk nincs“ írja DÖBRENTAI¹⁾ és KAZINCZY is jóízűen elmosolyodik rajta. KISFALUDY KÁROLY is termékeny szócsináló, a nélkül, hogy írásán érzene ennek szándékossága, pedig bátyja még vádolja is nyelvrontással. Stílusa újságait mellőzve csak hány szóval is gazdagította irodalmi nyelvünket, melyek a köznyelvbe is átmentek: *díszlet, csüggeteg, fogékony, részvétlen, felületes, szeszélyes, rejtélyes, fejledez, méltányol, szentesít, békenap, búcsúpohár, dicsszomj, honáruló, hatáskör, szélsend* és a *honvéd*, melyhez később annyi dicsőség fűződött.

KISFALUDY KÁROLY nevéhez nem is fűződik semmi vita, olyan természetesen látszott már korában is nyelve. Annál több visszataszást okozott KAZINCZY-nak néhány hevesebb ifjú híve, ki túl akart tenni mesterén: HELMECZI, TOLDY és KOVACSÓCZY.

Irodalom. SIMAI ÖDÖN, Kisfaludy Károly nyelvújítása: MNy. III, 267.

166. HELMECZI MIHÁLY neve az 1816-i BERZSENYI-kiadással vált ösmeretessé, melynek előszavában összefoglalta KAZINCZY nyelvújításának elveit és eredményeit. Attól fogva mind erősebben belemelegedett a szócsinálásba, s míg KAZINCZY bölcsen visszavonul „a magyar nyelv természete: örök szokása és törvénye“ vonaláig, addig HELMECZI határt és korlátot nem ismerve féktelenül űzi vakmerő újításait. Az Aurora első évfolyamában (1822) közlött mutatványa a Megszabadított Jeruzsálem fordításából elrettentő példája merényleteinek. Hogy Tasso stanzáit sorról-sorra követhesse és a terjedelmes magyar szavakat beléjük szoríthassa, könyörtelenül csonkítja, vagdalja a szavakat, kifejezéseket, mondatokat: *gerj(-edelem), dör(-e), szük(-ség), vegyli, kegyli, hasztlan, szentségtlen, látlan, folyamt, iramt*. Akkoriban keletkezhetett az a ma is ismeretes szállóige: „HELMECZI, ki a szavakat elmetezi“. E csonkításokon kívül még sok idétlenség tarkítja HELMECZI fordítását, melyet még a tanítványa iránt elnéző KAZINCZY

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 211.

is korholva „merő fűszer“-nek mond TASSO édességével szemben¹). HELMECZI szójúításai azonban inkább a harmincas évek elején kerülnek a köznyelvbe, mikor a Jelenkor-t, SZÉCHENYI lapját szerkeszti (1832 januáriusa óta) s a Bajzától szerkesztett melléklapnak, a Társalkodó-nak is szorgalmas munkatársa. Igen nagy jelentősége ebben az időben az, hogy másokkal együtt rendes nyelvi tanácsadója SZÉCHENYINEK, aki javasolt szavait műveiben mindjárt használja és terjeszti. Talán ő bővítette mai nyelvünket a legtöbb újdonszóval, mely nélkül szinte megakadnánk beszédünkben; a leggyakoribbak a közetkezők: *általány, benső* (érzés), *biztosíték, bűvész, célzat, cukrász, dac, dacára, egyenruha, értelmiség, érv, étlap, fenső, főnök, gyár, haladéktalan, hallgatag, helyiség, hírlap, igény, izom, járadék, kedvezmény, kegyenc, készlet, korhatag, kötelezvény, lényeg, merény, nyugtató, óvatos, őrség, parancsnok, pezsgő, röpke, rugalmas, sebész, semleges, szabadalom, szabatos, szelvény, szenvedély, szeszély, szigor, tárca, testület, tétleg, vázlat, védenc, záradék, zene*; — *állatsereglet, bankjegy, belügyminiszter, cselszövény, csendőr, célszerű, egyenérték, életveszély, esküdtszék, észjog, hangverseny, honleány, illatszert, korelnök, korszak, korszerű, körmenet, léghajó, léghuzam, légszesz, leirat, műkedvelő, műterem, népszerű, nyugdíj, párbeszéd, pénzügy, rendszabály, sorsjegy, taglejtés, végrendelet, vérpad*; — *bitorol, biztosít, hiányol, honosít, kérelmez, szembesít, szerkeszt, tőkésít, törleszt; ellenjegy, kisajátít*.

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Helmeccziről. A nyelvújítás győzelme 47; H. mint kiadó. EPhK. 1900. — NÉGYESY L. H. mint nyelvújító. MNy I. 134; Kiszf. Társ. Évl. 1905; — SIMAI MNy. V. 120; — JÁMBOR, H. följegyzései. Nyr. XI. 23. — KISS ERNŐ, A Jelenkor és a nyelvújítás: Nyr. XXXV, 171. — SZINNYEI FERENC, Bacsányi. Tört. Életr. 1904. 135.

167. TOLDY FERENC, az akkor még tizenhét éves egyetemi hallgató SCHEDEL FERENC, túltesz még HELMECZIN is. 1822 áprilisának közepén jelenik meg ISOKRATES Paraenesisének fordítása, melyhez UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ módján jegyzeteket csatol: „Glosszák vagy gáncsos magyar szavak“. Ezekben különösen a rövid szavakat védi VIRÁG és KAZINCZY tekintélyével és támadja tanárát CZINKE FERENCET, meg BACSÁNYIT „A magyar tudósokhoz“ című röpirat miatt, melyben KAZINCZYT „felfűjt Kritikus“-nak nevezi. CZINKE rögtön (ápr. 17) megfelel: „Trufás Levélke Egy ifjú módi Magyarhoz nem neologushoz hanem neologoszhoz“, és zötyögő hexaméterekben gúnyolja TOLDY

¹) Kaz. Lev. XVII. 566.

kurtításait.¹⁾ Czinkét védeni igyekszik MÁRY PÁL,²⁾ de bár egyes kurtított szavakat helytelenít, másokat mint szükségeseket és szépeket ajánl. — ISOKRATES glosszáinál azonban sokkal nagyobb felzúdulást keltett SCHILLER Haramiáinak fordítása (megj. 1824, jan. 15), melynek szertelen szócsonkításai, idéetlen összetételei, erőszakolt idegenszerűségekkel tűzdelt, ficamodott nyelve ma is azt az érzést kelti, mintha WÁNDZA Ámorját, vagy a Mondolat és a Felelet stílusparódiáit olvasnók. Ezt már KAZINCZY is sokallotta s köszönő levelében ezt írja: „Kell e ez a’ sok?“³⁾ Fellengős ajánlás BAJZÁHOZ előzi meg a fordítást, bezárja pedig egy „Utánszó“ melyben a nyelvújításban mérsékletre int, a túlzást károsnak mondja, szóval csupa olyan elvet fejteget, melyet fordításában ő maga szeg meg leginkább.

TOLDY új szavai közül is nem kevés ment át a köznyelvbe, különösen azért, mert legtöbbje TOLDY Handbuch der ungrischen Poesie (1828) című nagyfontosságú művének függelékébe került, hol FENYÉRY GYULA összeállította a nyelvújítás szavait (ez az első, nagyobb ilyen szójegyzék); továbbá a Tudós Társaság Zsebszótára útján (1835, 1838), melyet VÖRÖSMARTYVAL TOLDY szerkesztett. Közkeletű szavai: *aggály, bámulat, borzadály, döbbenet, engedély, irányzat, köpeny, mérleg, szendeség, utánszó; — alapfeltétel, évtized, hőtett, színhely, szószer, zsebpénz; — ábrándos, gyöngédtelen, rendkívüli, üdvös, ünnepélyes; — díjaz, elmél, hasonít, hiúsúl, rejlik, sikerül, számúz, trónol, torzít.*

168. Ugyancsak 1824 elején jelent meg KOVACSÓCZY MILÁLY Aspasia-jának első (és egyetlen) füzeté, melynek mind prózája, mind verse hasonló módon tele volt a legképtelenebb újításokkal. — A Haramiáknál talán csak egy furcsább könyv van még ez időben: ERDÉLYI JÁNOS Gúnyortzák (1825), mely máig is irodalmi és nyelvi rejtvény.

Irodalom: SZARVAS G. A nyelvújítás apologiája. Nyr. IV. 347; X. 215. SIMAI Ö. Toldy Ferenc tavaszi virágai: MNy. XIV, 111, 187. — BUZÁS Gy.: Nyr. XXXV, 405. — HORGER A. Erdélyi Gúnyortzái: Nyr. XXXVI, 180.

169. KAZINCZY Sallustiusa és DÖBRENTEI támadása. A széphalmi mester e túlbuzgó hívei visszatetszést keltettek nemcsak az ortológusok közt, hanem az újítás barátjaiban is, kik attól féltek.

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 503; XIX, 82.

²⁾ Tud. Gy. 1823. VIII, 107.

³⁾ Kaz. Lev. XIX, 45.

hogy e szertelenségek veszélyeztethetnék a neológia vívmányait, sőt egyikét-másikat még maga KAZINCZY ellen is hangolták, hogy nem állja útját a túlzásoknak. Ezt a hangulatot látszólag még KAZINCZY is fokozta, mikor SALLUSTIUS fordításának előszavát kiadta.¹⁾ Ebben újra kifejti a fordítás elveit, melyekből az idegenszerűségek követése ered: SALLUSTIUS fordítójának „mind a' történetíró, mind a' nyelv-művészt“ adnia kell... „a' Nyelvrontás tiszteletes, ha szépet, jót ad;... tisztelvén Nyelvünk alaptörvényeit, de nem a' kor' ízlését... a' beszéd azt a' hatást tegye itt a' mit ottan teve... a' másolat az előkép' nemében legyen szép... ha azon átsugárzik a' csudált idegen.“ DÖBRENTAI, ki a tizes években KAZINCZYNak tántoríthatatlan híve volt, most nyíltan ellene fordul; előbb levélben adja tudtára: „Én ellened vagyok... Sokáig várogattam, hova fordítja a' nyelvet... Neológiád, mit fognak szülni deákos, francziás, és németes kifejezéseid... mindenik... nyelvünk eredeti fordulásainak ártóbban terjed, mint talán Magad is óhajtottad.“ De nem elégzik meg evvel, hanem a Tudományos Gyűjteménybe²⁾ cikket ír: „A' Magyar Írás-mód' mostani állapotjáról. Halottak beszélgetése“. Mint SZEMERE, a sajtót nem látott Jelenések-ben³⁾, halottakat beszéltet: BÁRÓCZIT, VERSEGHYt, RÉVAIt, és BARCSAIT. VERSEGHY BÁRÓCZYT megtéríti az idegenutánzásból s mintául állítja a régiek: ZRÍNYI, GYÖNGYÖSI, PÁZMÁNY, MIKES nyelvét, melyet „új kellemű fordulásokkal“ lehet csinosítani. Erre RÉVAI VERSEGHYnek békejobbot nyújt. A jelenet KAZINCZYNak idegenszerűségei ellen van írva, mellékesen HELMECZIRE, KOVACSÓCZYRA és TOLDYRA is céloz, mindnyájukat pedig „nyelvtörő“-nek nevezi. (81. l.) KAZINCZYT kellemetlenül érintette DÖBRENTAI váratlan elpártolása, de különösen bántotta a VERSEGHY szájába adott „nyelvtörő“ elnevezés. „Mi lelé azt az embert, hogy most az is a Nyelvrontókat korbácsolgatja? Még nevet is csinált nekik — Nyelvtörő — mint szentségtörő, házasságtörő.“⁴⁾

De még jobban bántják követőinek szertelenségei: „az Aspasia prózai darabjai 's némelly Versezetek benne, épen olly kemény fenyítéket érdemlenek, mint a' Schédely' Haramiáji érdemlének a' Tud. Gy.-ben; valóságos őrzöngés, a' mit csinálnak. Sed deliquerunt

¹⁾ Kedveskedő, 1824, május, 42. szám és különnyomatban; újra Kaz. Lev. XIX, 31.

²⁾ 1824. VII, 78.

³⁾ l. a 149. pont végén.

⁴⁾ Kaz. Lev. XIX, 264.

homines adolescentuli per ambitionem!“ teszi hozzá engesztelőleg.¹⁾ TOLDY Haramiáiról a Tud. Gyűjteményben²⁾ névtelenül kegyetlen bírálat jelent meg, mely íróját nyelvünk temploma Herosztrátusának mondja; szerzője TOLDY szerint PREPELICZAY SÁMUEL volt, némelyek HORVÁT ISTVÁNT sejtik benne.³⁾ Az Aspasiáról szóló bírálatban a Haramiák újra pellengérre kerülnek.⁴⁾ KULCSÁR a Hazai 's Külf. Tudósításokban (1824, jan. 28) szintén megrója s csak az író ifjúságával menti a hibákat. Trattnerék vonakodnak kiadni többi bejelentett fordítását. BAJZA levélben, maga HELMECZI aláhúzásokkal jelöli meg a merész furcsaságokat. KISFALUDY KÁROLY gúnyos epigrammát ír. ZSOLDOS JÁNOS: A' Neologomaniáról cikkezik a Hasznos Mulatságokban.⁵⁾

170. Az Új Szellem és a Nyelvprity. Szegeden ugyanez esztendőben M. és N. betűk alatt egy könyvecske jelenik meg: „Új szellem, vagy is Új magyarok útja Helikonra.“ (Újra lenyomatta P. THEWREWK J.: Velencei Szappanpor. 1834) Drámai alakban, három felvonásban, figurázza ki a nyelvújítókat: *Kolomposi*: KAZINCZY, *Kortyándli*: KOVACSÓCZY, *Schelmeczki*: HELMECZI, *Bugaczi*: SZEMERE (?), *Bojszi*: BAJZA, *Kabak*: TOLDY (t. i. SCHEDEL), *Serkési* (?) *Júlie*: SZEMERÉNÉ, kiket *Okos Lőrintz*: KULCSÁR ISTVÁN és *Gondos István* (?), próbálnak — hiába — jobb útra téríteni. A Helikonra törekvő társaságot GYÖNGYÖSI, RÉVAY és CSOKONAI lelkei űzik vissza. A darab meséje és szövegezése MARÓTHY MÁTYÁS műve, a nyelvújítási adatokat pedig sógora, NÁTLY JÓZSEF szolgáltatta, aki egy év múlva még egy kis füzettel szállt sikra a nyelvújítás ellen: „Némely vélekezések a' magyarnyelv ügyében“ (Szeged 1825), amelyben a nyelv bővítésére egyedül a nyelvjárások szókincsét ajánlja. BACSÁNYI sem kíméli KAZINCZYÉkat. FALUDI 1824-i kiadásának toldalékában és Értekezéseiben, (1826—27). A Mondolat idejében fél évtized alatt sem érte annyi támadás a nyelvújítást, mint most, s íme, mind e támadások hatás-talanul pattannak le — az új irodalmi nyelvről. TOLDY azonban, akit ekkor a legtöbb nyíl ért, eleinte le akar tenni minden irodalmi munkásságról, három esztendeig nem is nyomat ki semmit, akkor pedig az „összemarczanglott“ SCHEDEL nevet TOLDYval cseréli föl, hogy a publikum dolgozatainak olvasásától el ne rettenjen.

¹⁾ Kaz. Lev. XIX, 180.

²⁾ 1824. II, 86.

³⁾ MNy. XIV, 188.

⁴⁾ Tud. Gy. 1824. IX, 84.

⁵⁾ 1824. I, 145.

Némileg idetartozik MEGYERY KÁROLYNAK, a híres komikusnak vígjátéka: „Nyelvprity vagy: Az új magyar író mint kérő“ (1833, újra kiadta P. THEWREWK JÓZSEF a Beretváltkozó Tükörben 1833). A nyelvújítás furcsaságaiból és tájszavakból összegyűrt nyelven írt tréfa. A darab végén két lapnyi szótárban magyarázza a szavakat. MEGYERY úgy látszik ismerte MARÓTHY-NÁTLY Új Szellemét, mert OKOS LŐRINCZ mind a két darabban szerepel és szerepük is a józan emberé a hóbortos lelkű és beszédű újjítóval szemben.

P. THEWREWK JÓZSEF szintén a nagyszorgalmú, de kevés sikerű szófaragókhoz tartozott; elméletben mindig támadta ugyan őket, s összegyűjti az őket gúnyoló termékeket a Beretváltkozó Tükör (1833) és a Velencei szappanpor (1834) c. füzetekben.

Irodalom. BALASSA J. Vigjátékok a nyelvújításról: EPHK. XXIV, 452. 526. — SZILÁDY ÁRON: Irod. Közl. XII, 248. — PUTNOKY IMRE, Nátlly József: MNy. XI, 20. — SIMAI Ö.: MNy. XIV, 192. — BITZÓ SAROLTA, Nyelvprity: Nyr. XXXVII, 28. — BAYER J. Magy. Dráma Tört. I. 389. — FRANKENBURG A. Emlékiratok. I, 147. 1868. — Thewrewk József szavai: Nyr. X, 173.

171. VIDOVICS és ZSOLDOS. A következő évek nem vetnek föl új eszmét e téren. HORVÁTH JÓZSEF ELEK régi érvekkel támad.¹⁾ KIS JÁNOS újra a kiegyeztetést munkálva²⁾ az írók jussairól elmélkedik, melyeknek határai a logika, esztétika és a nyelv természetének törvényei.³⁾ SÍPOS JÓZSEF pedig PETHE, FOLNÉSICH és HELMECZI ellen kél ki.⁴⁾ MAGDA PÁL igen okosan és józanul keresi az „újjítások barátjai és ellenségei köz'tt“ a kibékítő kapcsokat.⁵⁾ Nagyobb arányú munka VIDOVICS ÁGOSTON könyve: A' Magyar Neologia Rostálgottatása 1826. „Néhány nyelveket szeretők... a' Somlyó tájján“ azaz Pápán szövetkeztek, hogy a neológia hibáit kimutassák. Egy értekezést el is küldtek a Tud. Gyűjteménybe, de ez ott nem jelenvén meg, a másikat könyvalakban kiadják. ZSOLDOS JÁNOS orvos, aki a Hasznos Multságokba⁶⁾ küldött ilyen cikkeket, írja az előszót. Ugyancsak tőle való „A' Magyar nyelv tisztogatását tárgyzó Intézet és Vélekedés“, melyet P. O. jegy alatt adott ki a Tud. Gyűjt.-ben⁷⁾ s aztán neve

¹⁾ Tud. Gy. 1825. III, 61.

²⁾ Tud. Gy. 1825. III, 3.

³⁾ F. M. Minerva 1825, 173.

⁴⁾ 1825, Muzáron, III, 61.

⁵⁾ F. M. Minerva 1825, 197; 1826, 595.

⁶⁾ 1825. I, 88; 1826, II, 401.

⁷⁾ 1825. X, 3.

alatt különnyomatban is. Talán ez az az említett, először írt értekezés.

A pápai társaság — nem tudni, voltak-e VIDOVICSON és ZSOLDOSON kívül még többen is — nagyon okosan és higgadtan állítja össze a neológiának, főleg KAZINCZY és követőinek elméleti tévedéseit és gyakorlati vétségeit. Nagyon jellemző az első rész, mely a neológia történetét írja meg. Méltányolja KAZINCZY érdemeit, mert ő volt az első, „ki a ’ nyelv’ tökéletesítéséről szoros értelemben“ és a nyelv szépítéséről gondolkodott; célja nagy és nemes volt de, „igen gyanús eszközöket választott... Okait... csak ritkán adta, nyilatkozatai többnyire egyedül a’ *sic volo*-n épültek“, Dictator akart lenni. Újítása mind rombolás volt, de ő, Palladióra hivatkozva, nem törődött a támadt felháborodással. Erre az írók, régi barátjai elhagyták őt: „s úgy álla a’ Literatori világban, mint egy zarándok, mint egy jövevény, kit nem esmér senki.“ De őt nem verte le az elhagyatottság, fiatal embereket toborzott, kik követték minden útján. — A második és harmadik rész a neológia szóalkotását és mondatтанát rostálja, mindenütt bő példatárral. A végén azt mondja, hogy „a’ Neológusoknak már már igen hanyatló ügyét“ csak a jó systema és az inconsequentiák mellőzése emelhetné fel újra; már pedig arra remény nincsen. — Csodálatos, hogy ez az okos pápai társaság nem látta a hatalmas új irodalomban, ha másban nem, csak KISFALUDY KÁROLY műveiben és VÖRÖSMARTY Zalánjában is, hogy mennyire nincsen igaza. Vagy talán nem olvastak? — ZSOLDOS még 1830-ban is írt hasonló irányú, de hatástalan cikket: „Némelly mostanában támadt újj magyar szóról való vélekedés.¹⁾

172. WIELAND értekezése. Nagyobb jelentőségű volt KAZINCZY cikke a F. M. Minervában (1825, 269), amelyben végre lefordítja — már ez régi terve volt — WIELAND értekezését a nyelvtisztaságról s az író nyelvművelő jogáról: „WIELAND ADELUNG *ellen*: Mi a’ tiszta Németiség? — Tükrül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek, ’s ezt kérdezzetik: Mi a’ tiszta Magyarság? — ’s intésül a’ szer felett merészeknek.“ Egy nagy külföldi tekintély mélyenjáró elméleti fejtegetésével támad az újabb ortológiára, melynek látható feje a huszas években DÖBRENTAI GÁBOR, viszont a szertelenségnek is határt szab.

173. DÖBRENTAI GÁBOR, aki a tizes években buzgó nyelvújítónak

¹⁾ T. Gy. 1830. XII.

mutatkozott s az Erdélyi Múzeum cikkeibe szívesen beleviszi az új szavakat, máskor meg felújítandók jegyzékét állítja össze (Erd. Múz. V, 189), TOLDY, HELMECZI vakmerő újításaira, de kivált KAZINCZY SALLUSTIUS-bevezetésére elvben ortológussá vált. Gyakorlatban azonban éppúgy megmaradt újítónak, mint többi kortársa. HELMECZIVEL ő is nyelvi tanácsadója SZÉCHENYINEK. Újításaiban azonban nem olyan szerencsés, mint HELMECZI, hiányzik belőle a SZEMERE-féle nyelvköltői ihlet és ötlet, mely sok újítóban a tudást pótolta. Egynéhány szava megmaradt: *címke, dallam, élc, értelmezés, műveltség, művelődés, ösies, szavazat, történelem; érzeleg, szaval; címszó, jelige, jelmondat, könyv-nyelv, közszellem, lenyomat, nyelvkimcs, sajtóvétség, tanfolyam.* — Az ő érdeme, hogy Buda hegyeinek, völgyeinek és dűlőinek ma olyan szép, magyar nevük van.

Irodalom: HALÁSZ J. Döbrentei szavai: Nyr. XI. 515. GORIUPP ALISZ, Döbrentei nyelvújítása: NyF. LXXVI; SIMAI Ö. GORIUPP értekezésének bírálata: Nyr. XLVI, 110; TOLNAI V. Buda dűlőnevei: MNy. IX, 455.

174. SZONTAGH GUSZTÁV és KAZINCZY vitája. A folyóiratok: Tudományos Gyűjtemény, Élet és Literatura (Muzáron), Felsőmagyarországi Minerva, ez időben tele vannak kisebb-nagyobb vitatkozó cikkekkkel; a könyvbírálatok és ismertetések szinte mind kitérnek a nyelvújításra, majd mellette, majd ellene érvelvén. Lényeges új mozzanatot azonban egyik sem vet föl többé. Amit a nyelvújítási harcok legelejétől fogva annyiszor hangoztattak: az élet döntött e kérdésben. Az utolsó, mélyebben járó eszmecsere SZONTAGH GUSZTÁV idézte elő, ki KÖLCSEYt bírálva és GUZMICSVAL vitatkozva a fordításról s a nyelvújításról is nyilatkozott¹⁾. KAZINCZY válaszol rá (u. o. 152), de különösen SZEMERÉHEZ intézett levelében²⁾ fejti ki még egyszer nézetét. SZONTAGH KAZINCZY és DÖBRENTAI ellentétét így fogalmazta meg: „KAZINCZY Nyelvünknek külsőképen való gazdagítását új szavak és külföldi szóllások által sürgeti: — DÖBRENTAI Nyelvünket a' maga belsőjéből, tős gyökeres természetével eggyezőleg parancsolja ki-míveltetni. Erre KAZINCZY válasza: ... ez az én igyekezetem nem oda célzott, hogy én a' Nyelv' tellyes-vérüségét elkorcsosítsam, hanem hogy tellyes-vérüségét az idegen szépségek általvételével megnemesítsem ... Nem azon voltam én, hogy Nyelvünk' saját kincseit ki ne ássuk a' föld alól ... én azon voltam ... hogy a'

¹⁾ Muzáron IV, 145, 1827.

²⁾ Kaz. Lev. XX, 367.

magyar beszéd' ELSŐ érdeme abban áll, ha az magyar beszéd... DÖBR. Egyszínűvé, KAZ. Sokszínűvé akarja tenni a' Nyelvet. DÖBR. semmit nem tűr a' min idegen szag van, bár a' szag és szín kedves: KAZ. Kész elfogadni mindent a' mi idegen, ha szép, és ha nálunk is szép marad... Én in praxi hibázhattam, tüzem sokszor elkapott, 's többet tettem mint kelle: de theoriámért felelek."

Széchenyi és a nyelvújítás.

175. A M. T. Akadémia megalakulásakor elfogadta RÉVAI nyelvtani rendszerét és KAZINCZY nyelvújítását. Tagjai szinte kivétel nélkül KAZINCZY tanítványai, költők, írók és irodalmi emberek. Az ortológia utolsó képviselője, DÖBRENTAI GÁBOR, KAZINCZY halála után nem hangoztatta ortológus elveit, hanem új szavakat javasolt a Tudós Társaság ülésein; úgy szintén SZÉCHENYINEK, ki neki is odaadta fogalmazványait áttekintésül, de rajta kívül KISFALUDY KÁROLY, HELMECZI, FOGARASI, OROSZ J. TASNER A. és mások tanácsát is kikéri. SZÉCHENYI, mint mindent, a nyelv kérdését is, a nemzet egész életének szempontjából fogja föl. A Világ-ban (1831) külön fejezetet szentel a magyar nyelvnek. A szertelen purizmusnak ellensége; a szükséges idegen szavakat úgy tekinti, mint az ország jövevény lakóit, kik meghonosodtak, magyarrá váltak. A nyelv fejlődését és fejlesztését szükségesnek látja, mert „ha van a' nemzeteknél egy bizonyos aggság vagy halál jele, az semmi egyéb, mint ha nyelvök holt, vagy többé nem haladhat." A nyelv fejlesztése, bővítése szükséges. Az elmúlt harcok kiderítették valamennyi módját, a nekilendült irodalom igazolta őket. Ki fog dönteni az újítások dolgában! Sem az országgyűlés, mert annak egyéb fontos dolga van; sem a tudós társaság, mert annak dictatori areopagjának nem veti alá magát a nemzet, attól csak javaslatokat várunk; sem a külföld; sem egyesek, hanem a nagy közönség, úgy, „hogymind az, mit idő, szokás által rabjává teend, magyar lesz, az ellenben idegen marad, a' mit nem fogad el." A munkát pedig végzi a szógyárnok, szóbányász, szósimító és tisztító s ki őket kárhoztatja, útjában áll a nemzet csinosodásának.

SZÉCHENYI újításait eddig nem lehetett kimutatni, nemcsak roppant nagy számuk miatt, hanem azért sem, mivel a szövegeiben előforduló új szavak és kifejezések rendszerint nem az övéi, hanem valamelyik tanácsadójáé. A kéziratoknak ily irányú átkutatása eddig

még csak részben történt meg. Az eddigi szövegvizsgálatok, az Akadémia SZÉCHENYI-múzeumában lévő fogalmazványok áttanulmányozása azt mutatják, hogy minden fölösleges idegen szó helyébe szívesen írja a javasolt magyar szót, a kelletlen hosszúakat felcseréli rövidebbekkel, a körülírást egyszerű szóval. Sokszor egy-egy szóért behatóan tanácskozik szakértőivel. Röpirataival számtalan közjogi, gazdasági, műveltségi szó kerül forgalomba és a köztudatba. A negyvenes évek politikai vitái, a hírlapok nyelve az ő műveiből táplálkozik. Legismertebb az *ön* névmás, melyet ő tett meg általános megszólításnak a *Sie, vous, you* példájára. Ő nevezi el az ország fővárosát *Budapest*-nek. A művei által elterjedt szavak közül a legismertebbek: *alapítvány, alapul, aránysúly, behozat, birtoktalan, bizottság, biztosító intézet, bonyolít, Budapest, csáb, egyensúly, életbe léptet, ellenhatás, érdekes, felesleg, fontolat, fölszámolás, fölszínes, gépész, gőzerő, gyaniúttan, hangulat, hatóság, idomít, ildom, intézkedik, javaslat, kislelkű, kitermeszt, korlátlan, körlet, közszelem, lolvagias, másodlagos, megpendít, menet, minősül, műszerész, ön, összpontosít, rendelkezik, rendsor, részleghajlatlan, részvény, sajtáság, semmit, szájhős, szerződés, találékony, tébolyda, telivér, termel, tulajdonjog, vázrajz, viszonylag, vonat, zendület.*

Irodalom: VISZOTA GYULA, Széchenyi nyelvéről: MNy. XII, 49; XX, 116; Szily-Emlék 90. — TOLNAI V. Széchenyi és a magyar nyelv: B. Szemle 1919, 147 és SZÉCHENYI Eszmevilága III. köt. — SZILY KÁLMÁN, Szójegyzék a Hittelhez és a Világhoz. Sz. Munkái. A M. T. Akadémia kiadása. I. 1904. — PUTNOKY IMRE, Budapest. MNy. VIII, 172. — Vas. Újs. 1864, 502.

Az Akadémia és a tudományos műnyelv.

176. Az Akadémia és a nyelvújítás viszonyát legjobban megítélhetni a szótári munkálatokból, melyekkel a Tudós Társaság működése megindult. Már az évkönyvek s egyéb kiadványok is mind arról tanuskodnak, hogy az Akadémia teljesen magáévé tette a nyelvújítás eredményeit. Minthogy pedig BESSENYEI Jámor Szándéka óta minden akadémiai tervnek lényege a szótár, a nyelvtan és a könyvtár volt, az Akadémia is ezeknek megvalósítását tűzte ki főfeladatául. A Nagy Szótárt megelőzték a kisebb szak- és műszótárak, melyeknek elkészítése a szakbizottságok kötelessége volt. Az utasításokat tervezet és megbeszélés alapján VÖRÖSMARTY és TOLDY FERENC fogalmazta meg; ezek szerint minden tag följegyezte a tudományágában a maga készítette szavakat, s a műszók mellé

azt, hogy ki használta először. Így jelent meg a Mathematikai (1834) Philosophiai (1834). Tájszótár (1838) és Törvénytudományi Műszótár (1843). Valamennyinél fontosabb azonban a M. Tudós Társaság Zsebszótára (ném.-magy. 1835 és 1843, magy.-ném. 1838), mely részben a Műszótárakkal együtt előkészületül szolgált a Nagy Szótárnak, de a nagyközönségnek is mintegy zsinórmértéke volt. Ennek utasításai közt meg volt hagyva, hogy az új szavak közül csak azokat szabad fölvenni, amelyekkel a jobb írók élnek, a még teljesen el nem fogadottakat azonban meg kell csillagozni (a kiadás e helyett dőlt szedéssel jelzi ezeket). Ha meggondoljuk, hogy a szerkesztőkön: VÖRÖSMARTYN és TOLDYN kívül BUGÁT és BAJZA is benne volt a szerkeztőbizottságban, nyilvánvaló, hogy a nyelvújítás legtöbb alkotása belekerült a szótárba. Később a hiányzók és az idegen szavak pótlására SZÉCHENYI elnöklete alatt BUGÁTOT, FOGARASIT, HELMECZIT, SZEMERÉT és VÖRÖSMARTYT küldték ki, a javasolt szavakat jegyzékben kifüggesztették a táblára s kiki odajegyezte a maga javasolt szavát. Néhány évvel később kiadta az Akadémia a Szókötetés (1843) és a Magyar Nyelv Rendszerét (1846), amely nagyon hozzájárult a nyelvújítás vívmányainak megerősödéséhez.

Irodalom: VISZOTA GYULA, A M. Tud. Társaság Zsebszótára történetéhez: MNy. IV, 63; Nagyszótárának története: MNy. V, 1, 49; SCHUSCHNY H. Toldy, mint orvosi író: Beöthy-Emlékkönyv. 1908, 275.

177. Szótárak. A hivatalos szótárakon kívül egész sora a műszótáraknak jelent meg ez időben: PÁK DIENES, Vadásztudomány szótárral 1829; PUKY, Törvénytudományi szótár 1830; (BITNITZ), Gazdasági Sz. 1831; FOGARASI, Diák-magyar Műszókönyv 1833, 1835; Törvénykezési és Tiszti Sz. Debrecen 1837; CSÁSZÁR F. Váltójogi Műsz. 1840; FOGARASI, Jogtani Műszók. 1842; FOGARASI Kereskedői Sz. 1843; KISS KÁROLY, Hadi Műsz. 1843; NAGY N. JÁNOS, Hierolexicon 1845; Hivatalos Műsz. 1845; SZABÓ J. Bányaműszótár 1848.

Az irodalmi és a köznyelv szókészletét, gyakran szándékosan a legfiatalabbat gyűjtik: KUNOSS, Szófüzér 1834,-35,-36,-43; KUNOSS, Gyalulat 1835; MUNKÁCSY J. Füzerke új vagy szokatlan szavakból 1835; KISS MIHÁLY, Ujdon szavak tára 1844; KIRÁLYPÖLDY, Ujdon új szavak tára 1846, de főképpen FOGARASI és BLOCH-BALLAGI magyar és német segéd- és zsebszótárai.

Ha csak az itt említetteket vesszük számba, akkor is az 1829-től 1848-ig terjedő két évtizedet a szótárak virágkorának nevezhetjük. Mind a nekilendülő költői és tudományos irodalom,

főképpen az újságírás nyomában tűnnek elő s mind a kialakulóban, forrásban lévő új nyelvet s a vele egyre jobban megbarátkozó közönséget szolgálják.

Irodalom. Teljes jegyzékük: SÁGI ISTVÁN, *A magyar szótárak könyvészete*. 1922. A M. Nyelvt. Társ. kiadványai 18. sz.

178. A természettudományi műnyelv. Természetes, hogy ennek a hirtelen fejlődésnek igen sok kinövése volt, de egy téren sém annyi és oly szembeszökő, mint a természettudományi és az orvosi műnyelvben. Ez okozza a harmincas évek kisebbségvitáit és rejtő a csíráit, melyből később az új ortológus-neológus harc sarjadt. A köztudatban e mozgalom BUGÁT PÁL nevéhez fűződik, de részes benne KOVÁTS MIHÁLY meg SCHUSTER JÁNOS is.

KOVÁTS MIHÁLY már a XIX. század elején buzgólkodik a természettudományi műnyelv magyarosításán (*A gyenge élet* 1802; *Chemia* 1804—1808; *Lexicon Mineralogicum* 1822), de igazi jelentőségre csak most tett szert, mikor törekvéseiben társakra talált és egymásután adja ki a műszavak százait tartalmazó könyveit (*Medicina forensis* 1828 szótárral; *Magyar Patika* 1835, *chemiai szótárral*; *Háromnyelvű... műszótár* 1845—48).

SCHUSTER JÁNOS különösen a gyakorlatban, gyógyszer-tani előadásain terjeszti a vegytani és gyógyszerészeti műnyelv magyar szavait. Neki van főrésze a *Gyógyszerek árszabása* 1829 című műben, mely szinte egy csapással magyarrá akarta tenni a gyógyszer-tani nyelvét. VÖRÖSMARTY diadallal és halálával üdvözli e művet, mint művelődésünk és magyarosodásunk e tanuját és eszközlőjét.¹⁾ Az ő ötlete — bár csírái a Debreczeni Fűvészkönyvben, NYULAS FERENC könyvében, sőt a Debr. Grammaticában lelhetők — az elemeknek és vegyületeknek továbbképzése valamely elem meglévő nevére leválasztott darabjával, úgyhogy az új szó bizonyos vegyi saját-ságot jelentsen. Az *arany*-ról leválasztja az *-any* *-eny* véget (= a latin *-um*-mal), ebből képezi a tiszta fém-elemek neveit: *vasany*. Így keletkeznek továbbá a *rezeny*, *rezecs*, *rezeg*; *vasany*, *vasacs*, *vasag stb.* sorok, a *sav* (acidum), *savítag* (deuteroxydum), *savítaes* (protoxydum), *savító* (oxygenium) csoportok, a *kénsav* (acid. sulfuricum) és *kénessav* (acid. sulfurosum) megkülönböztetése. (L. Tud. Gy. 1829. VI, 84, kis vegytani műszójegyzék).

BUGÁT PÁL első műve a Bonctudomány két kötete (1828) függelék-

¹⁾ Tud. Gy. 1830; Ö. M. VI. 225.

kül bonctudományi szótárral, éppúgy mint Kováts Mihály ugyanakkor megjelent Medicina forensis-e. Bugát a Tud. Gyűjt.-ben ¹⁾ Kováts szótára A betűjének műszavait bírálja és összeveti a saját szavaival. Azután megindítja Toldyval az Orvosi Tár c. tudományos folyóiratot (1831-től), kiadja Kórtudomány-át, Éptan-át, HABNEMANN Homoeopathiáját (1830) és még hosszú sorát az orvosi könyveknek, melyekben mind jobban belemelegedik, nem a nyelvújításba, hanem a valóságos szócsinálásba, és SCHUSTERrel együtt a szócsónkításnak, képzésnek és összetételnek egész új rendszerét dolgozza ki. ALMÁSI BALOGH PÁL útját akarja állni e valóságos nyelvrontásnak ²⁾, de hasztalanul. KAZINCZY sem érti Bugát nyelvét: „*kell* e minden terminus technicusnak magyar név. De Prof. Bugát Úr erre azt felelhetné, hogy jobb nevet adni neki, mert úgy lesz neve; 's nem lesz, ha nem adunk. Így leve sok szónk, mellyet elejente senki sem akara érteni, 's most minden ért.” A legkomolyabb felszólalás LOVÁSZ IMRE orvosé: Értkezés a' magyar nyelvújításról, és annak némely nevezetesebb hibáiról. ³⁾ Három fejezetben foglalkozik tárgyával: 1) szükséges-e a nyelvújítás? — felelete: szükséges; 2) helyesen jártak-e el neológusaink? — igen sokszor nem; 3) melyek a hibák? — itt tizenkét pontba foglalja össze a vétségeket. Lovász „a' nyelvrontás epocháját“ DUGONICS Tudákosságától számítja; értekezésében azonban csak a legújabb irodalmat bírálja: Bugát könyveit, az Orvosi Tárt, HELMECZI Jelenkorát, FÁY Bélteky-Házát, SZÉCHENYI Világát, a Conversations-Lexicont, HORVÁTH ENDRE Árpádját, s az újabb lírai költöket: „kiknek írásait... beteges phantasia, hideglelés hagymáz 's nyavalygós érzélgés bélyegzik.“

Bugátot azonban sem BALOGH PÁL, sem LOVÁSZ nem riasztotta vissza. 1843-ban adja ki Természettudományi Szóhalmaz-át, „összegyűjté, és szószármaztatási elvekkel vegyíté“, amint a címlap mondja. Egész szótárirodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka. Húsz esztendeig gyűjtötte az anyagot szerzője, FÖLDI „merészebb“ újításaitól kezdve a maga koráig, szaktársainak és író kortársainak segítségével, kiknek sorában KISFALUDY, VÖRÖSMARTY, BAJZA, CZUCZOR, HELMECZI neveit is olvassuk. Ő maga 40,000-nél többre becsüli a

¹⁾ 1829, VI, VII.

²⁾ Tud. Gy. 1830. III, IV és Vissza-igazítás 1831.

³⁾ Tud. Gy. 1834. X. és Kül. ny. Magyar Nyelvújítás Hibái 1835.

címszavakat. A cikkekben egyszerű szótári értelmezések közt (SCHUSTER és BUGÁT-féle) alaktani fejtegetések (l. *abád, acs, ag, ony, elmély, életmű, ü, ráng, bar, tanár, tyú*); szómagyarázatok, (l. *hideg, nádra, garat, csöndész, ír, szirony, vermés*); szótörténeti adatok (l. *egyed, éptan, izom, gyógyász, egyedülös, orvos, titoknok, tömeg*). A sok furcsaságnak nem mind BUGÁT a szerzője¹⁾ az Akadémiában minden héten nyelvészkedő, szócsináló ülés volt s ezeknek lelke BUGÁT²⁾; innen is sok került a Szóhalmazba. A tömérdék furcsaság közt azonban van igen sok értékes anyag is, melynek kibányászása megérné a ráfordított fáradságot. A magyar természettudományi és orvosi nyelv megnyomoritása azonban az ő nevéhez fűződik; elveit később 1857-ben, Szócsintan-ában az egész nyelvre akarta kiterjeszteni. Ekkor azonban „rendszer“-ének nyaka szegett; minthogy belőle indul ki az új ortológia, erről alább lesz szó. Hogy a maga kora hogyan ítélte meg BUGÁT működését, arról VÖRÖSMARTY magasztaló ismertetésén kívül legékesebben szóló tanu TOLDY FERENC, aki ezeket mondja róla a „műnyelvi nagy reform“-mal kapcsolatban: „ezen időszak utolsó éveiben, egyetlenegy férfiú sugallatszerű, bátor felléptével indult meg azon döntő hatású reform, mely az összes tudományok terén a szabatos, világos, könnyű, sőt elegáns nyelvi előadás, s ez által azok szorosan tudományos tárgyalhatása feltételeit örök időkre megteremtette. E férfiú BUGÁT PÁL... volt, s az általa gyakorlatilag kivívott műnyelvreform, irodalmi történetünknek egyik legkihatóbb eseménye... helyesen szólnia RÉVAI, szépen KAZINCZY, műszabatosan BUGÁT PÁL tanították a nemzetet“. Ez nem egyéb, mint UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ híres epigrammájának kibővítése (l. 159. pont).³⁾ Habár a nyelvtudomány ítélete azóta megváltozott, tagadhatatlan, hogy vannak érdemei. Bizonyítják, ha egyéb nem, ma is élő szavai: *adag, agy* (= *agyvelő*), *ájduldoz, áthasonít, bálna, bonc* és *összetételei, bura, cseppfolyó, csipesz, delej, dögvész, dudor, éggömb, ellenszenv, elnök, eredmény, foncsor, földgömb, földtan, garat (pharinx), górcső, gyógy- és összetételei, gyülemlik, hajlam, halottkém, helyrajz, higony, hőmérséklet, ideg, inga, intelem, ízület, izzadmány, kedély, kóros, kórjel, kórtan, kórtünet, közeg, közérzet, labdacs, légső, mozgékony, mozzanat, működik, műtét, nyomda, nyúlékony,*

¹⁾ Saját szavait a Szóhalmazban a cikk végén b-vel jelöli.

²⁾ MNy. IX, 192.

³⁾ Magy. nemz. irod. története. 1864, 105. §.

ötvény, penge, roham, rokonszenv, rovar, sejt (élettani jelentésben), *sipoly, szélhűdéses, szemcse, szemész, szórványos, szörp, -tan* és összetételei, *tapasz, természetrajz, természettan, tudóvész, vegytan, vízkór.*

BRASSAI SÁMUEL „A fűvészet elveinek vázolata“ 1836 c. munkájában az ortológia és a neológia közt helyes középúton igyekszik haladni. Helyteleníti a műszók szertelen szaporítását, de szükség esetére célszerűnek mondja jó új szó alkotását. Ettől azt követeli: 1.) egyezék meg a jelölt tárggyal s ne keltsen más, meg nem felelő fogalmat; 2.) minél ismertebb a szó, annál jobb; tehát régi, népies szó eléje teendő a vadonatújnak; az újat ismert töből képezzük; 3.) legyen állandó szava minden tárgynak, ne koholjunk egyre újat.

Irodalom: SZILY KÁLMÁN. A természettudományi műnyelvről: Term. Közlöny 1879. és Adalékok 50; LUKÁCS L. B. életben maradt szavai. Nyr. XIII, 321, 374. ERNYEI M.: Nyr. VII, 22; BUZÁS Gy.: Nyr. XXXV, 441. KARDOS A. Lovász Imre: Nyr. XXXVIII, 305.

179. VAJDA PÉTER, ez az ábrándos, szinte nem földönjáró lélek, éppen az ellenkezőjét teszi. Természettudományi könyveiben (Növénytudomány 1836, Állatország 1841) és nyelvtanában (Magyar nyelvtudomány 1835) az egységes rendszerért halomra dönti és összeforgatja az eddigi eredményeket. Őt is a Debr. Fűvészkönyv ihleti, felhasználja PÓLYA JÓZSEF kéziratosa „mívyszótárát“ (mely SCHUSTER és BUGÁT elvei szerint készült) és „mívyszótana“, „mívyszótanítmánya“ számára kibővíti a magyar alaktant egészen új elemekkel: képzőkkel, előragokkal; pl. a *sárga* szóról leválasztott *-ga -ge* szint jelent: *ólomga*: ólomszínű, *füge*: fűszínű; a *tekéletes* első tagja a teljességet, pl. *tekzáró*: teljesen záró, *tektakart*: egészen takart; ha van a levélnek *fölülete*, legyen *akulata*, és *belülete* is; a *magbur* (magburrok) áll *fölbur*, *középbur* és *belbur* részekből. Így épült fel 147 lapon a növénytan műnyelve. Ugyanez elvek szerint készülnek nyelvtani és állattani műszavai is. Az állatfajoknak mindenképen új nevet kell adni; a görög eredetű *fülemület* már KAZINCZY nevezte el előbb *csalogánynak*, később *csattogánynak*, VAJDA a zengzetesebb *dalabáj* nevet adja neki, melyet később HANÁK *bájdalu zenér-e* váltott fel. A természet-et termő+zat-ra bontotta föl, melyben *Zat*: *anyám* volna a principium vitae (Dalhon. IV, 1844); a melléknevek fokozását át akarta vinni az igékre is, tehát *feszít*, *feszebbít* v. *feszbit* és *legfeszbit*. Erre az újítások dolgában igen türelmes VÖRÖSMARTY is már így szólt: „Egyes szót annyit csinál vagy vesz kölcsön a nemzet, mennyire szüksége van, vagyis a mennyi új tárggyal s képzzel ismerkedik meg; de

a nyelv alkatán, s ha úgy szabad mondani, csontozatán nem tűr változtatást... ez a legvakmerőbb neme az újításnak.“¹⁾ VAJDA is új nevet ad a hónapoknak: *télelő, télhó, télutó*, melyek félig-meddig megmaradtak a köztudatban s a naptárakban ma is használatosak. VAJDÁNAK ezekre menő új szava közül csak ideiglenesen élt a *dalár* (az -ár képzőt a *madár*-ból vonta el), az *ébrény*, még ma is előkerül a *tápszer*; a többit feledés borítja.

HANÁK KER. JÁNOS könyvei: Természetrájk elemei (1845) és Természetrájk (1846—48) a XIX. század második felének szolgáltatta az állat-, növény- és ásványország neveit SCHUSTER-PÓLYA-BUGÁT elvei szerint; a *foltos nyakorjány*, a *fiachordó górugrány*, a *szegeélyes merűly*, a *bagifana borzon*, az *ólomfényle* és *horgany-tünle*, az ő könyveiből gyötörte évtizedekig a tanuló ifjúságot. Az alapelv az volt, hogy mindennek kell magyar nevet adni, akár belhoni, akár külhoni lény a megnevezendő.

Irodalom: SIMAI Ö. A magyar hónapnevekről: MNy. VI. 414.
— BÁRDOS R. Nyelvtiszt. tör. 112, 142. — SZIGETVÁRI, Vajda P. MNy. IX, 88.

180. A szócsinálók. A szócsinálást önmagáért, űzte SOMOGYI ANTAL, aki Szók (1844) c. füzetében régi szavak cégére alatt akarta a maga koholmányait a közönség nyakába varrni. Harminc évvel később egy „tudományos“ értekezésben: A nyelv huszonnégyszáz hangjáról (1871) és a Régi magyar énekek (1873) két füzetében — olynemű, de ügyetlenebb koholmányok, mint MACPHERSON OSSZIÁNJA és HANKA Königinhofi kézírata — újra kísérletet tesz. Ezt követte a Karacsay-kódex, melynek énekei közül hat a zilahi Tuhutum-emlékre került. A nagy port felvert ügyből kiderült, hogy SOMOGYI ANTAL SZÓ-, ének- és kéziratfelfedezései mind koholmányok.

A szócsinálás a 30-as, 40-es években olyan általánossá lett, hogy asztaltársaságok és körök szívesen foglalkoztak vele; ezt rendszeren törhetetlen purizmussal kötötték egybe, egy-egy krajcár vagy garas büntetést róván ki minden idegen szóra. (vö. TÓTH B. Anekdoták. VI, 35. Az emporium). A vitákat azok a szóajánlatok táplálták, melyek a lapokban megjelentek (ez már BARTZAFALVI-nak is eszméje volt); pl. a Pozsonyi Hírnök 1845-i évf. 15. számában HUSZTHY KÁLMÁN ajánl „néhány nyelvtisztítási újdonság terméket.“ Az ajánlott szokat VIRÁNYI nagyon rosszaknak találta, a szentmártoni

¹⁾ Vör. ÖM. VI, 322, 370.

olvasótársaságnak sem tetszenek, ezért másokat, nem kevésbé rosszat ajánlanak. Szóval a „nagy közönse” közreműködése sem akkor, sem utóbb nem bizonyult célravezetőnek.

Méltán dohog CSEREI MIKLÓS TACITUS-fordításának előszavában (1841) az új módi ellen; őt KAZINCZYVAL folytatott két évtizedes levelezés sem bírta kivenni APOR PÉTER-es ósdi magyarságából és KOSSUTH Pesti Hírlapjának első évében is még azt vallja: „Új szokat reá kötni a' Nemzetre senkinek sem áll hatalmában.” Főlemeli szavát Z. i. K. J. jegyű író: Nyelvészeti Pör. Még egy szó tán idején is túl. Nagyenyed 1838 és GALGÓCZY GÁBOR is: Tévedések a nyelv körül, az egész magyar irodalomban. 1846, de hatás nélkül.

Irodalom: ARANY, Somogyi énekeiről. B. Szemle 1873, 5. füz. 224 és Szily-Emlék 106; TÓTH BÉLA, Magyar Ritkaságok. 2. Kiad. teljes irodalommal. — BÁRDOS, Nyelvt. Tör. 167, 183; Huszthy szavairól Nyr. X, 176; XI, 85, 137, 173; XII, 521. CSÉNGERI JÁNOS: Nyr. XI. 277. P. THEWREWK E. Helyes magyarság. 1873. 38.

A reformkor költői és írói.

181. A költők, kiket a nyelvművelésben kevésbé a meg gondolás és az elmélet vezet, mint inkább az ihlet, a kifejezésre törő tartalom pillanatnyi szüksége, ebben a korban is a nyelvújítók táborába irandók. Ide sorozta őket az Aurora hagyománya, KISFALUDY KÁROLY öröke is.

VÖRÖSMARTY, a legnagyobb közöttük, neológus volt. A nyelvújítást szükségesnek és hasznosnak ítélte a tudomány és a költészet minden terén. A M. T. Akadémia nyelvi és szótári munkálatainak legbuzgóbb munkatársa. Üdvözlí a műszótárakat mint nyelvünk birodalmának kiterjesztőit, lelki honfoglalókat lát bennök. A szélsőségektől azonban visszatartotta a nép nyelvén, a régibb irodalmon nevelt nyelvérzéke és művészi ösztöne. A nyelvújító kellekeit e mondatba foglalja össze: „Az egész szócsinálás titka igen kevésből áll: egy kissé kevesebb mohóság, több ízlés, több meggondolás.” (Ö. M. VI, 314.) A féktelen szócsinálók koholmányainak kevésbé a helytelenségeit, mint inkább ízléstelenségeit korholja. Új szót ő maga keveset csinál: *hangol, küldönc, szabály, szivar, tömeg, nagy-szerű*; de annál több nála a meglévő szavak jelentésárnyalatainak finom módosítása, régi és népi szavak irodalmivá tétele (*család, némbér*). Kitűnő leleménnyel folytatja DUGONICS és PERECSENYI hagyo-

mányát költői személyeinek magyaros elnevezésében, különösen az utolsó hang elhagyásával: *Hajna* < hajnal, *Tünde* < tündér, *Csilla* < csillag. Legnagyobb azonban abban, hogy merész kapcsolatokban, különösen jelzős kifejezésekben a közönséges szónak különös, rendkívüli szint tud adni, olykor a legnagyobb merészséggel, amiben BARÓTI SZABÓ volt első tanítója. Amire KAZINCZY buzdított egész pályáján s amit idegen kecsék átültetésével kísérlett megközelíteni, azt VÖRÖSMARTY a nyelv saját anyagával tette meg: a mindennapi nála ünnepélyessé, a régi újjá, a szokott szokatlanná válik. Az ő nyelvében egyesül a régibb irányoknak valamennyi külön úton járó törekvése: a deákosság tömörsége, a franciások kecsessége, a németesek lágyága s a magyarosok zamatosága. KAZINCZY eszménye, az új magyar költői nyelv VÖRÖSMARTYban valósul meg. Elméleti munkáit, nyelv- és szöbírálatait mind ebből a szempontból kell olvasnunk s az ő hatalmas gyakorlati nyelvművészetére vonatkoztatnunk.

Irodalom: VÖRÖSMARTY Ö. M. VI. — GYULAI V. életrajza. Vörösmarty Ö. M. I, XXIX, : — KISS ERNŐ, Vörösmarty, mint nyelvművész: Nyr. XXIX, 545. — BALASSA: EPhK. XX, 832. — TOLNAI: Család: MNy. XII. 339; Némber: MNy. XIV, 87. — HORVÁTH J. Forradalom után (Vör. stilusromantikája): Magy. Figyelő. II, 207. 1912.

182. BAJZA JÓZSEF a nyelvújítási harc lezajlása után lép az irodalom terére, és saját kritikai harcait már a megújított nyelvvel vívja meg. Érthető, hogy teljesen a nyelvújítás híve. De míg eleinte még túlzásaiban is dicséri, később ellenük fordul s a lelkiösmertelen és tudatlan szófaragókat megrója. Elveit „Nyelvünk míveléséről“ írt cikkében fejti ki.¹⁾ A nyelvújítás eredményeit nem félti az avatatlan kontároktól. Azoknak, kik új szavak készítésére vállalkoznak, két tanácsot ad: tartsák szemmel a nyelv szabályait és szerezzenek kellő dologismeretet (ma tárgyi ismeretnek mondjuk); sem az egyik, sem a másik magában nem elégséges. A legtöbb hiba a fordításban történik. Stilisztikai tekintetben nagy a haladás; már a sokaság is ügyesebben és nagyobb szabatossággal fejezi ki magát, mint régebben. De hiba az, hogy nagy gondatlanság harapózott el, mely a komoly észrevételek iránt is makacs ellenszegülést mutat. Vezérelvül ezt ajánlja: „miket ma vizsgálat után alaposnak ismerünk el, el kell fogadnunk, s mindaddig szilárdan

¹⁾ Athenaeum, 1843. I, 301.

követnünk, meddig meg nem czáfoltatván... jobbal föl nem cserél-
tetnek.“

Ő maga teljességében az újított nyelven ír; követi és használja kedvelt képzésmódjait, összetételeit és stilisztikai fordulatait. Százakra megy az *-at -et* képzős szavak száma a régiebb *-ás -és* helyett; ugyanúgy az *-an -en* határozó rag helyett korlátlanul él a *-lag -leg* raggal. Az összetételekben kedveli a németes *-dús, -ellenes, -mentes, -szomjas, -teli, -teljes, -üres* utótagokat s a *túl-* előtagot. Az igetős összetételekben a *csal-, rak-, szün-, vál-, véd-, zár-* előtagokat. Költői nyelvében jellemzők azok az összetételek, melyek a német érzelgős líra után nálunk KISFALUDY SÁNDORBAN tűnnek fel először tömegesen, a *báj-, gyász-, hős-, kém-, láng-, öröm-, szerelem-, vív-, varázs-, vér-* szavakkal alkotott jelzős összetételek, melyek e kor ú. n. *almanach-, szalonlíráját, szobai költészetét* oly édeskessé teszik s még PETŐFI-n túl is, szinte a kiegyezésig a líra nyelvi sajátja. Szereti az *-atlan -etlen* fosztó képző annyira divatos csonkított alakját: *avatlan, másítlan, természetlen*.

Az ő alkotásai: *kiábrándúl, testállás, képtelen* (ő ajánlotta az Akadémiában); valószínűleg övéi: *beszély, alakzat, személyzet, bohózat, körirat; férfiatlan, érdektelen, költői(e)tlén, emberbaráti, emberiség, tollesata, tollharc*.

Nagyjelentőségű volt még az is, hogy a *conversationslexiconi* és az *Aurora-pörben* leverte KAZINCZY elpártolt hívét, ki a huszas évek ortológusok fejévé tette magát: DÖBRENTÉI GÁBORT. A Tudós Társaság Zsebszótárának szerkesztésében buzgón részt vett. A Kritikai Lapokban (IV, 3) erős vitába keveredik UDVARDY JÁNOS-sal a nyelvtisztaság kérdésében.¹⁾

Irodalom: BAJZA JÓZSEF, B. J. mint nyelvújító: MNy. IV, 201, 251; B. költői nyelvéről: Nyr. XXXVII, 13. — MURESANU SZABIN, Bajza nyelvújítása: Nyr. XL, 216; SZÜCSI JÓZSEF, B. J. Akad. kiad. 1914. 396.

183. JÓSIKA MIKLÓS első felléptétől a nyelvújítás legelszántabb híve. Bár irodalmi munkásságának számban nagyobb része a szabadságharc utáni időre esik, nyelvében akkor is a reformkorban gyökerezik és hatása is akkor volt a legnagyobb. Jelentősége, hogy a nyelvújítást roppant népszerű regényeivel annak az olvasóközönségnek tudatába vitte bele, melynek megteremtésében prózai műveinek nagyobb érdeme van, mint a versköltők egész seregének. A nagy-

¹⁾ F. M. Minerva 1834. III, 446.

közönség olvasó középosztályához hozzáhódítja a főúri rendet, a férfiakhoz a nőket. A szépprózai irodalom is évtizedekig magán hordja az ő nyelvének, előadásának bélyegét. Minthogy korlátlanul fogadja be a nyelvújítást, BRASSAI SÁMUEL a *Tudós és leánya* c. regényének bírálatában (Critikai Lapok, 1855) erősen megtámadta. JÓSIKA erre elveit A rejtett seb c. regényében (1857, I, 189) és Regény és regény-írtészet c. könyvében (1858, 62) fejtette ki.

A nyelvbővítést szerinte kettő művelheti: a tudományos nyelvész és a nyelvérzéssel bíró író. A nyelvújítás határait pedig így jelöli meg: 1. amire jó régi szó van, arra újat készíteni mindig felesleges, gyakran káros; 2. műszavak készítése egyedül a tudós társaságot és a szaktudóst illeti; 3. az új szavak olyanok legyenek, hogy jelentésüket első hallásra vagy olvasásra megérteni, kitalálni lehessen.

Ez igen helyes és józan elveknek ma látszólag ellentmond JÓSIKA költői gyakorlata; de nem szabad elfeledni, hogy nyelvi iskolája az Aurora-kör verses irodalma volt regényes képeivel, szeretlen érzelmi kitöréseivel, nagyon is színes, sokszor rikító díszével. Ebből kellett neki, a nyugati minták után, a folyékony elbeszélés, a szemléltető leírás és a könnyed társalgás, szóval a magyar regény nyelvét megteremtenie. Az a súlyos, pompás nyelv, mely VÖRÖSMARTY eposzaiból és drámáiból rája maradt, nem egykönnyen vette fel a mindennapi beszélgetés súlytalan, játszi formáit, melyet JÓSIKA a francia társalgásban megszokott s melyet regényeibe akart belevinni. A nyelvújítás formakészletében válogatott tehát s ez készítette szógyártásra is. Árnyalati különbségekre törekszik, melyeket az idegen nyelvben érzett s a mienkben nem talált. Ezért választja szét a *híres* és a *hirhedt* jelentését, ezért alkotja a *jellem* mellé a *jelleget*. A szabadságharc után írt regényeihez¹⁾ (Eszther, 1853-tól kezdve) szójegyzéket csatol a saját új vagy módosított értelmű szavaiból, s a legtöbbhez magyarázó megjegyzést is fűz, hogy miért érezte az újítás szükségét. Nem akarja új szavait a közhasználatra rátukmálni, csak ajánlja őket: *maradjon a jobb — pereat a rossz!* evvel fejezi be legtöbbször észrevételeit. Nyelvi jelentősége máig sincsen kellőleg kimutatva.

A tömördek szón kívül, melynek elterjesztésében legfőbb érdeme van, saját szavai közül ezek maradtak meg: *álca*, *álerv*, *ároda* (ma: áruda), *átszellemül*, *cég*, *csendélet*, *esély*, *feszély*, *fölény*,

¹⁾ Mint egykor BARTZAFALVI és KAZINCZY; vö. 84. és 122. pont.

hirhedt (rosszhírú jelentésben), *játszma*, *jelleg*, *keret*, *kezdetleges*, *lakályos*, *lelkület*, *sivár*, *szédületes*, *szentély*, *szenvtelen*, *támla*, *üde*, *üzelem*, *válság*. A *szivar*-t is, melyet VÖRÖSMARTY szavának ismerünk, a magáénak mondja; nem lehetetlen, hogy mind a ketten, egymástól függetlenül találtak rá.

Irodalom: SALAMON FERENC, Legújabb regényeink: Pesti Napló Albuma 1858, 97. BARTHA JÓZSEF, Jósika nyelvújítása: Nyr. XXVII, 114. — SZINNYEI FERENC, Jósika Miklós. Akad. Értek. 1915, 77—81, 95.

184. CZUCZOR, TOMPA, PETŐFI. Érdekes változást figyelhetni meg a negyvenes évek ama költőiben, kik a VÖRÖSMARTY-féle irányba beleolvasztják a népiességet. Míg az almanach-költők tovább alkotják a KISFALUDY-BAJZA-féle *csáb*-, *báj*-, *tűz*- összetételeket, amazok fokozatosan levetik ezeket a mesterkelt díszeket és egyszerűbb, természetesebb nyelven írnak. Ez már CZUCZOR nyelvében is észlelhető, de még inkább TOMPAÉBAN és PETŐFIÉBEN. Egyike sem nyelvújító többé az előbbi évtizedek értelmében. Legtöbb újításuk legfőljebb az, hogy egy-egy új népies szót honosítanak meg az irodalmi nyelvben. Ebben is PETŐFI a legtakarékosabb. A nyelvújítással szemben nem foglalnak állást (CZUCZOR itt-ott kikel a szófaragás ellen); szókészletéből mindent felhasználnak, ami az ő idejükben az irodalmi, hírlapi és társalgási nyelvben meghonosodott. Tudatosan új szóalkotására alig adják fejüket, PETŐFI meg éppen nem. Célzatosan egy szót szokás tulajdonítani PETŐFINEK, a *világszabadságot*, de ez is megvan előtte a franciában: *liberté du monde*. Újításaik, kivált PETŐFIÉI, nem a szókészletben és a mondattani kapcsolatokban, hanem a stílusban keresendők.

Irodalom: TOLNAI V. PETŐFI és a nyelvújítás PETŐFI-Almanach 1909, 215; Petőfi és a nyelvtudomány: MNy. XVIII, 198; BEBESI J. Nyelvművész-e Petőfi? Nyr. LII, 39. 68. — PROHÁSZKA JÁNOS, PETŐFI költői nyelvének sajátosságai: Ny. Füzet. LVIII; bírálta SZÜCSI J.: Nyr. XXXIX, 12. JÓKAI, Végszó a Magyar nábob 2. kiadásához 1858. — HORVÁTH J. Petőfi. 1922, 84, 540.

185. KOSSUTH LAJOS. A hírlapok nyelvében HELMECZI után KOSSUTH nevéhez fűződik a nagy haladás érdeme. Amint a Pesti Hírlappal megalapítja az első modern újságot, úgy nyelvében is a modern újságnyelv megalapítója. Minthogy erősen purista-hajlandóságú, sok új szót használ, sokat maga is alkot, ezt Felelet-ében (1841) maga is megvallja. A nyelvújításnak, mint a nemzeti lélek gazdagítójának jogosultságát felismeri. A Pesti Hírlap, 1841. jan. 9-i szám vezércikke: Nyelvünk ügye; ebben ezt mondja: „A’ nyelv mindig csak

annyira bő, a' mennyire szükség van reá. Neveld a' szükségét, és neveld a' bőséget." A jan. 23-i számban név nélkül ír a Nyelvújításról, Hézagpótló elnevezést.

Az ő újításai azonban szintén inkább a stílusban nyilvánulnak, mint nyelvtani formákban. Szóújításai főleg analógiás képzések és összetételek; az utóbbiakban gyakran előtte lebeg egy idegen: angol, francia, német szó képe, mely után a magyart formálja; az idegen szót szereti aztán zárójelben utána vetni. Új szavai nagyrészt a közjog, pénzügy, alkotmányjog, közgazdaság fogalomköréből valók és vezércikkeiből gyorsan elterjedtek országszerte. Legismertebb szavai a *tekintély* és a *vezércikk*; neki tulajdoníthatók még: *adalék* (mai jelentése), *alaptőke*, *belsőszervezet*, *bevégezett tények* (faits accomplis), *eszmetársulás* (associatio idearum), *fejlemény*, *forgalom*, *gördülékeny*, *hatásos*, *hézagpótló*, *ingerültség*, *iparlovag*, *kedélyes* (nemes kedélyű), *kereszt-kérdés* (cross examination), *közgazdaság*, *közjog*, *közszellem* (public spirit), *látszólagos*, *lovagias*, *megvitat*, *módosítvány*, *polgárius*, *rögeszme* (fixe idee), *szárnyvonal* (vasuté), *tanszék*, *tüzetes*, *uralom*, *úrhölgy*, *védvám*; a *tény* azonban, bár az ő szavának tartják, már tíz évvel előbb megvolt (NyÚSz. II.).

Irodalom: NADENICS A. Kossuth és a nyelvújítás: Nyr. XXXI, 442; DÉNES SZ. Kossuth nyelvművészete: Nyr. XXXVII, 49. — Érdekesekek még KEMÉNY ZSIGMOND nyilatkozatai a nyelvújításról, Össz. M. IX. 279; XII, 227—230.

A Szócsintantól a Nyelvőrig.

186. Bugát Szócsintana. A szabadságharc bukásával kezdődő önkényuralom a nyelvújítás számára kedvező talajt teremtett. A közhivatalok, intézmények, iskolák elnémetesítése, az a roppant sok idegenajkú tisztviselő, kit a bécsi kormány az országra rászabadított s aki nagyrészt csakhamar meghonosodni indult, a német iskolakönyvek, a német, többnyire selejtes irodalom, nem volt hatás nélkül a reformkor rohamos újulásában meggyengült nyelvérzékre és tág kaput nyitott mindenféle idegenszerűségnek, legkivált németességnek. Míg 1848 előtt VÖRÖSMARTY ¹⁾ és NAGY IGNÁC ²⁾ még csipősen szólal föl a nyelvtörő -nokoknak, -nekeknek, valamint

¹⁾ Ö. M. VI, 312—314.

²⁾ Magyar Titkok, III, 71.

a sok *-da*, *-de* rít hangzása ellen¹⁾, addig az ötvenes évek lapjai és folyóiratai már nem is védekeznek, nem a nyelvújítás, hanem a teljes nyelvromlás ellen sem, mely az irodalom s a közélet magyarságát megtámadta.

Csak ilyen időben támadhatott a lelkes BUGÁT PÁL agyában olyan gondolat, mely a világnyelvek atyját, LEIBNITZET s az újabb kor valamennyi világnyelvkieszelőjét is megszégyeníti, hogy egyetlen egy nyelvet „észszerűen“ átgyúr, új szóképzést ad neki s ezzel képessé teszi a világ minden volt és leendő fogalmának szabatos kifejezésére. Így született meg a Szócsintan, mellyel 1857-ben a tudományt meglepte.²⁾ Bugát a bevezetésben elmondja, hogy élete jó részét szócsinálással töltötte, s most, mit eddig gyakorlatilag űzött, elméletileg, tudományos rendbe szedi. E tudományt *szócsintan*-nak nevezi, mert 1. *szó*-kat, *csin*-álni *tan*-ít; 2. mert a *csin* szó, mint a *csinos* gyöke széphangzásánál fogva is ajánlkozik; 3. mert azok a *csin*-ök vagy műfogások adatnak elő, melyekkel a szükséges szavakat csináljuk, a rosszakat kijavíthatjuk, s mindezt nem idegen anyagból, hanem nyelvünk saját tárházából. A szócsinálásra pedig szükség van. Az új szavakban a következő kellékeknek kell meglenniök: legyenek *a)* dologütők [tárgyszerűek]; *b)* ütköztetlenek [se más fogalomba, se más szóba ne ütközzenek bele, azaz minden fogalomnak külön szabatos szava legyen]; *c)* széphangzásúak; *d)* gördülékenyek. — Ezek után előadja a szócsinálás tizenhárom „forrását“, melyből határtalanul lehet bővíteni szótárunkat. Szemléltetésül csak egy-kettőt; pl. *ra go k* és ragozott szavak, mint gyökök: *nekeln*i: vergőnne, *hosszány*: appertinentia, *útnaklat*: missió, *jónakol*: rati habere; *akolbulítás*: excommunicatio (megmaradt); — *kettő-zés* mint fokozás; *emember*: művelt ember, *tatap*: cohaesio; — *közmondásból*: *hordong*: vacuus, inanis < az üres *hordó* nagyon *kong*; *igador*: szótartó < az *ígéret* szép szó, ha *megadják* úgy jó; — *elizióval*: *birányü* és *kirányü*: centripetalis és centrifugalis; *ding* < dió-ing = dió héja;³⁾ *lemb*: foetus < leendő ember; — *tagadással*: *összill*: eurhythmia, *nösszill*: kakorhythmia;⁴⁾

¹⁾ Nyr. XV, 369; XVI, 111, 232.

²⁾ Akad. kéziratára, M. Nyelvt. 4-r, 8 sz.; nyomtatásban nem jelent meg.

³⁾ Már SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában 43. lap.: Dió inge, Dióbél hártájja. Tunica nuclei; Eötvös tréfája: *fiú ing*, MNy. IX. 192.

⁴⁾ vö. SZEMERE PÁL is 1860: *eszme*: *neszme*, *eszmélet*: *neszmélet*; ARANY Hátr. Irat. IV. 141. sk.

— összetétellel és bekebelezéssel: *haltapú*: apától árva, *haltanyú*: anyától árva; *korgór* < korgó kór = cholera; — szavak hangjainak elváltoztatásával: vám > *vém*: tributum; nyom > *nyem*: lemez; azután hangok helycseréjével, keverésével, fejreállításával, elejének, közepének, végének elhagyásával, úgynevezett szócsigázással. Az egész „rendszeren“ érzik, hogy ez a régi SCHUSTER—PÓLYA—KOVÁTS—BUGÁT-féle eljárás teljes kifejlesztése, melyre igen erősen hatott VAJDA PÉTER módszere, de KALMÁR GYÖRGYÖT és BARTZAFALVIT, főleg pedig DIÓSZEGHYT vallja ősenek. BUGÁT a bevezetést és az első „kútforrást“ felolvasta az Akadémia 1857, március 26-i (a kéziratban 23) ülésén. TOLDY BUGÁTnak magának azt mondta, hogy „elme-futtatásnak megjárja“, aztán fölszólalt és úgy nyilatkozott: „miszerint kötelességének tartja ez előadásra megjegyezni, hogy az abban ajánlott szóalkotási források a magyar nyelv törvényeivel merőben ellenkezően, el nem fogadhatók.“ Minthogy az értekezés kiadását is ellenezte, BUGÁT a kéziratárba helyezte tervezetét.¹⁾

187. Ellenhatások. De TOLDY evvel a tiltakozással nem éri be, hanem az Új Magyar Muzeumba (1857. I, 425) értekezést ír: „A nyelvbéli újítások határaitól“, melynek veleje a következő: „Minden, a mi a nyelv saját meglévő anyagából, a nyelv természete, azaz benne megnyilatkozó törvényessége szerint készül, az szabad, minden, a mi azon túl fekszik, tilos“. TOLDY után BALLAGI MÓR, a nyelvújítás nagy barátja és terjesztője, BUGÁT „merényletétől“ megrettenve ez év július 6-án „Nyelvújítás és nyelvrontás“ címen igen alapos fölolvastatást tartott, melyben kimondja, hogy: „nagy ideje volna megállapodnunk és magunkkal számot vetvén, a nyelvújítás határait szorosan megszabnunk, nagy ideje volna határt vetni a szert és mértéket meghaladó önkénynek... A szócsinálástanban a nyelvművelésnek most fejtegetett ferde iránya tetőpontját érte“; BALLAGI ez alkalmat megragadta, hogy SZABÓ ISTVÁNNAK ez esztendőben megjelent HOMEROS-fordításában előforduló és egészen BUGÁT-szerű erőszakos újításait is megrója.²⁾

A Szócsintan azonban nem maradt meg az Akadémia falai közt; JÓKAI a Nagy Tükörben elmésen kifigurázta (1858, 101. l), sőt még a 80-as és 90-es évek élclapjai is (Borsszem Jankó, Bolond

¹⁾ Akad. Értesítő 1857, 164

²⁾ Akad. Értesítő. 1857, 311, 401.

Istók) Szócsintan és Cyclopaedia rovatcím alatt éveken át a legbohóbb Bugát-szerű szavakkal mulattatták olvasóikat. A Szócsintan egyik szava: *akolbólít*, nem tudni, a Nagy Tükör útján-e, a sajtóban elterjedt s még a nép nyelvébe is behatolt, úgy hogy a MTsz. az ország legtávolibb vidékeiről volt kénytelen idézni a *kiakolbólít* igét, mint tájszót. A Nyelvőrben, 1892-ben szinte egy kis vita támadt e szó körül.¹⁾

Így magában az Akadémiában, mely alapítása óta a nyelvújítás melegágya volt, kezdődik ez időben némi visszahatás a túlzások ellen. BALLAGI után BRASSAI SÁMUEL emeli fel szavát: „Adalék okmányok a „nyelvújítás és nyelvrontás“ ügyében“²⁾ és „A Magyar mondatról“ című nagy tanulmányában,³⁾ melyben a pusztán szócsináláson kívül már bőven foglalkozik a szó- és mondatkötés szabálytalanságaival és idegenszerűségeivel is. Ez időben jelenik meg SZVORÉNYI JÓZSEF Magyar Nyelvtanának első kiadása is (1861), mely már sok gondot fordít a nyelvhelyességre s a nyelvhibák megjelölésére. Valószínű, hogy e kérdésekről gyakran beszélgetett SZARVAS GÁBORRAL, aki ez időben vele együtt Egerben tanárkodott.

188. Műszótár és műnyelv. A korlátlan szócsinálással egybekötött purizmus utolsó, jelentékeny tünete a Német-Magyar Tudományos Műszótár 1858, melynek főmunkatársa és voltaképpeni szerkesztője TOLDY FERENC (segítője GREGUSS ÁGOST) volt. Az előszóban védi a purizmust, mint helyes és szükséges elvet a tudományos életben is. Célja lehetőleg teljes tudományos magyar műnyelvet adni. A szótár maga, ha nem éri is el Bugát elméleti merészségét, részleteiben és egészében is a legszélsőbb neológia. A kor hangulatából ez nagyon is magyarázható; az önkényuralom idején a nemzeti léleknek nem volt más menedéke, mint az irodalom és a tudomány, mely magyar nyelven szólt. Ezt erősíteni, körülbástyázni még erőszakos eszközökkel is, tudatos és tudattalan célja volt minden írónak és tudósnek. Ezt azonban nem lehetett idegenre bízni. Mert „az idegen rendszer is újított, mondja CSÉNGERY ANTAL, hogy velünk megértesse magát, szintoly kevéssé tartván szem előtt nyelvünk törvényeit, mint alkotmányunkat“. Mint II. JÓZSEF idején DUGONICSNAK, most is be kellett bizonyítania a magyar tudósnek, hogy a magyar

¹⁾ Nyr. XXI, 316.

²⁾ M. Nyelvészet. 1859. IV, 97.

³⁾ Akad. Értes. 1860—63, három közlés.

lélek s a magyar nyelv hajlandó is, alkalmas is a legelvonatabb tudományok művelésére.

A túlságos buzgalom azonban jogos aggodalmakat keltett magukban a tudósokban. SZABÓ JÓZSEF, a híres ásványtudós, értekezése: „Magyarítás a természettudományokban“¹⁾ indítja meg a vitát. A teljes nyelvtisztaságot elvben lehetőknek tartja; buzgósággal valamennyi idegen műszót lehetne magyar szavakkal pótolni, s ez több száz ezer szóval gyarapítaná nyelvünket. Gyakorlatban azonban nem híve ennek, mert „a jó szó olyan, mint a jó ötlet, készítése nem igen akar függni önkényunktől, nem igen engedi magát parancsolva csináltatni“ (7. l.). Ezért a középútat ajánlja: „magyarítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenclaturában“, tehát a tudományos tárgyak és fogalmak neveit, a műszavakat (nomenclatura) ne erőltessük, de legyünk rajta, hogy az értelmezés nyelve, a tudományos szöveg, a műnyelv (terminologia) magyar legyen. GYÖRÝ SÁNDOR ez értekezés bírálatában²⁾ veszedelmesnek tartja Szabó javaslatát, mivel a műszó és a műnyelv élesen nem választható el egymástól. A tudomány szóljon nemzeti nyelven, „az idegen szavakat minél több nemzeti... jól alkotott, érthető, szabatos műszavakkal helyettesítsük“; a nyelvészetileg helyes, de tárgyilag nem szabatos szó rossz, a nyelvilleg szabálytalan, de tárgyilag helyes szó jó“. Az Akadémia végül (1862) vezérelvül kimondta: „kívánatos, hogy a műszók [nomenclatura] magyaríttassanak, a műnevek [terminologia] általános megmagyarítása nem kívánatos“.

Úgy látszik azonban, hogy SZABÓ JÓZSEF több száz ezer szava buzdította FRIVALDSZKY JÁNOST, a bogárvilág legkitűnőbb ismerőjét, hogy valamennyi rovarnak magyar nevet adjon, és ezrivel alkotta, saját bevallása szerint DIÓSZEGHYÉK példájára, a legsudálatosabb szavakat: *iganc, szövänc, sitár, kecsér, külény, lélme, lágyma, alkonnyász, meróc, derec* stb.³⁾

Ezekre vonatkozik KOSSUTH LAJOS egyik levele,⁴⁾ amelyben elítéli a BUGÁT-féle purizmusból eredő szócsináló hóbortot. „Az élet vagy rögtön új szóval ruhazza fel az új ismeretet, vagy meghonosítja az idegen szót“. De van levelének egy része, mely mélyebben

¹⁾ 1861, Akad. kiad.

²⁾ A műnyelvről. Akad. math. és term. Értesítő, 1862. III.

³⁾ Math. és term. Közl. III, 1863. 17.

⁴⁾ HELFÝ IGNÁCHOZ, Termtud. Közl. 1894.

is belelát a terjedő nyelvromlásba: „Engem igenis bánt az, ha látom, hogy magyar írók magyar szavakkal oly németes szóalkatokat gyúrnak össze, melyek nyelvünk természetével ellenkeznek“. Itt nyilván a szó- és mondatfűzés, a nyelvi szerkezetek idegenségeire céloz, melyek mindinkább elburjánoztak irodalmi nyelvünkben. Ezek idézik föl egyre sűrűbben tudósaink és íróink megrovásait. BRASSAI SÁMUEL „Mégis valami a fordításról“ (1861) „Nyelv és nyelvészet“ (1862) című cikkeiben, IMRE SÁNDOR „Kazinczy nyelvújítása“ (1861) című tanulmányában támadja egyre erősebben a mondattani ferdeségeket ARANY Szépirodalmi Figyelőjében.

189. ARANY és a nyelvújítás. ARANY maga is a „Visszatekintés“ című cikksorozatban elmond egyetmást, „a mi olvasás (meg correctura) közben“ eszébe ötlött. „Soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő s megrontó germanismusok és mindenféle is musok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a „Carthaginem delendam“-ot“. Fájdalmas híját érzi a Magyar Nyelv Rendszerében¹⁾ a magyar mondatban sajátosságainak fejtegetését; a HUNFALVY PÁL hatása alatt erősen fejlődő összehasonlító nyelvtudomány őt, a stilsztát, nem elégti ki: „... sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; a mi azoknak, s így a nyelvnek is, szelleme volna, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható... Nem kisebbítem a szónyomozók érdemeit, de fájdalom, hogy míg a „szavak egérfarkába“ oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a mondatot“. Utóbb is nem győzi ismételtetni a magyar ornata syntaxis kérdéseivel való tüzetes foglalkozást a „betű-changeirozás bűvésze“ olyan kártyaváraival szemben, miket FOGARASI és CZUCZOR mutatott be az Akadémia ülésén. Cikkeiben, bírálatában, szerkesztői üzeneteiben újra meg újra ehhez tér vissza (l. Összes és Hátrah. Munkáiban prózáit).

ARANY viszonya a nyelvújításhoz hasonlít ahhoz, melyben PETŐFI volt vele; nem kutatta, hogy megadta-e az új szóra a nyelvtudomány a maga helyeslő szentesítését vagy sem, csak azt nézte, alkalmas-e lelki tartalmának kifejezésére. Arany műveiben vegyest ott találjuk a reformkor költői, hírlapi irodalmának szinte minden szavát, a nép-

¹⁾ Kiadta a M. T. Akadémia 1846-ban; szerkesztői közt van Vörösmarty és Czuczor is.

nyelv rétjéről szedett friss virággal s a régiség ódon kincseivel. De PETŐFINÉL nagyobb tudatosságra mutat, hogy a tárgyhoz s a műfajhoz képest más-más az arány; míg Toldiban szinte nem is lelünk a nyelvújítás kohójából került újdonság-új szót, addig Toldi Szerelmében már fel-felbukkan egy-kettő; Murány Ostromában, melyet Toldinál „magasabb” hangon írt, több találkozunk; lírájában és kisebb költeményeiben, valamint prózájában már nem kevesebb, mint kora más írója műveiben; ahol pedig a humor szívérványa ragyog, a szatírának hol enyhébb, hol csípősebb gúnyja uralkodik, ott nemcsak él a nyelvújítás szavaival, hanem keresi, halmozza őket s a furcsábbak példájára még furcsábbakat csinál maga is (Elvesz. Alkotmány, Vojtina, Bolond Istók, de legkivált ARISTOPHANESÉBEN). Ezekben éppúgy csodálhatni a szeszély leleményes csapongását, mint egyébütt nyelvművész voltának utólérhetetlen nagyságát. Tudományos prózájában pedig gondosan mérlegeli a műszavakat, megint nem annyira nyelvtani helyességük, hanem főleg tárgyyszerűségük szempontjából. Igazán közkinccsé csak egy magaalkotta szava lett, az *ütem*, a szintén új, de szabálytalanabbnak tetsző *üteny*, helyébe (Magy. nemz. versidom I.). Egészben véve hét-nyolc százra tehetni új szavait, ezek közül hatodfélszáz az Elveszett Alkotmányból való. Az új szó teremtését a költő s a tudós elvitázhatatlan jogának tartja, ha az az ihlet jegyében történik (Főtítk. jelentés, 1875), ezt mondja ki éppen akkor, mikor az ortológia fölemeli tiltakozó szavát. A nyelvrontásnak pedig éppen olyan ellensége, mint a szigorú nyelvtudós, csak hogy a rontást nem a rideg tudomány mértékével méri, hanem a költőével s a stilisztáéval; nem annyira a szóban üldözi, mint inkább a szó- és mondatfűzésben. A nyelvtudós hivatását pedig e mondatban jelölte meg: „az igazi nyelvész nem törvényhozója, hanem törvényfejtője az élő nyelvnek.”¹⁾ ARANY valószínűleg nem ismerte ADELUNGOT, kinek közhellyé vált elve szinte szószerint ugyanez: „Der Sprachlehrer ist nicht Gesetzgeber der Nation, sondern nur der Sammler der von ihr gemachten Gesetze, ihr Sprecher und der Dollmetscher ihrer Gesinnung.” (Lehrgebäude I. 113.)

Irodalom: RIEDL FR. A. mint nyelvész: MNy. XIII, 146; — SIMAI Ö. A. népiessége és a nyelvújítás: MNy. XIII, 149; XIV, 265; — SZENDREY ZSIGMOND, A. és a nyelvújítás: Nyr. XLVIII, 59; — VOINOVICH G. A. kiadatlan bírálata: MNy. XIII, 161; — TOLNAI V. A. nyelvészeti cikkei: MNy. XIII, 166; Arany nyelvművészetéről: B. Szemle 1917, június.

¹⁾ Koszorú. 1864. II, 239.

190. A Marczibányi-tétel. A nyelvnek nyilvánvaló romlása, különösen BRASSAI ÉS ARANY figyelmeztetései után, arra bírta az Akadémiát, hogy valamiképpen módját keresse a javításnak. Ezért 1863-ban a nyelvtudományi bizottság a MARCZIBÁNYI-jutalomra ennek a kérdésnek kitűzését ajánlotta: „Adassék elő példákban, mily rontó befolyással voltak nyelvünkre az idegen nyelvek a nyelvújítás diadala óta.” A nagygyűlés helytelennek találta a „rontó” jelzőt s új fogalmazásra visszaadta a tételt a bizottságnak, hogy tegye a kifogásolt szó helyébe ezt: „a magyar nyelv természetével ellenkező” kitételt. Hosszas vita után, melyben a nyelv természetéről, törvényeiről, a nyelvszokásról volt szó, az osztály rövid indokolás előrebocsátásával így gondolja azt [a tételt] ajánlhatni:

„A mindennapi tapasztalás bizonyítván, hogy mióta a nyelv [„újítás” a nyomtatott szövegből kimaradt] jogosultsága kérdésbe többé nem tétethetik, és irodalmunk, főleg pedig az időszaki, sőt napisajtó is, folytonos gyarapodást veszen, nyelvünk szükség nélkül más nyelvek phrasisai után képzett számtalan — a törzsökös magyar szólásmódnál sem szebb, sem hatályosb, sem világosb, sem szabatosb új szólásokkal árasztatik el, mi által a nyelv saját eredeti színezetéből kivéttetik, a nélkül, hogy egyéb tekintetben nyerne:

„Fejtsessenek ki tehát azon elvek, melyek új szólásmódok alkotásánál szem előtt tartandók; s mutattassék ki számos példában, mily káros befolyással volt és van, ez elvek mellőzése miatt, nyelvbeli előadásunkra az idegen nyelvek hanyag vagy szolgálai utánzása a nyelvújítás diadala óta.”¹⁾

A tétel, mely TOLDY fogalmazása,²⁾ erősen hangsúlyozza a nyelvújítás diadalát és jogosultságát, csak az azóta lábra kapott, idegenek utánzásából eredő hibás szólások bírálatát engedi meg, az új szavakról teljesen hallgat.

A tételt négyszer kellett hirdetni, míg végre 1872-ben két pályamunka igyekezett a kérdésre megfelelni. A bírálóbizottság (BALLAGI MÓR, SZARVAS GÁBOR, SZÁSZ KAROLY) döntése az volt, hogy PONORI THEWREWK EMIL művét: „A helyes magyarság elvei” jutalommal, IMRE SÁNDORÉT: „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és

¹⁾ A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei. 1863. I.; 20. és 26. l.

²⁾ GYULAI az övének mondja a róla tartott emlékezésében és erre mutat érzékeny felszólalása is: Az új magyar orthologia. Akad. Értek. 1875, 4.

hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás módjaira“ dícsérettel tüntesse ki.¹⁾ Mind a két mű 1873-ban az Akadémia kiadásában meg is jelent. A kérdésre egyik mű sem felelt meg, de nem is felelhetett meg teljesen már csak a tétel megfogalmazása miatt sem.²⁾ Idő közben GYERGYAI FERENC is írt hasonló célú munkát: „A magyar nyelv sajátosságai“ (1866) és „Magyarosan“ (1872), melyek valóságos vádiratok a sok nyelvi helytelenség ellen.³⁾ De egyes művekkel, pályatételekkel nem is lehetett segíteni a már nagyon is veszélyesnek mutató bajon; erre — ARANY szavaival — erős hang kellett, mely szünet nélkül fülébe kiáltsa a romló nyelvérzéknek: „Hibázol! tévedsz!“ Ez az erős hang SZARVAS GÁBORÉ volt, mely folyóiratán, a Magyar-Nyelvőrön át harsogva költögette a már-már elalvó nyelvi lelkiismeretet.

Szarvas Gábor és az új ortológia 1875—1876.

191. SZARVAS G. fellépése, a Nyelvőr, VOLF GYÖRGY. A pozsonyi kir. kath. főgimnázium 1867-i értesítőjében⁴⁾ jelent meg SZARVAS első tanulmánya: Magyartalanságok, mely döntővé lett mind az ő pályájára, mind a nyelv fejlődésére s a hozzá fűződő vitatkozásokra. Sujtó haraggal, metsző gúnnyal, könnyed tréfával támad az allotriologia, barbarismus, soloecismus s egyéb nyelvparasiták hadának, melyet két, a szó-, és a mondatszörnyek csapatára oszt. Megpendül ez értekezésben egy külön nyelvjavító egyesület eszméje is a weimari „Palmenorden“ mintájára: „kénytelenek leszünk társulatot szervezni, melynek főadata legyen: nyelvünket a fattyúhajtások s idegen szólásmódok bilincsei alól felszabadítani.“ Az értekezés mind tárgyáról, mind hangjánál fogva közérdeklődést keltett. ARANY LÁSZLÓ ugyanabban az esztendőben: Rontsuk a nyelvet — a hogy lehet c. cikkében⁵⁾ ismerteti, bírálja, újabb adalékokat szolgáltat hozzá, s különösen kiemeli formáját: „az alak, melyben elmondja, könnyen érthető s magát olvastató, — ez pedig a nyelvtani fejtegetések között ritka dolog.“ Valóban,

¹⁾ Bevezetése: „A magyar nyelvújítás és tévedései“ címmel, a jegyzetek nélkül, megjelent B. Szemle 1873. I, 46.

²⁾ Bírálatak VOLF GYÖRGYTŐL: Nyr. II, 494; III, 149.

³⁾ L. ARANY megjegyzéseit róluk; MNy. XIII, 161.

⁴⁾ És: Magyarország 1864, aug. 31, szept. 13; újra: Nyr. XXIV, 501.

⁵⁾ Újra. Ö.M. II, 154.

SZARVAS előadása minden szárazságtól ment, ötletes, fordulatos, színes fejtegetés, mely az első szónál megkapja az embert s a legkevésbé vonzó tárgyat is élvezhetővé tudja tenni. A vitatkozó irodalomban az írásművészetnek egyik legkiválóbb képviselője. SZARVAS ARANY LÁSZLÓ bírálatára „A gyomot irtsuk, ne a virágot“ c. cikkel válaszol¹⁾, melyben még tüzetesebben foglalkozik a nyelvjavítás ügyével. 1869-ben kiadta PHAEDRUS meséit „szabatos fordításra vezető jegyzetekkel“, melyekben értékesebbek a magyar nyelvre vonatkozó magyarázatok, mint a latin szövegéi. Ez év nyarán nevezte ki EÖTVÖS JÓZSEF a cikkei által közismertté vált tanárt Budapestre, s így SZARVAS a tudományos élet középpontjába került, hol csakhamar vezető szerepre tett szert. Az Akadémia 1871-ben választotta tagjai közé. Első akadémiai ténykedése az volt, hogy a Nyelvtudományi Bizottság teendői közé fölvetette a nyelv ellenőrzését és javítását, úgyhogy az 1872-i Ügyrend (158. l.) már evvel a bővítéssel jelent meg: „[a bizottság föladata] A műnyelv alakulását szemmel tartani, s általában az irodalmi nyelvművelést olyképen ellenőrizni, hogy egyrészt hiányos nyelvismeretből folyó erőszakos szóképzéssé ne fajuljon; másrészt pedig az idegen nyelvek hatása a magyar nyelvnek grammatikai, különösen syntaktikai szerkezetét meg ne hamisítsa; végre az eddig elkövetett nyelvrontások lehető orvoslására törekedni.“²⁾ Itt az Akadémiában, a Nyelvtudományi Bizottságban vetette föl HUNFALVY BUDENZ és GYULAI egy nyelvművelő folyóirat eszméjét s ennek szerkesztésére SZARVAST kérték föl. Az 1872-i költségvetés már meg volt állapítva; ekkor GYULAI szokott heves ségével szinte követelte a folyóirat megindításához szükséges összeg föl vételét a bizottság költségvetésébe. SZARVAS tervezete nemcsak a tudósok, hanem „a szépirodalom, s különösen költőink jobbainak“³⁾ helyeslésével találkozott, (ez a célzás főleg ARANYRA mutat). Így született meg a Magyar Nyelvőr, mely 1872. január 15-én indult harc os útjának, mindjárt az első szám vezércikkében: „Mit akarunk?“ határozottan jelezve irányát: „Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség vissza állítását; a hol az

¹⁾ Bpesti Közlöny 1867. dec. 7. és 28.

²⁾ A mai Ügyrend 46. §, A) bekezdés, c) pontja. — Az Académie Française is úgy alakult, hogy mint legfőbb tekintély ellenőrizze és irányítsa a francia nyelv fejlődését.

³⁾ Nyr. VIII, 145.

idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetett, a tisztaság előmozdítását.“ Az Akadémiának 1863-i pályakérdésére SZARVAS Nyelvőre az igazi válasz, mert arra sem egy rövid értekezésben, sem még oly terjedelmes könyvben megfelelni nem lehetett. Egy erős vezető egyéniséggel együttdolgozó, mindenre figyelő, minden irányban érdeklődő, tudományosan képzett, erős nyelvérzékkel vértezett íróseregére volt szükség, mely évek hosszú során szakadatlanul dolgozva ne csak rámutasson a tudatlan nyelvrontás és a felelőtlen szócsinálás hibáira, hanem a javítás munkáját is végezhesse. Természetes, hogy az elvtelen nyelvcsinálással szigorú elveket kellett szembe szögezni. SZARVAS az elvek embere volt, megfogalmazta a maga hitvallását, s belőle egy hajszálynit nem engedett. A maga kora nyelvi vétkeinek boncolása önkénytelen rávitte a nyelvújítás ama tévedéseinek üldözésére is, melyeket a hosszú irodalmi és köznyelvi gyakorlat már meggyökereztetett és elfogadott, melyeknek nyelvtani helytelensége a maga korának általános nyelvérzékét már nem bántotta. A Nyelvőr tüzetes szemlének vetette alá nemcsak a köznyelvet, hanem a szószék, a tudomány, a törvénykezés, az iskola, az irodalom, s főleg a hírlapírás nyelvét és KAZINCZY Epigrammái morál-jával: „Csipd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot“, könyörtelenül fölfedte a szavaknak törvénytelen származását, a szó- és mondatkapcsolás hibás voltát, a szerkezetek idegenségét. Míg SZARVAS székfoglaló értekezése „Latin fordítások és a latinosságok“¹⁾ a szakkörök általános helyeslésével találkozott, mivel a PHAEDRUSA magyarázatában szerkesztődnek s az egyre halványodó latin hatás ellen irányulnak, addig a jelen nyelvének bírálatára egyre sűrűbben ismétlődő felszisszenések mutatták, hogy SZARVAS boncolókése clevenre talált. Az első ellenmondások a napi sajtóban hangzottak fel. SZARVAS súlyos rövidséggel és hosszú bűnlajstromokkal válaszol.²⁾

VOLF GYÖRGYBEN SZARVAS GÁBOR félelmetes fegyvertársat talált. Míg SZARVAS a gúny, a tréfa, az elmésség mézével kente a keserű orvosság csészéjét, addig VOLF kíméletlen egyenességgel és hímezetlenül üldözte a nyelv korcsait és élősdijeit. Már THEWREWK pályamunkájának bírálatában³⁾ villogtatja éles fegyverét, de IMRE SÁNDOR

¹⁾ NyK. X, 1873.

²⁾ A Nyelvőr a sajtó ítélőszéke előtt. Nyr. II, 120; Új szók. Nyr. II, 337.

³⁾ Nyr. II, 494, 1873.

művével kapcsolatban hadat üzen nemcsak a jelen nyelvrontásának, hanem az egész nyelvújításnak. Első cikkének címe is ezt hirdeti: „A nyelvújítás nyelvrontás.“¹⁾ A nyelvújítóknak szerinte az az érdemük, hogy ők vívták vissza a magyar nyelv elveszett volt jogait; mint újítóknak azonban semmi érdemük nincs, mert munkájuk hóbortos kombináció, szeszélyes ambíció, esetlen okoskodás és tudatlanság eredménye: „az egész nyelvújításban egy porszem nem sok, de annyi jó sincs, hogy mind az, a mit létesített, válogatás nélkül kiirtandó“. A második: „Az újítás helyes módjai“²⁾ c. cikkben ki mondja: „a nyelvújítás még csak nem is szükséges, sőt mint nyelvrontás... egyenesen kárhozatos“, ezért „ne majmolj, ne újíts“, mert „nincs az újításnak semmi, de semmi helyes módja“. Ugyanezt fejtegeti a befejező cikkeken is, és az író egyéni jogát a nyelvfejlesztés terén kereken tagadja.³⁾ SZARVAS GÁBORNAK IMRE könyvéről szóló bírálata⁴⁾ Volféhoz képest szelíd csevegés.

192. Nyelvjavító tanácskozások. Hogy a nyelvjavítás a gyakorlatban eredményesebb lehessen, SZARVAS GÁBOR 1874 végén intézményes szervezésre gondolt; december 24-éről keltezett felhívást bocsátott közzé a Nyelvőr 1874 januáriusi számának borítékján, melyben felszólítja a magyar nyelv barátait, vegyenek részt azokban a közös tanácskozásokban, melyeknek célja a (1) visszasságok kimutatása, (2) a helyes magyarság megállapítása, (3) a közös megállapodás s a megállapított tételek elfogadása és terjesztése. A felszólítás meghí mindenkit, különösen a szépírókat, a szótárak és szakművek szerzőit, az iskola embereit, hogy akár személyesen, akár írásban vegyenek részt a tanácskozásokban. A megállapított tételek a Nyelvőrben jelennek meg. A tanácskozás helye az Akadémiai kör helyisége,⁵⁾ ideje minden hónap utolsó szombatja, esti 8 órakor. A 26 összehívó közt ott találjuk a lapok szerkesztőit, a tanárvilág jeleseit, a tudósok közül például BALLAGIT, FOGARASIT, az írók közül GRULAIT, és természetesen SZARVAST és törzskarát.⁶⁾ Így indul meg 1875-ben, a Nyelvőr IV. kötetétől kezdve a „Hibás szók és szólások javítás“-ának állandó rovata, mely a tanácskozások közösen meg-

¹⁾ Nyr. III, 54, 1874.

²⁾ Nyr. III, 101.

³⁾ Nyr. III, 149, 204.

⁴⁾ Ellenőr 1874, 55—59, 61. sz.

⁵⁾ az Akadémia épületében, Nyr. IV, 156.

⁶⁾ A felhívás újra megjelent Nyr. XLVI, 225.

állapított, alaposan megokolt eredményeit közzé teszi. A Nyelvőr 2. száma (IV, 49) tételesen mondja ki a vezető elveket: „hibás minden olyan újabb keltű szó, a melynek megvonta akár jelentés, akár alak tekintetében, egészére vagy csak egyik tagjára nézve is magából a nyelvből világosan nem igazolható... a nyelvtudomány ítélő széke csak az oly újonnan alkotott szó jogosultságát ismerheti el, a melyben nemcsak hogy az alapszónak jelentése tiszta, átlátszó, nemcsak hogy a képzőnek értelemmódosító ereje érezhető, hanem megkívánja még, hogy ez utóbbit csak is azon működés végzésére alkalmazzuk, a melyet a nyelvszellem eleje szabott, s ezt a határt szándékosan sehol és soha át ne lépjük“. Hét pont részletezi a helytelenül alkotott szavakat. Ez elveknek szigorú alkalmazása természetesen a nyelvújításnak százakra menő szavait sujtotta, de nemcsak a hibásokat, hanem sokszor a kifogástalanokat is; veszélyben forogtak még százados, ősi szavak is, mert a nyelvjavítók tüzes buzgalma előtt előbb-utóbb szinte minden szó gyanus volt, mely nem viselte magán nyilvánvalóan származása törvényes jeleit. Egyik-másik hírlapíró, a fiatalabb tanító nemzedék lelkesen magáévá tette a nyelvjavítás ügyét, s amint előbb a szófaragás divatja járta, úgy most gombaként termettek a szó-Heródések, pusztítván bűnöst, ártatlant. Ennek következtében felébredt ugyan a nyelvi lelkiismeret, de vele együtt érezhető volt a bizonytalanság tévovázó érzése, a hibától való örökös félelem, igazolva HORATIUS mondását: „In vitium ducit culpae fuga“ (Ars Poet. 31). Minthogy a Nyelvőr az író egyéni jogát a nyelvfejlesztéshez tagadta, tekintélyt nem igen ismert, a nyelvújítás óta felvirult irodalom is veszélyben forgott. A dogmatikus hiperkriticizmus kikezdte egy félszázad történelmi fejlődésének értékes eredményeit. Csak törvényt ismert, szabadságot nem; a szokással és gyakorlással járó elévülést tagadta. Ez a meg nem alkuvó dogmaticizmus, ez a szertelen túlzás azonban akkor szükséges volt; csak ez állhatta útját a nyelvromlásnak, ez terelhette helyesebb irányba a nyelvfejlesztést. KAZINCZY megtörte a Debreceni Grammatika zsarnoki dogmaticizmusát és felszabadította az író egyéniségét; SZARVAS szigorú dogmaticizmusával a féktelen egyéniséget ismét fegyelemre szorította. De kihívta az ellenmondást is és újra felgyújtotta az ortológia és a neológia harcát, mely a hetvenes évek derekán lobogott legszenvedélyesebben s azóta sem aludt ki teljesen.

193. TOLDY ÉS SZARVAS HARCA. Az 1875. esztendő volt e harc legforróbb esztendeje, melyben (az apróbb csetepatékat mel-

lözve) négyszer csaptak össze az ellenséges felek. Az első csatát egyfelől TOLDY és FOGARASI, másfelől VOLF és SZARVAS vívta. A M. T. Akadémiában 1875. március 15-én olvassa fel TOLDY FERENC értekezését: „Az új magyar orthologia“,¹⁾ mely utolsó tudományos munkája, hattýdala (†. dec. 10.). Mint egy nagy korszak utolsó bajnoka, KAZINCZY örökének letéteményese száll síkra az új idők gyermekei ellen, kik kegyetlen kézzel bontani merészelék a mult nagy hagyományainak épületét. Késérő haraggal és izzó lelkesedéssel vívja utolsó harcát, mint a vén TOLDY MIKLÓS, mikor az ország címerét védte. TOLDY FERENC nem az új szavakat félti, hanem szellemi életünknek azt a páratlan fellendülését, melynek egyik rúgója és tényezője a nyelvújítás volt. Az új ortológiát „lernaei hydrá“-nak mondja, mely napról-napra eregeti fejeit s megtámad minden dicsőt, nagyot... „ma az egész nemzet által szentesített nyelvújítási elvet támadja meg, tagadva ezzel a nemzet műveltjei s az irodalom nyelvérzékét, s azt egyedül a parasztságnak ítéli oda... ez az új ósdi iskola nyelvünket régi szegénységébe taszítaná vissza, s azon ízlési körbe, melynek legkedvesebb élvezete a foghajma s a bagó.“ TOLDYT kettő bántotta: először VOLF GYÖRGYNEK IMRE könyvéről írt bírálata, jobban mondva az a kegyetlen támadás a nyelvújítás ellen, melyre a bírálat csak ürügy volt; másodszer a nyelvjavító tanácskozások,²⁾ a nyelvtudomány ítélőszéke, mely tételes kijelentéseivel megsemmisülésre ítéli a nyelvújítást. Az ortológusok sokat emlegetik a nyelvszellemet és a nyelvérzékét (vö. IMRE S. A magy. nyelvújítás. 6. §.; a nyugati, különösen német nyelvfilozófiában annyira emlegetett Sprachgeist, Sprachgefühl, melyet IMRE a nyelvszokással, Sprachgebrauch, azonosít.) TOLDY megkülönbözteti a kettőt. A nyelvszellem csinálja a nyelvet, a nyelvérzék fejleszti, „néha — szükségből — tágitva is a törvényen... nem a grammatikusok, hanem a költők és írók folytatják a nyelvérzék tehetségével azt, amit egykor a nyelvszellem indított meg és tett (25. l.)... első kellék a szóalkotásban a helyes nyelvérzék s egy neme az inspirációnak, melylyel rend szerint nem a grammatikus, hanem a szellemes író bír“ (23. l.). Íme, életre kelt újra az a kérdés, mely KAZINCZY harcainak egyik főpontja volt.

FOGARASI JÁNOS értekezését: „Az új szókról“ (Akad. Értek. 1875)

¹⁾ Akad. Értek. 1875.

²⁾ VOLF szerint nyelvtisztító társaság: Nyr. IV, 155.

ugyanazon az ülésen olvasta fel. Nem harcos írás mint TOLDYÉ; inkább elvszerű megállapodásokra törekszik, hogy ellensúlyozza SZARVASÉK tételeit. Fejtegetéseinek eredménye: „Új szók létrehozásában (A) forrásaink (1) a népnyelv, (2) régi nyelv, (3) szófejtés és (4) szóhasonlat (analógia) s bármelyikből meríthetünk; de a megválasztásban (B) törvényekül szolgáljanak a (1) szabatosság, (2) jóhangzás, (3) rövid tömörttség és (4) nyelvérzék“. Ezt a utolsó fogalmat „a jobb írók nyelvérzékével egyező“ voltával magyarázza.

VOLF GYÖRGY nem felel érdemlegesen TOLDYNAK¹⁾, csak mintegy „félremagyarázott szavait“ igazítja helyre. Annál irgalmatlanabbul bánik el a két értekezéssel SZARVAS GÁBOR: „A nyelvújítás apologiája“ című cikksorozatában²⁾, mely szerzőjét a vitatkozás legnagyobb mesterének mutatja s eszünkbe juttatja PÁZMÁNY fényes tollesatáit. Nincsen sem TOLDYNAK, sem FOGARASINAK olyan állítása, tétele, eszméje, melyet SZARVAS adattal, elmésséggel, hol sulykoló érveléssel, hol körmönfont okoskodással szét ne szedne, ne cáfolna. Egy pontot azonban vagy óvatosan kerül, vagy könnyedén elüt: az ihletett írónak teremtő lángeszét, mely nemcsak tartalomban, hanem a nyelvi kifejezésben is nyilvánul; az irodalmat, melynek éppúgy meg van a joga a nyelvfejlesztéshez, mint a tudattalan nyelvközösségnek.

SZARVAS 1875. ápr. 19-én magában az Akadémiában is viszszautasítja a neologia támadó védekezését.³⁾ Míg az apologiában főleg TOLDYVAL foglalkozott, addig most inkább FOGARASIT cáfolja: „A küzdelem a nyelvújítás és nyelvjavítás között megkezdődött“ e szavakkal kezdi értekezését. TOLDYRA ráolvassa saját ítéletét — ez persze SCHEDEL Haramia-fordítására vonatkozott —: „vakmerő, sőt sokáig botránkoztató bátorsággal HELMECZY, s az ennek . . . behatása alatt állva, szabály és mérték nélkül, KOVACSÓCZY és SCHEDEL.“⁴⁾ Arra a kérdésre pedig, hogy: „Min alapszik . . . tulajdonképen a neologia?“ Mi az alap?, ezt feleli: „a pusztá tetszés, az önkény.“

194. A Vasárnapi Ujság és VOLF GYÖRGY vitája. A TOLDY-SZARVAS-féle vitának különálló folytatása támadt. A Vas. Ujság ugyanis 1875, 18. számának „irodalom és művészet“ rovatában (BAKSAY SÁNDOR volt a rovatvezető) azt állította az ortológiáról s a

¹⁾ Nyr. IV, 154.

²⁾ Nyr. IV, 205, 251, 299, 345. 390.

³⁾ A nyelvújításról. Akad. Értek. 1875.

⁴⁾ A m. nemz. irod. tört. 1864, 189; 78. §.

neológiáról, hogy „szükség van mind a kettőre“. Erre VOLF GYÖRGY ugyancsak cikksorozatban¹⁾ a vitatkozásnak minden eszközével tiltakozik ez ellen, s a két elv közt áthidaló, kibékítő mozzanatot nem tűr. A Vas. Ujs. érveit a nyelvújítás mellett semmivé teszi: a szépség nem lehet az, mert ami helytelen, nem lehet szép; a célszerűség sem lehet érv, mert ami helytelen, az célelles. A védelem forrásait: nyelvérzék, megszokást és kegyeletet pedig nevetségessé teszi.

195. BRASSAI értéke z e s e. A harmadik összezsapást BRASSAI idézte elő, ki okt. 18-án olvasta fel az Akadémiában „A neo- és palaeologia ügyében“ c. békítő kísérletét²⁾. Közvetítő akart lenni „a conservator ifjúság és az újító vénség“ közt s a vitát „nyelv-philosophiai és társadalomtani tekintetben“ akarta megvilágítani. A maga, mindig nagyon érdekes és értékes módján kimutatja mind a két pártnak minden erényét és hibáját, dicséri és buzdítja, inti és óvja mind a kettőt, hogy a „hiányzó egyetértést“ megteremtse. Ennek az eredménye az lett, hogy SZARVAS a Nyelvőrben,³⁾ BALLAGI pedig a nov. 15-én felolvasott hivatalos bírálatban⁴⁾ kijelenti, hogy bár BRASSAINAK sokban igaza van, de nem kérnek békítő közbenjárásából.

196. IMRE SÁNDOR tanulmánya. Még ugyanez év végén, dec. 13-án és 17-én olvassa föl IMRE SÁNDOR nagy tanulmányát: „Nyelvtörténeti tanulságok a nyelvújításra nézve.“⁵⁾ Neki is bevallott szándéka, hogy mérséklőnek lépjen fel a két párt között. A nyelvújítás „nagy munka volt... s nagy alkotás... a melyen mint alapon irodalmi életünk mozog“, de a nyelv „törvényeinek alapos ismerete nélkül, inkább sejtés és ihletés, mint tudat által vezetettve... ment végbe...“ E miatt... egészen jogos és szükséges dolog a nyelvújítás... javíttatására irányzott munkálkodás. De jogos e munkálkodásnak mérséklése is, „különben“ az újítás valódi szükségkeit, aesthetikai s egyéb ösztöneit tekintetbe nem véve maig sem tisztázott nyelvtörvények alapján, azt is elvetnék, a mi

¹⁾ Két éles tör nem fér egy hüvelybe: Nyr. IV, 260, és Hogy védik agyon a kores szavakat: Nyr. IV, 304, 354.

²⁾ Akad. Érték. 1875.

³⁾ Nyelvphilosophia: Nyr. V, 309, 354, 404, 451, 595, 544; BRASSAI válasza: Jegyzetek: Nyr. VI, 27.

⁴⁾ BRASSAI és a nyelvújítás. Akad. Érték. 1876.

⁵⁾ Akad. Érték. 1876.

jót, szépet alkottak“. Ezért áttekinti az idegen nyelvekben végbe-
ment nyelvújító törekvéseket, a magunk nyelvújításának történetét
s ezek alapján igyekszik az ortológia munkálódásának vezérnézeteit
megállapítani.

A terjedelmes tanulmány nagy tudás és tárgyilagos ítélet ered-
ménye, ment minden személyes vonatkozástól, eddig legjobb tör-
téneti összefoglalása a nyelvújítás hatalmas mozgalmának. Sorra
veszi a nyelvújítás minden mozzanatát: (1) a szórványos egyéni újítást,
társadalmi, nemzeti okait; (2) a tömeges szóújítást, különösen a
műnyelv és műszók terén; evvel kapcsolatban a purizmust fejtegeti;
(3) a nép nyelvét, mint irányadót; itt óvatosságra int: „A nép nyelve
lehet tekintély sokban: a nyelv rendszerére . . . szöfűzésre, szórendre
nézve; de vigyáznunk kell, hogy többet ne tulajdonítsunk neki,
mint a mennyit tanácsos;“ (4) az írói lángelme tekintélyét és joga-
sultságát; (5) a tévedések felismerésének és elhárításának kulcsa
az a n a l ó g i a; itt adja a helyes ortológia munkájának irányelveit:
a) a szöfűzés hibáinak eltávolítása; b) a helyes szóösszetétel elvei-
nek megállapítása; c) a szóképzés hibáinak megállapítása. A kül-
földi irodalomból főleg WHITNEY (*Language and its study*), MÜLLER
MIKSA (*Lectures*), GERBER (*Sprache als Kunst*) és BRACHET (*Grammaire
historique*) fejtegetéseire hivatkozik.

IMRE a maga tanulmányait akkor olvasta fel, mikor TOLDY FERENC
sírkoszorújának virágjai még el sem hervadhattak; GYULAI PÁL egy
félév múlva mondotta emlékbeszédét irodalmunk és nyelvünk nagy
hőse fölött (1876. jún. 11.). Néhány nagy vonásban vázolja a nyelv-
újítást és benne TOLDY szerepét is. Szavai az ortológia és a neológia
új harcára is vonatkoznak: „A régibb neológiától azt kellene leg-
kevésbé megtanulnunk, a mit leginkább tudott: a merészséget, s
azt elsajátítsunk, a mi leginkább hiányzott benne: az óvatosságot.
A régi neológiának megvan a maga mentsége . . . nem használhatta
az újabb nyelvtudomány vívmányait . . . De az új ortológiának nem
lesz ily mentsége, ha a merészségben a régi neológia példáját
követi . . . TOLDY talán igen hevesen s minden pontban nem is elég
alaposan támadta meg e mozgalmat, lényegében [azonban] többé-
kevésbé az i r o d a l o m közérzetét fejezte ki.“

VOLF GYÖRGY hosszú cikksorozatban bírálja, jobban mondvá
széjjelszedi IMRE tanulmányát.¹⁾ Általában azt állapítja meg az érte-

¹⁾ Nyr. V, 293, 342, 393, 440, 484.

kezésről, hogy „csakugyan hitvány tákolás . . . ismétlés, ellenmondás, tévedés, érthetatlenség . . . üresség, szilárdság, pongyolaság“; adatait vagy nem jó forrásból veszi, vagy nem érti, vagy félreérti. A gúny, maró szatira, csúfolódás, nevetségességé tétel minden eszközével támad rá s az első cikk végén még GYULAI PÁLT is megfenyegeti, mért bízik meg IMRE SÁNDOR lelkiismeretében és tudományában. IMRE S. szintén cikksorozatokban cáfolja VOLF vádjait,¹⁾ VOLF viszonzásban felel rá,²⁾ de ennek a vitának nagyon kevés érdemleges eredménye volt. Úgy történt, mint a legtöbb vitában, mely letér az elvek komoly mérkőzéséről és személyeskedéssé fajul: a vitázó felek nem hallják meg s nem hallgatják meg egymás szavát, csak azt látják, ami elválasztja őket egymástól, és vakok arra, ami egyesíthetné őket. Ebben a tekintetben több vétke van VOLF kíméletlenségének, mint IMRE könnyen érthető fölháborodásának.

E harcok azonban ismét olyan eredménnyel jártak, mint hatvan évvel előbb, KAZINCZY korában: felköltötték az érdeklődést a nyelv ügye iránt; fölrázták az embereket abból a közömbösségből, nemtörődomségből, mellyel a nyelv iránt viseltettek; különösen a köznyelv, s az irodalmi és szaknyelv minden árnyalatának művelői meg-hökkentek az erőszakos támadásoktól, nyelvi lelkiismeretük ébredni kezdett s óvatosságra bírta a nyelv használatában.

Irodalom: KOMÁROMY LAJOS, A neologia és orthologia: Tanítók Könyvtára. 2. sz. 1881. — Nyelvőr-Emlék. 1890. — SZARVAS GÁBOR, A három tanács: Nyr. XXIV, 490. — VIKÁR BÉLA, Sz. G. élete: Nyr. XXIV, 482; — SZARVAS GÁBORNÉ: Sz. G.: Új Magyar Szemle. IV, 50; — SZINNYEI J. Sz. G.: EPhilK. XIX, 755; — SIMONYI ZS. Sz. G.: Tanáregyl. Közl. XXIX, 4. sz. — Sz. G. emlékezete: Akad. Értesítő VIII, 581; Nyr. XXVI, 481; Akad. Érték. 1911. Sz. G. munkáinak jegyzékével; RIEDL FR. Sz. G.: Nyr. XLI, 45. — VOLF GYÖRGY összegyűjtött munkái I, 1907. SZINNYEI, M. Írók. XIV, 1314.

Az új ortológia hatása; a harc vége.

197. BARNÁ F. és SZVORÉNYI tanulmányai. A viharos 1875. és 1876. esztendő után a nyelvi harcok hevessege és kíméletlensége enyhült ugyan, de SZARVAS GÁBOR állhatatosan tovább folytatta a nyelvjavítás ügyét, mélyítve nyelvtörténeti, népnyelvi, általános nyelvtudományi tanulmányokkal. Békét azonban nem kötött a neológiával,

¹⁾ Nyr. V. 359, 500, 552.

²⁾ Nyr. V. 558.

melynek irodalmi képviselője és harcos bajnoka GYULAI PÁL volt. Az apróbb villongások egyre tartottak mind a M. T. Akadémia osztály- és bizottsági ülésein, mind a Budapesti Szemlében és a Nyelvőrben.

A mérsékelt ortológia szólalt meg BARNA FERDINÁND értekezésében: „Egy szavazat a nyelvújítás ügyében.“¹⁾ Meglehetősen szertekalandozó fejtegetéseinek eredménye az, hogy az egyszerű korcs szavaktól nem félti a magyar nyelvet, ezeket a közhasználat elemezetlenül befogadja, mint akár a régi s az idegen szavakat; kárt tesznek a nyelv rendszerében a hibás összetételek, az idegenszerű igehasználatok, mondatszerkezetek, az igekötők és határozók hibás alkalmazása s a helytelen szórend. Az egyszerű korcs szavak közül pedig igyekezzünk megtartani annyit, amennyit csak megtarthatunk. Azonban nem érti „Hogyan lehet az aesthesist a nyelvújítás vakmerőségei védelmére hozni fel“, ahogy IMRE SÁNDOR tette; de a nyelvösztönnnek (új műszó a nyelvérzék helyett) tesz némi engedményt a nyelvfejlésben (51—53).

Szintén mérsékelt ortológus fölfogással, egyszersmind azonban a történeti fejlődés figyelembevételével adja elő a nyelvújítás egész folyamatát SZVORÉNYI JÓZSEF: „Fejlődési tünetmények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra“ c. értekezésében (az egri főgimnázium értesítője 1877, és különnyomat). A nyelvújítás történetének igen élvezetes elmondása után fejtegeti a helyes nyelvbővítés módjait és elveit, igen nagy tárgyismerettel és bő példatárral. Minthogy személyesen ismerte SZEMERÉT és kézirati hagyatékát, sok olyan adatot őrzött meg, mely másutt nem található. SZEMERE PÁL munkáinak kiadása és életrajzának megírása is nagy érdeme.

198. Az ortológia hatása a természettudományok nyelvére. SZILY KÁLMÁN. A természettudományok műnyelvén és műszavain rontott legtöbbet a féktelen szócsinálás. Bennük érvényesül először a józan ortológia javító és tisztító hatása. Ennek érdeme SZILY KÁLMÁN nevéhez fűződik, ki a Természettudományi Közlöny megalapításával (1869) oltárt állított a műveltségnek s a magyarságnak. Az általános műveltségből indul ki. „Nem tudósokban voltunk mi szegények, hanem szegények voltunk és vagyunk ma is kultúrában.“ Ennek egyik akadálya az a műnyelv és az a stílus, melyen akkori természettudósaink írtak, s amellyel nemhogy a

¹⁾ Akad. Értek. 1877.

közönség érdeklődését fölkelthették volna, hanem inkább, már az iskola padjain, elriasztották. A természettudomány nyelve és stílusa, ennek megtisztítása és javítása tették SZILY KÁLMÁNT előbb e szaknyelv reformátorává, később magának az általános szótörténetnek bűvárává. Korszakos értekezése, mellyel megindítja a reformot: „A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban.“¹⁾ Bevezetésében azt a szálnalmas állapotot rajzolja, melyben természettudományi műnyelvünk akkor sínlődött, s rámutat arra a módra, hogyan honosította meg nyelvünk a honfoglalás óta a jövevényszavakat. A dolgozat I. részében RÉVAI, KIS JÁNOS, TELEKI JÓZSEF és VERSEGHY nézeteit idézi a műszók gyarapítására. A II. részben a SCHUSTER-BUGÁT-féle műszógyártást mutatja be. A III-ban négy pontban javaslatot tesz a helyes műszókészítésre: 1.) Ha nincs nemzetközi műszó valamely fogalomra, szemeljük ki a magyar szókincsből a legalkalmasabbat vagy alkossunk egyet a nyelv törvényei s a magyar észjárás szerint. — 2.) Ha van helyes, szabatos szavunk, használjuk ezt, s ne a nemzetközit. — 3.) Ha valamely rosszul alkotott szó a használatban meggyökeresedett, ne vessük el, hanem használjuk. — 4.) Ha nincs saját szavunk s nem is tudunk alkalmasat készíteni, csak ekkor fogadjuk el a nemzetközi műszót, de honosítsuk meg. A javaslatnak meglelt az üdvös hatása, mivel buzgó kutatás, rendszeres munkásság követte, melynek vezére és éltető lelke SZILY maradt. Nemcsak a műszótár s a műnyelv vetette le a BUGÁT-korszak idétlenségeit, hanem a tudományos írás és előadás is világossá, élvezhetővé vált; magyar észjárásával tudományos prózánk mintái közé emelkedett SZILY, MIHÁLKOVICS, CSAPODI, HERMAN OTTÓ, GARÁDI, stb. műveiben. A természetrajz, különösen az állattan s a növénytan műszavainak megróstatálásában, a nép természetrajzi nyelve szépségeinek kimutatásában nagy érdeme van FIALOWSKI LAJOSNAK²⁾ és BORBÁS VINCÉNEK.³⁾

Irodalom: SZILY KÁLMÁN, Adalékok. 1898; Emlék Szily Kálmának 1918; végén Sz. K. nyelvészeti munkásságának teljes jegyzéke. ANTIBARBARUS, Nyelvjavító mozgalmak. Nyr. IX, 551.

199. A z A n t i b a r b a r u s. P. THEWREWK EMIL Helyes Magyar-ságának függelékében Kis Antibarbarus címen betűrendbe szedi

¹⁾ Termtud. Közl. 1879, és Adalékok, 1898, 35.

²⁾ Nyr. VI, VII, VIII.

³⁾ Nyr. III, IV. A részletekről bő felvilágosítást ad a Nyelvörkalauz tárgy-mutatójának m ű s z ó k címszava.

a nyelvünkön esett sérelmeket. Nem első nyelvhelyességi jegyzék irodalmunkban; a Debr. Grammatika V. toldaléka óta többször találkozunk ilyesfélékkel. THEWREWK a mintát és a nevet azóktól a hasonló szójegyzékektől veszi, melyek a latin nyelv ellen elkövetett hibákat tüntetik fel. THEWREWK „például akar szolgálni oly kézikönyv számára, mely” a hozzá folyamodót gyorsan és biztosan útbaigazítsa. A Nyelvőrnek alapítása óta főtörekvése volt ezt megvalósítani s már az első évfolyamok és az előző nyelvhelyességi irodalom annyi anyagot halmaztak össze, hogy SIMONYI ZSIGMOND 1879-ben kiadhatta az első rendszeres Antibarbarust: „Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesebb kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata.” Ez az Antibarbarus természetesen egészében SZARVAS és VOLF meg nem alkuvó ortológus elveit követi, különösen a nyelvújítás szavainak írtásában. Ez maga után vont a *-k-* jegyű bírálónak szigorú megjegyzéseit a Budapesti Szemlében¹⁾ és új anyagot szolgáltatott annak a hosszantartó vitatkozásnak, mely SZARVAS és GYULAI közt folyt. Az Antibarbarusnak újabb kiadása, mely Helyes Magyarország címen jelent meg²⁾ tartalmában bővült, szigorúságában azonban természetesen sokat enyhült s ma is a legjobban használható segédeszköz sok más, hasonló céllal készült nyelvi kalauz közül.

Irodalom: FÜREDI IGNÁC, Magyartalanságok 1880, 1882; vö. Föv. Lapok 1880, nov. 21, (SZARVAS ellen); Magyar nyelvhibák 1902, 1903; BÉLDY MIHÁLY, A helyesírás és a helyes magyarság. 1895; SZIGETI JÓZSEF, Kerüljük a germanismust; VUTKOVICH SÁNDOR, Magyartalanságok 1899; Magyarosan 1900; NÉVY LÁSZLÓ, Kereskedelmi nyelvünk magyartalanságai 1902; KELEMEN BÉLA, Jó magyarság 1906 skv.; JENDRASSIK ERNŐ, Nyelvészeti tanácsadó (orvosok számára) 1908; TOLDY GÉZA, Varázsrontó 1909; BERCZIK ÁRPÁD, A mi édes magyar nyelvünk 1912; RÁBEL LÁSZLÓ, Hivatalos nyelvünk 1914... stb.; BALASSA JÓZSEF, Helyes Magyarság 1923. Teljes jegyzékük: SÁGI ISTVÁN, A magyar szótárak könyvészete. 1922. 566—609. szám.

200. Az új ortológia és a szépirodalom. GYULAI PÁL. SZARVAS harcaiban újra föl kellett merülnie annak az elvi ellentétnek, mely már KAZINCZY vitáinak is egyik sarkpontja volt: a nyelvtudomány rideg törvénye és az irodalom szabadsága között. Ez természetes is. A nyelvtudomány elgondolható legnagyobb szabadelvűsége sohasem elég a szabad fejlődésre törő irodalmi nyelvnek. Az Académie Française

¹⁾ XXI, 205, 1880; tréfásan szól hozzá egy ortológus: B. Szemle XXIV, 493

²⁾ Nyelv. Füv. VIII. s még két külön kiadása.

éveken át makacsul vonakodott szótárába fölvenni s ezzel szentesíteni a *chic* szót, mikor a köz- és irodalmi nyelv már régen élt vele és számos árnyalatban használta. Így fejlődtek azok az apró csatározások, melyeket a Nyelvőr főleg a Fővárosi Lapokkal s a Vasárnapi Újsággal folytatott; ezek elvi jelentőségre azonban csak a Budapesti Szemlével, azaz GYULAI PÁLLAL vívott harcokban emelkedtek.¹⁾ SZARVAS nem felejthette el GYULAI vágását, melyet a TOLDY fölött mondott emlékbeszédében az ortológiára mért, s nem nyugodhatott bele, hogy a szépírók a nyelvtani helyesség mellett esztétikai szempontokat emlegetnek. „Tudják-e tehát szépíróink, mit követelnek, midőn azt követelik, hogy... ne a nyelvbeli tények [később a híres és hírhedt nyelvtény] szava döntsön, hanem... a szokás, ízlés és nyelvérzék?... Ha ők hangsúlyozzák az ízlést, mi hangsúlyozzuk a nyelvérzékét.“ Irányadó elvül ezt vallja: „Valamely használat helyes vagy helytelen volta fölött a nyelv szava dönt. A mely jelenséget a nyelvbeli tények igazolnak, az helyes, a melyet megtagadnak, az helytelen“. A szépíróktól a következő kérdésekre követel szabatos meghatározást: 1) Mekkora köre van s hol kezdődik a szokás? 2) Mi a jó ízlés? 3) Mi a helyes nyelvérzék? 4) Melyik részre álljunk ott, a hol a köz-szokás, ízlés és nyelvérzék harcba szállnak? 5) Melyek azok az új szók és kifejezések... a melyeket a szokás, ízlés és nyelvérzék elfogadott, s melyek, a melyektől a szentesítést megtagadta?“

GYULAI előbb „Nyelvőri tarkaságok“ címmel kél ki SZARVAS parancsoló hangja ellen,²⁾ majd a költői szabadság mellett emel szót,³⁾ melyet a Nyelvőr korlátozni akar: „Annyi bizonyos, hogy a költő nem véthet a nyelv szelleme ellen, de a nyelvtan nem képes mindenre szabályt adni... A költő és a stílusza is merhet, de e szabadság csak úgy igazolható, ha a merészséget siker koronázza. Azért a Nyelvőr tegyen le arról, hogy a költői nyelv, sőt széppróza törvényeit is véglegesen szabályozza.“ SZARVAS újra sürgeti a választ a feltett kérdésekre⁴⁾. GYULAI⁵⁾ a Nyelvőr öt kérdésének ellenébe

¹⁾ Neológiai kurjantások: Nyr. VIII, 1; A Nyelvőr és a szépirodalom. Nyr. VIII. 145, 193.

²⁾ B. Szemle XXVII, 157.

³⁾ B. Sz. XXVIII, 318.

⁴⁾ Nyr. X. 553.

⁵⁾ B. Szemle 1882. XXIX, 173.

más öt kérdést szegez, mely az írók álláspontját fejezi ki: „1. A nyelv csak természeti productum-e vagy egyszersmind történeti is, s ha ez is, a magyar nyelvújítás csak elméleti tan, futó divat volt-e vagy történeti tény, a melylyel számolni kell? — 2. A nyelvész törvényhozója-e a nyelvnek vagy csak törvényeinek fejtegetője, tényeinek magyarázója [vö. 189. p. ARANY], anomáliáinak felvilágosítója, s hogy mily szókat használhatni, a végső stádiumban, ő dönti-e el vagy az író és a beszélő nemzet java? — 3. Szándéka-e a Nyelvőrnek kiirtani nyelvünkől mindazon új szókat, melyek az ő helyes vagy helytelen szabályainak meg nem felelnek, még ha általánosan elterjedtek és szükségesek is? — 4. Minthogy a Nyelvőr is használ oly új szókat, melyeket rosszaknak tart, megengedi-e másoknak, hogy szintén használhassanak oly új szókat, melyeket jóknak vagy legalább szükségeseknek tartanak? — 5. Ha a Nyelvőr magának, másoknak is engedményt tesz, nem fog-e a szigorú elmélet ellenkezni a tág lelkiismeretű gyakorlattal, s nem lesz-e kénytelen előbb-utóbb, itt is, ott is meghajolni az író és beszélő nemzet szükségére, szokása és ízlése követelményeinek? E kemény kérdésekhez, csipkedő megrovás is járult a Nyelvőr prózájáról: „keresett magyarosság és keresetlen magyartalanság... népies affectatio és elméskedő ízetlenség-jellemzik.“¹⁾

201. BALLAGI felolvasása. Még a B. Szemle támadását megelőzi BALLAGI vészkiáltásnak mondható felolvasása: „Nyelvünk újabb fejlődése.“²⁾ Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Nyelvőr BALLAGI szótárait kíméletlenül megbírált.³⁾ Erre BALLAGI idézett felolvasásában „az alapján igen is jogosult mozgalom“-nak t. i. az új ortológiának elfajulását állapítja meg, melyben „nemzetünk félszázados összes szellemi munkája van megtámadva és pusztulással fenyegetve.“ SZARVAS előbb szokott módján, elmésen és élesen, kitűnő vitatkozó módján válaszol BALLAGI-nak,⁴⁾ nem kímélve a neológia többi hívét sem, még kevésbé az „egyeztetőket“; elvi jelentősége azonban az „Értsük meg egymást“ c. cikkének van.⁵⁾ Megállapítja, hogy a szépírók s az

¹⁾ B. Szemle XXIX, 349, 1882.

²⁾ 1881, jan. 3. Akad. Érték.

³⁾ Nyr. IX, 267, 401.

⁴⁾ Ballagi és a magyar nyelv: Nyr. X, 59, 107, 158.

⁵⁾ BRASSAI itt nevezi „az orthologia Brutus“-ának, mire BRASSAI a kolozsvári Ellenzékben felel: „A nyelvújítás és BALLAGI.“ „A magyar nyelv ellenőre“; különnyomatban is 1881, 1882. — Nyr. XI, 1, 49, 97. 1882.

ortológusok egy értelemben vannak az oktan újítás felől, de eltérnek a neologizmusok, nyelvszokatlanságok meghatározásában és osztályozásában s ezért síkra szállanak a rossz képzésű szavaknak nem megtartása, hanem helyes volta mellett. Tétélesen felsorolja a szabálytalan képzés módjait és készséggel elismeri, hogy „a nyelvújításnak sok olyan alkotása van, a melyeket semmi kifogás nem érhet, vagyis nyelvújítóink csináltak jó szokat is... nagy számmal... valljuk és tanítjuk, hogy a nyelv fejlődik, fejleszthető, s hogy a fejlesztésnek fő intézője s ellenőrzője [valamint elfogadója] éppen a nyelvérzék“. Neologizmuson csakis a nyelvszokatlanságokat érti, vagyis: „Neologizmus minden oly alkotás vagy használat, a melynek példaképe egyáltalában nincs meg a nyelvben, vagy ha egykoron megvolt, eleven-sége a nyelvérzékkel teljesen megszűnt. A neologizmusok e szerint... kivétel nélkül mind hibák, s alkotásuk s használatba vételük meg nem engedhető.“ A szabálytalan módon való szóképzésnek tehát a jövőre nézve útját kell állani. A mult neologizmusaira nézve pedig a következő elv irányadó: „A neologizmusok közül megtarthatók azok, a melyekre nézve a mai nyelv-érzéknek semmi tudomása sincs vagy legfőljebb homályos sejtelmek vannak“, de szükséges, hogy az ily szavak általános használatúak és hogy hézagpótlók legyenek. Ezekre nézve meg kellene egyezni és őket lajstromba szedni.

Látnivaló, hogy SZARVAS e nyilatkozattal elvette az ortológia élet és olyan nagy lépést tett a megegyezés felé, amelyet KAZINCZY tett annak idején az Orthologus és Neologus c. értekezésében. Hogy a megegyezés nem lehetett teljessé, csak azon mult, hogy a pótolhatatlanok megjelölésében nem értettek egyet.

Ennek egyengeti útját JOANNOVICS GYÖRGY értekezésében: „Értsük meg egymást“,¹⁾ melyben BALLAGI szertelen aggodalmait eloszlatja s mintegy hetven hibás szó helyett kifogástalanul alkotott, jó szavakat ajánl. Az írókat felvilágosítja, hogy a Nyelvőr nem akarja lerontani KAZINCZY érdemét s a nyelvújítás valódi vívmányait; viszont biztosítja SZARVAS-ékat, hogy GYULAI kijelentését a TOLDY-emlékbeszédben az irodalmi világ nem teheti magáévá abban az értelemben, hogy az ortológia elítéli a nyelvújítást. „Nyelvünk fejlődésének mostani pályafokán az

¹⁾ Akad. Értek. 1882.

olyan elnevezést, mint: orthologusok pártja, neologusok pártja valódi anachronismus. A költő és a tudós feladatát így tűzi ki: „A nyelvgazdagítás munkájának csak úgy lehet kellő sikere, ha a nyelvtan és a műízlés egymást támogatva és kiegészítve vesznek részt benne“. Tehát a művészi elvet egyrangúnak ismeri el a tudománnyal; ezt tagadta eleinte SZARVAS, és főleg VOLF.

SZARVAS és JOANNOVICS értekezéseivel voltakép be is fejeződött az új ortológia s a neológia érdemleges harca; a kérdés elvben ki volt mérítve. Gyakorlatban azonban, a részletkérdések körül még tartott a sűrűlódás, minduntalan kiütköztek az ellentétek.

BALLAGI duzzogott SZARVASnak 1881-i cikksorozata miatt,¹⁾ s „A nyelvfejlődés történeti folytonossága és a Nyelvőr“ című akadémiai felolvasásában²⁾ szemére veti SZARVASnak, hogy törekvéseivel útját szegi a nyelv történeti folytonosságának (DEÁK FERENC nagy elve a kiegyezés munkájában). Igaz, hogy a nyelvújítás oly alkotásokra vetemedet a k k o r, „a milyenekre ma a legvakmerőbb író sem merne vetemedni“, de „a neológia forradalom: e szóval jelezve van a neológiának úgy j o g c í m e, mint j o g o s u l t s á g á n a k hatása“. Az „Értsük meg egymást“ cikksorozatban SZARVAS „egyszerre csak lekanyarodik“ s azt vallja, amit ő, BALLAGI vallott 1881-ben; a nyelvérzékét teszi meg bírónak, csakhogy az ő egyéni nyelvérzékük nem fog megegyezhetni soha.

SZARVAS 1884, november 19-én „A nyelvhibák és teendőkink“ címen tart felolvasást az Akadémiában, melyben különösen a szókötés hibáival és magyartalanságaival foglalkozik. Újra hangoztatja a szép-irodalom s a nyelvészet ellentéteinek áthidalhatóságát és szövetkezésre hívja föl az írókat a hibák elhárítására. Dolgozatát szándékosan nem a Nyelvőrben teszi közzé, hanem a Budapesti Szemlébe küldi (XXXVII, 73.), melynek szerkesztője szívesen fogadja, de egy lapalji jegyzetben aggodalmának ad kifejezést SZARVAS „heves buzgalma“ miatt, mely nem fog különbséget tenni a kétséges és a kétségtelen tévedések között. SZARVAS értekezését, sajnos, nem folytatta, pedig abban ígerte volt a javítás követendő útjait és módjait. BRASSAI erre vonatkozó cikke: „Nyelv és irodalom“³⁾ nem sokat lendített.

202. GYULAI PÁL három év múlva „A Nyelvőr és szépirodalmunk“

¹⁾ B. és a magyar nyelv: Nyr. X.

²⁾ Akad. Értek. 1884.

³⁾ B. Szemle, XXXVIII, 289.

c. cikkben¹⁾ egy HERMAN OTTÓ stílusát szertelenül magasztaló ismeretetés kapcsán az új ortológia stílusrontó hatását fejtegeti. „Valóban újabb orthologusaink egy pár pontban szakaszított másai a régieknek. Épen úgy nincs érzékük (1) a stílus művészi oldalához, épen úgy (2) kedvelik az idiotismust, a közmondásos, népies kifejezést, ha nem illik is a stílus tárgyához vagy hangulatába, épen úgy (3) megtagadják a költői nyelv sajátosságait és ellenségei a költői szabadságnak... a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is s a magyaros magában még nem művészi... a költői szabadság nem szeszély, önkény, hanem a művészet adta jog, sőt kényszerűség... az ortológia teljes sikere e század elejére vetné vissza nyelvünket a nélkül, hogy új fejlődést indítana meg.“²⁾ GYULAI éles és találó megjegyzései nem vonatkoznak magára SZARVASRA, aki elsőrendű stilizta is volt, hanem inkább némely túlbuzgó követőjére, akik „negédes népieskedéssel“ csakugyan a KAZINCZY-előtti időre emlékeztetnek, melyek nem ismerték a sokszínűséget, sem a sokaságtól megkülönböztető fentebb stílust.

GYULAI a Nyelvőr megesontosodott neológusnak szerette feltüntetni, holott egyáltalában nem volt az. Már KAZINCZYRÓL mondott remek emlékbeszédében (1859) sürgeti leküzdését a nyelvújítás szerelenségeinek, melyek minden nagy mozgalommal együttjáró túlságok és tévedések. Mikor a Budapesti Szemle szerkesztését átveszi (1873), kijelenti, hogy „mit sem óhajthatni inkább, mint bizonyos visszahatás erősítését a nyelvújítás tévedései ellen.“ GYULAI volt az, aki a Nyelvőr megindításához szükséges összeget kiküzdötte az Akadémia költségvetésében. De mikor azt látta, hogy az új ortológia veszélyezteti a nyelvújítás irodalmi és művelődési eredményeit, akkor minden erejével, meggyőződésének egész hevével küzdött ellene. A nyelvújításban nemcsak nyelvi kérdést látott, mint az ortológia, sokkal magasabb, egyetemes nemzeti szempontból felismerte igazi lényegét: „A nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból... Arról volt szó... van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük?“³⁾

SZARVAS közvetlenül nem is válaszol GYULAI cikkére, hanem a

¹⁾ B. Szemle LI, 476. 1887.

²⁾ Újra a Bírálatok kötetben, 1911, 314.

³⁾ Emlékbeszéd KAZINCZYRÓL. VÖ. ANGYAL DÁVID, Gyulai, 1912. Olcsó Kvtár 1654. 90. l. — A Nyelvőr harcainak irodalmi hatásáról I. HORVÁTH JÁNOS,

szabálytalan alkotású és jókkal helyettesíthető szavak rostálgatását folytatja. Mikor SIMONYI ZSIGMOND „A nyelvújítás történetéhez“ c. akadémiai felolvasásának bevezetésében¹⁾ az ortológia és a neológia küzdelmének megszűntét kijelenti s az ortológiáról azt mondja, hogy „kénytelen kelletlen megalkuszik azzal a ténnyel, hogy a pótolhatatlan szók ellen hiába küzdenénk“, SZARVAS „A pótolhatatlannok“²⁾ c. értekezésében hevesen tiltakozik az ellen, mintha a meggyökerezett, megszokott korcs szavak jogosultságát elösmerné, mert avval csak új utat nyitna a rohanva terjedő nyelvromlásnak, mely ellen szövetségre hívta a szépírókat.

Mint TOLDY FERENC 1875-ben, úgy BALLAGI is 1890-ben a neológia védelmében mondta el hattyúdalát: „Magyar szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola“,³⁾ melyben panaszkodik az ortológia veszedelmes hatását a tanításra. Másutt a remekírókból vonják el a helyes nyelvszabályokat, nálunk előre felállított szabályok alapján a tanuló ifjúságot teszik meg a remekírók nyelvi bírójává. A közoktatási ügyek vezetőjének figyelmét felhívja erre a visszásságra. BALLAGI aggodalmát SZINNYEI JÓZSEF nyelvtana idézte föl, melyben egy szakasz az elkerülhető rossz képzésű szavakról szól. SZINNYEI „Ortológia az iskolában“ c. cikkében⁴⁾ megnyugtatta BALLAGI, hogy aggodalma a dolgot veszélyesebbnek tűntette föl a kelleténél, s különben épp közoktatási ügyünk vezetői rendelték el az Utasításokban a helytelenségek és magyartalanságok iskolai tárgyalását.

Ugyancsak 1890-ben ünnepelték SZARVAS hívei mesterüket, midőn királyi tanácsosi címet kapott. Kiadták a Nyelvőr-Emlék-et, melyben több érdekes alkalmi cikkem kívül MAI PÁL (PALMER KÁLMÁN) tollából olvasható „SZARVAS GÁBOR megdicsőülése. (Neortholog epilóg).“, egy sikerült humoros jelenet, melyben az Úr színe előtt BALLAGI vádolja SZARVAST, hogy üldözte az *erényt*, az *eszményt* stb. s ezért nem érdemes a mennyei üdvre. Az Úr azonban meghallgatván SZARVAS védelmét, helyet ad neki trónusa mellett. Ez év szeptemberében BALLAGI valóban

Aranytól Adyig. 1921, 22. l.; A magyar irodalmi népiesség. 1927, 163. l. — Az író nyelvalkotó jogáról SZABÓ DEZSŐ, Berzsenyiről szóló tanulmányában (1912): „Minden nép irodalma mutatja, hogy a nyelv természetes fejlődése nem elégséges. Bizonyos időpontban művészi egyének erőszakos beavatkozására van szükség.“ Egyenes úton. 1920, 13. l.

¹⁾ Akad. Értek. 1887.

²⁾ Nyr. XVIII, 49.

³⁾ Akad. Értesítő I, 62.

⁴⁾ Nyr. XIX, 164.

elhagyta a föld harcterét, míg ellenfele még egy fél évtizedig pusztította a neológia korcsait.

203. JOANNOVICS GYÖRGY 1890. dec. 1-én tartott fölolvasásában: „A végtelen kérdés“ ¹⁾ BALLAGinak értekezéseire felelve, mintegy összegezi az ortológia és neológia harcának eredményeit, igazságot osztva mindkét félnek. Hibásnak mondja, ha a KAZINCZY vezetése alatt végbement nyelv-gazdagítást, nyelv-bővítést össze-tévesztjük a nyelvújítással, neológiával, szófaragással. A neológia nem forradalom, mint BALLAGI véli, hanem egyszerű rendbontás; a nyelvtörvényeken elkövetett erőszak. A nyelv-bővítés eredményei nem azonosak a neológia tévedéseivel, s midőn SZARVAS ezeket irtja, helyesen cselekszik. Hogy az új ortológia első hevében túllőtt a célon, a dolog természetében van; de jótékony hatása nem tagadható. S ez a hatás nem is nyilvánul meg hirtelen, erőszakosan, hanem lassan, de folytonosan, s máris mind az irodalmi, mind a köznyelvben szép eredménnyel járt. ²⁾

Ugyanily értelmű SIMONYI cikke is: „A nyelvújítási vitához“, ³⁾ mely a nyelvújítás jogosultságáról való vitát tárgytalannak mondja; helyette két teendőjük van a nyelvművelőknek: a meg nem gyökerezett hibás alkotások irtása, és a nyelvújítás történetével való foglalkozás, melyet anyaggyűjtésen kell kezdeni. Ez a cikk voltaképp bevezetése egy nagyobb tanulmánynak: „A nyelvújítás és az idegenszerűségek“ (Akad. Értek. 1891), mely KAZINCZY idegenszerűségeit tárgyalja. Ezeket két főcsoportra osztja: szótaniakra és mondat-taniakra. Az előbbiek idegen szók és szóalakok használatában nyilvánulnak; az utóbbiak jelentéstaniak, midőn szórul-szóra fordítanak a helyett, hogy gondolatról gondolatra fordítanak; további szófüzési és mondatfüzési idegenségek, mikor az idegen nyelv szerkezeteit fordítják le. E mondattani idegenségek kimutatása a dolgozat tárgya.

A Nyelvőr és a Budapesti Szemle alkalom adtán még csipkedték egymást, ⁴⁾ csúfondáros versikék is jártak kézről kézre, ⁵⁾ de

¹⁾ Megj. Nyr. XX, 49, 97, 145, 193.

²⁾ Jegyzetben a nyelvújítás nevét és műszavait ismerteti és bírálja.

³⁾ 1891, Nyr. XX, 56.

⁴⁾ Pl. Nyr. XXI, 255; XXIII, 16, 72.

⁵⁾ GYULAI Arany Poétai receptjét parodizálta ortológus Írói recept címen; erre RAKOSI JENŐ felelt Költőnői vény-nyel, s egy Ortológus a paródia paródiájával; l. Nyr. XLIII, 431.

általában szünőfélben volt a harc; egy bizonyos határig elment mindegyik fél, teljes békét kötni azonban egyik sem volt hajlandó, mert ez megalkuvással járt volna; már pedig sem GYULAI, sem SZARVAS nem volt a megalkuvás embere.

SZARVAS GÁBOR 1890-ben következőképen fogalmazta meg a Nyelvőr, vagyis az ortológia álláspontját a neologizmusokkal szemben¹⁾: „A nyelvújításnak csak hibás alkotásait kárhoztatja. A helytelen alkotásokat jobb íróink kerülnek is már, csak néhány szó az (pl. elnök, titkár, eszme, jellem), a minek megtartását védik. Mint-hogy e szók annyira el vannak fogadva, hogy immár kiirthatatlanok: a nyelvészek nem küzdenek ellenük többé. Igazolni ezeket sem lehet, mert akkor fel lenne szabadítva a nyelvrontás, de tűrni fogják. Egyességet ajánl a Nyelvőr a szépíróknak ily módon: jövőre óvakodjék mindenki új neologizmusok behozatalától; a mult neologizmusai közül pedig megtartható az, melyre nézve a nyelvérzéknek semmi tudomása nincs, vagy homályos sejtelmek vannak, mert az ilyenek alkotását nem érezvén, nem vesztegetődik meg, hogy képükre hasonlókat alkosson; ezek olyan számba mennek, mint az idegen szók; de csak akkor tartandó meg az ily szó, a) ha az irodalom közszava, b) ha valóban hézagpótló s olyan fogalmat jelöl, melyre eddig nyelvünkben alkalmas szó nincsen. A megtartandókat jegyzékbe kell foglalni s nyilvántartani. Pótolthatatlanoknak azonban ezeket sem ismeri el, csak kiirthatatlanoknak, mert a nyelv tökéletes hangszer s kezünk hibája, nem hegedünké, ha csikorog“.

A mai nyelvtudomány felfogását, mely a rideg nyelvtani szempont kiegyezése a történeti felfogással, SZINNYEI JÓZSEF fejezi ki²⁾: „[vannak a nyelvújításnak olyan alkotásai], amelyekhez a nyelvérzék hozzászokott; ezek az irodalmi és köznyelvnek olyan elemeivé váltak, mint a hagyomány útján átöröklődött vagy a hagyományos analógiák szerint alakult szavak... Ezeket szentesítette a közszokás... A mostani nyelvérzék már nem ütközik meg rajtuk, nem talál bennük semmi szokatlant, semmi kifogásolni valót; egy szóval: ezek neki teljesen jó szavak.“

204. A nyelvújítás történeti vizsgálata. Megkezdődött a nyelvújítás egész nagy folyamatának történeti vizsgálata, eredményeinek tudományos rendszerezése. A szótörténeti vizsgálat

¹⁾ Akad. Értes. 1890, 83. lap.

²⁾ A magyar nyelv c. könyvében; 13. kiadás, 1926, 115. pont.

előbb mutatott fel eredményt. Már 1881-ben bocsát ki BUDENZ JÓZSEF aláírásával a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága egy fölhívást, a nyelvújítási adatok gyűjtése iránt.¹⁾ Ennek azonban aránylag kevés fogamatja volt. Voltakép csak egy tudósunk művelte a szótörténetet: SZILY KÁLMÁN, aki másfél évtizeddel utóbb újra megindítja ezt a munkát; „Nyelvújítási adatok gyűjtése“ c. cikkével (Nyr. XXV, 9.), rámutatván nemcsak tudományos jelentőségére és szükségére, hanem arra is, hogy igazságot kell szolgáltatnunk a nyelvújítóknak a nyelvújítás történeti szótárának megszerkesztésével, melyből ki fog tűnni, hogy két-három ezer törvénytelen alkotásukkal szemben, tízezer törvényest kell javukra írunk. A munkát azonban még ekkor is javarészt SZILY maga végezte; csak mikor 1902-ben megjelent Nyelvújítási Szótára (II. része 1908-ban), akkor indult meg az ő példáján e téren nagyarányú munkásság, mely azóta szótári és szótörténeti irodalmunknak külön ágává fejlődött. A NyÚSz. nemcsak vezetője lett e munkáknak, hanem valóságos ellenőre is; nélküle a nyelvújítás szótörténetében egy lépést sem tehetünk.²⁾

SZARVASZNAK 1895-ben történt elhúnyta után a Nyelvőr szerkesztését SIMONYI vette át, aki a nyelvújításnak főleg mondattani jelenségeivel foglalkozott. KAZINCZY idegenségeit tárgyaló értekezése után „Elévült hibák és látszólagos hibák“ c. akadémiai fölolvása³⁾ keltett új vihart, mely a tudomány sorompóin túl is terjedt. A „nyelvtények“ pártatlan szempontjából oly szókapcsolatokat is igyekezett igazolni és elévülteknek feltüntetni, melyek az idegen nyelvektől, de főképpen a főváros keverék beszédétől még meg nem zavart nyelvérzékét erősen sértették („el van utazva“). A keletkezett tolcsata sokszor igen élessé, sőt személyeskedővé is vált; a felelőtlen újságírás pedig már „az ortológia csődjét“ emlegette.⁴⁾ A Budapesti Szemlével való vitából keletkezett értekezés: „Még egy leszámolás a nyelvújítással“⁵⁾ ortológus színével nem bírta elhallgattatni a synkretismus vádját, melyet SZARVASZ GÁBORNAK meg nem alkuvó, makacs követői emeltek ellene.⁶⁾

¹⁾ Nyr. X, 97.

²⁾ Vö. a NyÚSz. bírálatait, TOLNAI Gy.: Nyr. XXXI, 511 és SETÁLA: FUF. Anzeiger. 1904; több elvi megállapítás.

³⁾ 1899, Nyr. XXVIII, 192, 292.

⁴⁾ Magyar Kritika III, 292.

⁵⁾ Nyr. XXX, 209, 257.

⁶⁾ Nyr. XLVIII, 182; NyK. XLV, 474.

SZARVAS elköltözésével az új ortológia és neológia harcai valójukban megszűntek. A nyelvművelés munkája, a hibák ellenőrzése és javítása azonban szüntelenül folyik. Nemcsak a nyelvtudományi folyóiratokban, melyekhez 1905-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv járult, hanem valamennyi tudomány szaklapjában. Egészséges purizmus magyar nyelven közvetíti a legújabb kor új eszméit, találmányait; minden szaknak, tudományosnak és gyakorlatinak egyaránt, megteremti magyar szaknyelvét, józanul kímélve az elkerülhetetlen nemzetközi szót és kifejezést, magyarral helyettesítve az elkerülhető idegent.¹⁾ A magyar nyelv kincsesbányája: a régiség, a népnyelv, bőven ontja az anyagot; a nyelv, a maga egészében pedig kifogyhatatlanul termi önmagából a szükséges szavakat, kapcsolatokat.

205. Szó pályázatok. Magyarító Szótár. Időről-időre szópályázatok igyekeznek egy-egy érthetőbb hiányon segíteni, ámbar rendszerint csekély sikerrel. Az 1810-i PUKY-BALLA-féle pályázat óta, mikor KAZINCZY a *szellem* és az *egyetem* szóval ajándékozta meg nyelvünket, vége-hossza nincs az ilyen kísérleteknek, melyek azt mutatják, hogy a közönségben mindig megvan a nyelv iránt való érdeklődés, s ezt különösen a napi lapok a maguk céljára ügyesen fel tudják használni. Ha nincs is számbavető eredményük, alkalmasok az érdeklődés felszítására, erősítik a nyelvtudatot. A laikus nyelvész kedés, mely ilyen alkalmakkor kis játékait űzi, bosszanthatja ugyan a szaknyelvészt, de semmikép nem ítélendő el. E pályázatok forrása rendszerint a fel-felbuzduló nemzeti érzés, mely nyelvi tisztaságra, purizmusra törekszik. A kisebbeket mellőzve csak a nagyobb arányúakat említjük. Ilyen volt az ezredév idejében a Jelenkor c. hetilap pályázata, mely először harminc igen gyakori idegen szót helyettesítő „ízléses szépen hangzó“ magyar szóra egy-egy arany díjat tűzött ki, majd a pályázatot még kétszer ismételte. Az eredmény az volt, hogy 378 pályázó szinte 2000 szóajánlattal jelentkezett, köztük VAJDA JÁNOS, a költő is, kiben egyéb hasonlóságokon kívül, megvolt nagybátyjának, VAJDA PÉTERNEK nyelvészkedő hajlama is, és utolsó művében: „Magyarság és nemzeti önrzet“,²⁾ mely utolsó cikkeinek gyűjteménye, hevesen kikel egyebek közt a terjedő nyelvromlás s az elburjánzó idegen szavak ellen. A Jelenkor szópályáza-

¹⁾ Vö. TOLNAI, Műnyelv, szaknyelv: MNy. XIX, 76.

²⁾ 1896; vö. Nyr. XXVI, 120. — KERESKES Gy. Vajda J. élete. 1901, 164.

tának azonban aránylag kevés volt a kézzelfogható haszna.¹⁾ Hat évvel később a Magyar Szó megismételte a kísérletet.²⁾ Legutóbb a Pesti Hirlap tűzött ki tíz közkeletű idegen szó megmagyarítására egy-egy millió papírkoronát.³⁾ Ezerkétszáz válasz mutatta a néhány szakemberen kívül a *sejditő*-k (a *laikus*-t helyettesíteni hivatott pályanyertes szó) nagy érdeklődését. Az ilyen pályázatoknál sokkal eredményesebb, ha az idegent helyettesítő új szót valamely hivatalfőnök, miniszter rendeletével kötelezővé teszi; így történt ez nálunk a honvédségnél; így tette németté a póstát STEPHAN póstaminiszter, aki ebben a munkájában a Deutscher Sprachverein segítségével élt.

Az egészséges nyelvtisztaságra való törekvés eredménye volt a Magyarító Szótár is. MADARÁSZ JÓZSEF, képviselő ugyanis 1897-ben felszólalt az országgyűlésen az elhatalmazó idegen szavak ellen. Erre WLASSICS GYULA közoktatásügyi miniszter felszólította az Akadémiát, állítson össze egy tájékoztató szójegyzéket. Így keletkezett a Nyelvtudományi Bizottság közreműködésével TOLNAI VILMOS szerkesztésében a „Magyarító Szótár, a szükségtelen idegen szavak elkerülésére” 1900 (második, tetemesen bővített kiadása 1928).

Némi tekintetben idetartozik a névmagyarosítás kérdése is, melyet minden oldaláról alaposan tárgyalt és névszótárral ellátott LENGYEL ZOLTÁN: Magyar Névkönyv-ében (Bp. 1917.).

III.

A nyelvújítás módjai a szókészlet bővítésében.

206. A szókincs gyarapításának áttekintésében figyelembe kell venni valamennyi módot, melyet a nyelvújítás követett. A vizsgálat alapjául azonban csak azok a szavak szolgálnak, melyek az irodalmi és a köznyelvben megmaradtak, és szókincsünknek ma már állandó törzséhez tartoznak; elesnek pedig azok, melyek egy-egy szertelen nyelvújítónk (PETHE, BUGÁT, VAJDA PÉTER, FIALOWSZKY) szeszélyének vagy elméletének köszönhetően kérészélű létüket. Tekintetbe jönnek tehát

¹⁾ Nyr. XXV, 135, 233, 242, 277, 322, 338, 540; XXVI, 115.

²⁾ Nyr. XXXI, 208.

³⁾ 1926, pünkösdi; az eredmény az aug. 29-i számban. Vö. MNy. 1926, 352; 1927, 57; Nyr. LV. 120, 147.

mindazok a szavak, melyekkel egy szerző az irodalmi, tudományos és köznyelvet egy bizonyos időpontban mint újakkal gyarapította; tehát nemcsak az új képzések, összetételek és hasonlók, hanem a kiavult s most újra felélesztett, továbbá a pusztán a nyelvjárások valamelyikében élő s most irodalmi és köznyelvivé tett stb. szavak is.

Nyelvújítási szó tehát minden olyan szó, mely egy író útján a nyelv fejlődésének bizonyos időpontjában mint új kerül az általános szókészletbe.

E szerint a nyelvújítás módjai: régi szavak felújítása, tulajdonnevek közszóvá tétele, tájszók általánosítása, idegen szavak honosítása, idegen szavak fordítása, összetétel, képzés, elvonás, csonkítás, az összetétel egyik tagjának önállósítása, rövidítés. Az alábbiakban csak a legjellemzőbb példákat soroljuk fel; a részletekre nézve Szily Kálmán Nyelvújítási Szótára I. függelékére utalunk.

207. (1.) Régi, elavult szavak felújítása, (tudatosan Gyöngyösi óta) *a)* azonos jelentéssel, pl.: *aggastyán, ajánlat, áradat, bakó, csín, dísz, dőre, év, fegyelem, hon, kegy, lomb, menet, ör, reg, szerkezet, tartalom, terem* (főnév), *vihar*. — *b)* módosított vagy megosztott jelentéssel, pl.: *agy* (cranium > cerebrum), *alkalom* (pactum > occasio), *állít* (stellen > behaupten), *báb* (játékszer > rovarbáb), *baj* (pugna > morbus), *börtön* (hóhér > tömlőc), *család* (háznép > familia), *dagály* (gőg > vízár > szóförlőség), *érték* (vagyon > becs), *folyam* (fluvius > cursus), *golyó* (testiculus > globus), *használ* (nützlich sein > brauchen), *hölgý* (menyét > úri nő), *hős* (fiatal > vitéz), *ív* (fegyver > papiros), *képez* (képzél > alkot), *kór* (melléknév > főnév), *másol* (változtat > utánoz), *pihen* (lélezkedik > nyugszik), *segéd* (segítség > segítő), *szalag* (kötelek > pántlika), *szén* (parázs > carbonium), *tér* (melléknév > főnév), *váz* (madárijesztő > csontozat).

208. (2.) Tulajdonnevek, különösen helynevek közszóvá tétele, mint régi szavak módosított jelentésű felújítása is ide tartozik. BARTZAFALVI újításai közt találjuk az első példákat, de közöttük több eset kétséges, pl.: *alag* (-út) < a pestmegyei Alag; *alap* < a fejérmegyei Alap (?); *előd* < Anonymus „Eleud“ vezére; *fegyvernek* < Fegyvernek Szolnok mellett; *gyarmat* < Balassa-Gyarmat; *lak* < *Széplak, Ujlak* stb.; *örs* < több helynevünk, vagy Örs vezér; *szerep* < Szerep Biharban (?); *tömör* < Tömör község Somogyban (?) ¹⁾

¹⁾ Vö. NyÚSz. helységnevek szó alatt; részben kétségesek: Nyr. XLI, 103, 257.

209. (3.) Tájszók általánosítása, köznyelvi és irodalmi szóvá tétele, különösen a költők kedvelt szóújítása, melyre Gyöngyösi mutat rá először; egyike a leggazdagabb forrásoknak. Többje módosított jelentéssel válik általánossá. Pl.: *avatkozik*, *ázalék*, *badar*, *barangol*, *betyár*, *bitó* (cölöp > hóhér és akasztófa), *bojtár*, *bozontos*, *buksi*, *burgonya*, *csalít*, *csapat*, *csokor* (virágbokréta és hurokba kötött szalag), *csupasz*, *doboz*, *érdes*, *évad*, *falánk*, *fejlík*, *folyondár*, *fűzér*, *góc* (tűzhely és központ), *gyér*, *hanyag*, *hullám*, *hulla* (lehulló valami és holttest), *huzat* (párnahéj és légvonat), *hüs*, *iker* (kettős ág és kettős gyermek), *inda*, *ipar* (melléknév > főnév), *kandalló*, *kelme*, *laza*, *meder*, *páholy* (szénarekesz > színházi rekesz), *pata*, *pete*, *poggyász*, *pongolya*, *ragasz*, *redő*, *renyhe*, *rikkancs* (csősz, pásztor > újságárús), *róna*, *sajnos*, *sejt* (ige), *silány*, *szegély*, *szikár*, *zamat*.

210. (4.) Idegen szavak hasonítása, magyaros hangzásúvá tétele, pl. *alagya* < elegia, *purgoma* < epigramma, *bálna* < balaena, *bankár* < banquier (+ár képző), *csilla* < scilla, *estély* < stílus, *pillér* < pilier, *rím* < rime, Reim, *gúla* < guglia; különösen gyakori a természetrajzban.¹⁾

211. (5.) Idegen szavak fordítása, különösen összetételek keletkeznek nagyszámban ily módon; pl.: *előítélet*: praecjudicium, *álláspont*: Standpunkt; *árfolyam*: Preiscourant; *becsár*: praetium aestimationis; *befolyás*: Einfluss; *dacára*: trotz; *szórakozik*: sich zerstreuen; *hangverseny*: concert; *kebelbarát*: Busenfreund; *kivonat*: extractum; *kirekesztőleg*, *kizárólag*: exclusive; *légyótt*: rendezvous, Stelldichein; *pincér*: Kellner; *ellen- és rokonszenv*: anti- és sympathia; *szárnysegéd*: Flügeladjutant; *üteg*: Batterie; *vaspálya*: Eisenbahn; — ide tartozik a nevek fordítása, pl. *Szilárd* < Constantinus, *Soma* < Cornelius, *Hajnalka* < Aurora, *Győző* < Victor.

212. (6.) Összetétel. A szóösszetétel egyik legtermékenyebb módja a nyelvújításnak. Él vele a nyelvszokás hagyományozta szabályos módon: tárgyas és jelzős előtagú összetett névszókban, tárgyas és határozós (igekötős) előtagú összetett igékben. Az igekötős összetételeket fölötte szaporítja a legkülönbözőbb árnyalatok kifejezésére. De gyarapítja szabálytalan módon is, idegen, kivált német mintára.²⁾ Ilyenek:

A) főnevek. a) az előtagban határozóragos főnév helyett

¹⁾ Vö. SZILY, Adalékok 358.

²⁾ Vö. BŰZÁS Gy.: Németes összetételek. Ny. F. 41.

ragtalan főnév; *álmójárás, bérkocsi, fogpor, rézmetszet, sétatob, zsebkönyv, vízcső, szemüveg*; az elsők FALUDIBAN: *zsebóra, karmadár*;

b) az előtag pusztá igető: *bírvágy, horderő, aszkór, fagyipont, forrpont, jármű, horderő, láteső, válpont, védasszony, láthatár, mértan, raktár, úter, röpirat, esernyő*; az elsők BENYÁK munkáiban: *írmű, csalvezér, kötsző*;

c) az előtag elvont (csonkított) igető: *büverő, dúvad, fekhely, menhely, rögeszme*; különösen BUGÁRÉK kedvelt összetétele;

d) az előtag főnév, -i vagy -s képzős melléknév helyett: *állam-pénztár, falóra, istenital, tűzjáték; borhordó, gyümölcskosár, tinta-üveg, halálcsend*. MÁRTON JÓZSEF szótáraiban jelentkeznak legelőbb nagy számban;

e) az előtag főnév, igenév vagy melléknév helyett: *játékszoba, varrásasztal, ajánlatlevél, írástoll*; FOLNESICH adja az első mintákat;

B) melléknévek határozós kifejezések helyett; a) előtagjuk főnév, utótagjuk -bő, -dús, -egyenlő, -ellenes, -erős-fukar, -hű, -ittas, -képes, -kész, -köteles, -mentes, -szegény, -teljes, v. -teli stb; pl. *vízibő, szellemidús, törvényellenes, jogerős, hűhű, gyönyörített, szolgálatkész, vérszegény, örömteljes*. Az első példákat erre is FOLNESICH adta;

b) utótagjuk igenév: *villámvakított, viharfüledt, örömrészketve, mennyköltve*, szintén FOLNESICH kezdőjük;

C) a) összerántása az összetételeknek az előtag, az utótag, vagy mind a kettőnek megcsonkításával (Már BARTZAFALVINÁL; BUGÁR különösen ezt nevezte *bekebelezésnek*): *csőr: cső + orr; császna: császár + korona; ébrény: ébredő + lény; higany: hig + anyag; indóház: induló + ház; könnyelmű: könnyű + elméjű; talaj: talp + alja; tanár: tanítás + árasztó; anyag: anyai + dolog (vö. materia); elnök: elől + ülnök; lég: levegő + ég; rovar: rovátkolt + barom; csipesz: csípő + eszköz; zongora: zengő + tambura*;

b) pusztán egymasmellé tett szavak egybefolyása: *delej < deléj < dél + éj; egyén: egy + én; jelmez: jel + mez*.

D) A legtermékenyebb elő- és utótagok: *kör-, köz-, kül-, külön-, lát-, mellék-, mű-, nép-, név-, nyelv-, ön-, ör-, ős-, pót-, rak-, rend-, sír-, sor-, szín-, tan-, táv-, tév-, túl-, utó-, ügy-, véd-, vég-, vegy-, vezér-, zár-; — -szerű, -szomj, -tár, -tan, -ügy, -vágy, -véd, -zár*.

213. 7. Képzés. Még az összetételnél is gazdagabb módja a szóalkotásnak. Eleinte szabályosan üzik a nyelvújítók, a hagyomány példái szerint, csak hogy egy-egy képzőt fölkapnak, s vele szokatlanul sok új, de helyes szót alkotnak (l. NYÚSZ. Függelék, a kedveltebb

képzők). Később, BARTZAFALVITól kezdve már szabálytalanul a képzőket eredeti rendeltetésükön kívül is alkalmazzák. Majd képzőket koholnak, azaz egy-két szónak egyező végződését képzőnek gondolva és neki külön jelentést és működést tulajdonítva, vele új szavakat alkotnak. Általában véve jellemző, hogy a képzők működését határtalanul kiterjesztik. A tő fogalma is teljesen határozatlan, különösen a zsidó grammatikától örökölt három hangból álló, egytagú *gyökér, gyök, törzsök*, elmélete miatt. Gyakran lehetetlen megállapítani a szó képzésmódját. Régi és új, teljes és csonkított, egyszerű és összetett szavak mintái és hatásai sokszorosán egybeszövődnek. A szócsináló tudatában homályosan ködlik valamely szócsoporthoz, melyből „megérzi” a gyököt, egy más csoport, melyben képzőt vél felismerni; a régiség szolgáltatja a holt, szunnyadó és bénult képzőket, melyek életre kelthetők és igazolhatják a többi képzést. Másféle szóalkotás is igazolásul szolgál sokszor; pl. a *kelme* szóból elvonják a *-ma*, *-me* koholt képzőt s alkotják vele az *érme*, *szakma*, *játszma*, szavakat, melyeket az *eszmél* igéből elvont *eszme* szó végével is igazolnak. A szócsinálók, szófaragók, szógyártók önkénye leginkább a képzésnek, minden hagyományt és szabályt mellőző módjaiban nyilvánul.

Az alábbiakban mellőzzük a legtöbb szabályos képzést, közülök csupán a legjellemzőbb kedvelteket említjük; a szabálytalanokat azonban lehetőleg bőven mutatjuk be.

A) Igéből ige: *-sz*t (minta: *maraszt, ébreszt*): *fogyaszt, mulaszt, meneszt, illeszt*; — *-kezik, -kozik* (minta: *feledkezik, adakozik*): *ajánlkozik, szórakozik, építkezik, segédkezik*; — *-g* (minta: *füstölg, szivárg*) alkalmas volt hosszú szavak szép rövidítésére, *hivalkodik > hivalg, társalkodik > társalg, leselkedik > leselg*; az ilyenekből kikövetkeztetett *-lg* képző nagyon termékennyé vált: *hízalg, érzalg, tisztelg, andalg, uralg, hivalg*; — ugyanilyen szép képzőbokr volt az *-ng*: *állong, borong, rajong, mereng, dereng, ömleng*.

B) Név szóból ige: *-ül, -ül* (minta: *kerül, fajúl*): *alakúl, alkonyúl, vonúl, élénkül, lelkesül, vegyül*; — *-ít*, határtalanul kibővült: *ábrándít, alakít, egyesít, egyénít*; — az *-s* végű melléknevekből képzett igéket: *világos-ít, fás-ít, csendes-ít, ékes-ít* a szótagolás így elemezte: *világo-sít, csende-sít* s ebből a nyelvérzék *-sít* képzőt vont el; evvel különösen FOGARASI ÉS KUNOSS képeztek sok igét: *mozgósít, fűsít*, különösen a *-szerű* utótagú melléknevekből: *népszerűsít, valószínűsít*; — *-mányoz, -ményez*: *adományoz, tanulmányoz, véleményez, kezdeményez*.

C) Igéből névszó: *-ékony, -ékeny* (minta: *mülékony, dülékeny*): *kártékony* (PÁZMÁNY) *jótékony* (TOLDY), *békkülékeny, engedékeny, mozgékony, tanulékony*; — *-asz, -esz* (minta: *eresz, tapaszt*): *torlasz, ragasz, szakasz*; — *-ály, -ély* (minta: *osztály, veszély*): *aggály, tartály, engedély, tekintély*; elvont többől: *beszély, erély, eszély, szentély*; — *-al* (minta: *fonal*): *vonat, húzat*; — *-alom, -elem* (minta: *rágalom, félelem*): *bántalom, szánalom, érzelem, védelem*; — *-(a)dalom, -(e)delem* (minta: *késedelem, nyugodalom*): *álladalom, forradalom, dörgedelem, irodalom, uradalom, társadalom, javadalom*; — *-dék* (minta: *töredék, szándék*): *álladék, csapadék, lövedék, záradék*; — *-lék* (minta: *toldalék, főzelék*): *adalék, függelék, roncsalék*; — *-cs* (minta: *kenőcs*): *dugacs, gyutacs, szivacs, tömecs*.

D) Névszóból névszó: *-cs* (minta: *kövec*): *uracs* (1788), *labdacs, rudacs, szögecs*; — *-lag-, leg* (minta: *múlólag*): *tömkeleg* (? , 1760); *belsőleg, külsőleg; emberileg, barátilag; aránylag, főleg; egyidejűleg*; — *-lagos, -leges: fölösleges* (1760), 1870-től bőven: *állítólagos, átlagos, esetleges, színleges*; — *-ias, -iatlan* (régebben: *uriás, udvariás*): *urias, uriatlan, udvarias, udvariatlan*; — *-ies, -ietlen: népies, légies, emberies, nőies; emberietlen; nőietlen*; — *-iség* (minta: *udvariság*): *emberiség, nemzetiség, eredetiség*; — *-ötlen: egyenlőtlen* (1645), *kedvezőtlen, felelőtlen*; — *-s* határozóból (minta: *különös, magános*): *általános, azonos, ellenes, együttes, otthonos*; — *-szerű* (minta: *aprószerű*): *számszerű* (1777), *célszerű, népszerű, gépszerű*.

E) A szabálytalan képzésmódok következőleg csoportosíthatók:

a) a tőhöz más működésű képzőt tettek, mint amilyen szabályszerűen járulhat: *-ály, -ély* igei névszóképző névszótőhöz: *szivély, ünnepély*; — *-ász, -ész* valamivel való bánást jelentő névszói képzőt általánosították; a régi *vadász, halász* után *gazdász, bölcsész, festész, építész, történész, költész* (-et); — *ilyenek még: okmány, jelvény, fölület, önkívület*.

b) kikövetkeztetett (csonka) tőhöz illesztettek képzőt: *figy-el, kegy-el; alk-ot; er-ény, er-ély, hev-ély, csom-ag, pam-lag, ag-ancs, eml-ény*.

c) névmásból, névtőből, igeiktőből és határozószóból képeztek új szót: *azon-os, ön-ös, ön-ző; ellen-zék, helyett-es, fölött-es, nélkül-öz; elő-ny, föl-ény, hátrá-ny, föl-zet, össze-g; bizony-lat, odá-z, alant-as, fen-ség, magán-os, rögtön-öz, otthon-os, ismét-el*.

d) képzőnek érzett szóvéggel (koholt képzővel) alkottak szavakat: *-a, -e* (minta: *csapa, kerge*): *hulla, inga, lenge, penge, zönge; bura*; — *-ag, -eg* (minta: *agyag, házag, nyereg ülleg*): *adag,*

szöveg, tömeg, üteg, köteg; anyag, jelleg, összeg; — -am, -em (minta: *folyam*; a nyelvújítási *kellem*, *csillám*, s a *futamik*-ből elvont *futam*): *állam*, *dallam*, *elem*, *érem*, *hajlam*, *illem*, *szellem*, *szólam*, *tartam*, *ütem*, *üzem*; *jellem*; — -any, -eny (minta: *arany*, *föveny*): *éleny*, *üteny*, *villany*; *alany*, *higany*, *horgany*, *sürgöny*; — -ány, -ény (minta: *kötény*, *legény* és a -mány, -vány-képzős szavak): *lény*, *tény*, *vény*, *nyitány*, *sétány*, *csalogány*; *fölény*, *hátrány*, *idény*, *példány*, *regény*, *talány*; — -ap, -ep (minta: *ülep*): *szelep*, *szerep*; — -ar, -er (minta: *agyar*, *meder*): *lovar*, *jogar*, *szemer*; *szivar*; — -ár, -ér (nem szlávból vett képző, minta: *madár*, *bogár*, *füzér*, *tündér*): *szakadár* (1802), *bankár*, *csatár*, *csillár*, *titkár*, *hordár*, *tűzér*, *fűzér*; *tanár* = *tan*(-t) *ár*(-asztó); — *c* (minta: *érc*, *góc*): *bohóc*, *élc*, *jegec*; — -ca, -ce (minta: *tálca*): *álca*, *mérce*; — -da, -de (minta: *kapta*, *palota*, *kaloda*, *csárda*): *tanoda* (1786), *uszoda*, *iroda*, *járda*, *zárda*, *nyomda*, *szálloda*; — -ék (minta: *akadék*, *fakadék*): *olvadék*, *illeték*, *jegyzék*, *járadék*, *származék*, *százalék*; — -enc, -onc (minta: *fürgenc*, *virgonc*, jelentésére utóbb a német -ling hatott): *ifjonc* (1787), *kedvenc*, *kegyenc*, *bérenc*, *tolonc*; — -ma, -me (minta: *elme*, *kelme* és a *szakmány*-ből elvont *szakma* 1787): *gyúrma* (1828), *érme*, *játszma*, *adoma*; — -nok, -nök (ezt sem érezték szláv képzőnek; minta a régi *udvarnok*, *pohárnok*, *tárnok*): *titoknok*, *tábornok* (1787), *tanácsnok*, *írnok*; *elnök*, *főnök*, *gondnok*, *mérnök*, *szónok*; — -ony, -öny (minta: *dögöny*-eg): *függöny* (1817), *előny*, *közlöny*, *mozdony*, *sürgöny*, *öltöny*; — -or (minta: *bátor*): *vidor* (1808), *kalandor*, *modor*; — -rd (minta: *csalárd*): *szilárd*; — -v (minta a nyelvújítási *elv* 1808): *érv* (1816), *terv*, *szerv*, *élv*; — -y volt a „lágyító betű“, melyet -l és -n végű tövekhez téve, alkottak új szavakat, miután néhány -nyos, -nyes végű szóból elvontak -ny végűeket; ezenfelül -ány és -ály végű szavak szolgáltak mintául: *általány*, *beszély*, *idény*, *sikoly*, *viszony*, *kétely*, *magány*, *talány*, *viszony*.

e) a szótagolás miatt az -at -et képzőhöz hozzáértették a fő végén lévő -l, -z hangot a *nevez-et*, *szó-zat*, *indul-at*, *felel-et-féle* szavakban és -lat, -zat képzőt következtettek ki belőle, mint a -sít igeképzőt; első művelőjük KOVÁTS JÁNOS (1746): *lábazat*, *szájazat*; így lett *domborzat*, *bohózat*, *homlokzat*, *közet*; *címlet*, *kereslet*, *üzlet*, *szigorlat*, *véglet*, *többlet*.

f) ragos szót vettek továbbképezhető tőnek: *kézbesít*, *szembesít*, *akolbulít*, *hátrány*, *száztóli*, *nagybani*.

214. 8. Elvonás vagy kikövetkeztetés. A gyök elmé-

letén alapú szóalkotás. Megindítója ADÁMI MIHÁLY 1763; teljes érvényben még CzF. I. 63. sk. A képzőnek vélt szóvég elhagyása után fennmaradt szórészt régi tőnek fogták fel, mely valamikor élő szó volt s föléleszthető (szendergő gyökér, régi szó); a képzőt pedig új szavak alkotására használták (l. d. pont). Így névszókából névszók az -s, -os, -es, -ös elhagyásával: *ármány, csend, dac, döllyf, düh, éd, egyen, ék, fész, figyelem, gyilok, hiány, idom, ildom, irtózat, izom, kaland, kellem, korcs, magány, pir, sáv, sérv, terep, torz, ür*; — az -ű, -ü elhagyásával: *dombor, gyönyör, iszony, könnyör, nyomor, szigor, szomj, szörny*; — -ban, -ben elhagyásával: *egyetem, hossz, heveny*; — -i elhagyása: *eldőd, némbor, parány*; — igékből névszók elvonása, vagyis igetőnek névszová való tétele, pl. az -odik, -kodik elhagyásával: *alkony, csavar, dudor, ficam, fohász, tusa, undor*; az -ozik, -ezik elhagyásával: *botrán(k), emlék*; — az -ik elhagyásával: *alkusz, áldáz, futam*; — a -d, -ad, -ed elhagyásával: *geny, ima, rag, sarj, senyv, szenv, szender, láz*; — a -z, -oz elhagyásával: *ábra, ábránd, arány, irány, futár*; — az -eg, -ag, -og elhagyásával: *kecs, mosoly, petty, sovár*; — az -r, -ér, -reg elhagyásával: *dics, isme, szende*; — a -t elhagyásával: *akasz, rekesz, szakasz, támasz, forrasz, óhaj, sóhaj, sikol(y), eskü*; — az -ít elhagyásával: *fintor, gyógy, kényszer, rém, tan* (BUGÁT: éptan 1830), *telep, vegy*; — az -l, -el, -ol, -ul, -ül elhagyásával: *eszme, szemle, számla, írka, firka, séta, vita, vizsga, boru, derü; érdek, henger, inger; bonc, gúny, kóbor, pót, varázs; csáb, csőd, tan, üde*; — a -lik elhagyásával: *áram, hám, rom, csillám, fém, íram*, (VÖ. SIMONYI NYF. XI.).

215. 9. Csonkítás, hasonlít az előbbi eljáráshoz, de nem más szófaj alkotását eredményezi; hanem a nagyon is hosszú szónak megrövidítését, mely a „förtelmes hosszúságú“ szavakat „szebbé, költőibbé“ teszi: *diadal(om), riadal(om), árny(ék), szemöld(ök), köpeny(eg), perc(enet), dag(anat), csermely(e), üdv(össég), remény(ség), suhanc(ár), balga(tag), cég(ér), cím(er), gyök(ér), cikk(ely), gép(ely), gyám(ol), köb(öl), gyengéd(en), erőd(e), bék(eség); ivadék* csonkításából és továbbképzéséből lett az *ivar*. (E pontban nyelvújítás és népnyelv néha találkozik; *tajtékből* az irodalom elvonta a *tajt*-ot, a népnyelvben is megvan a *tajtpipa*; *vakondokból* egymástól függetlenül mind a kettőben *vakond, vakond(-túrás)* lett.) Ugyanígy a csonkításhoz hasonló folyamat figyelhető meg a becéző nevek képzésében.¹⁾

¹⁾ VÖ. TOLNAI, Becézőnevek és nyelvújítás: MNy. XXIII, 174.

216. 10. Az összetétel egyik tagjának önállósítása: (nap-)kelet, (nap-)nyugat, kén(-kő), (lim-)lom, gór(-tyuk), (mende-)monda, nádor(-ispán), napló(-könyv), ön(-ként), (éj-, dél-)szak, tár(-ház), újdön(-új), zene(-bona), zűr(-zavar), (sok-)szoroz.

217. 11. Rövidítés, egy vagy több hangnak a szó belsejéből való kivetése által szintén „szépítő” eljárás: bizodalom > *bizalom*, birodalom > *biralom*, borzodalom > *borzalom*, győzelem > *győzelem*, gerjedelem > *gerjelem*, türelem > *türelem*, uradalom > *uralom*, álladalom > *állam*, vigadalom > *vigalom*, távolat > *távlat*, átálló > *átló*, ragadály > *ragály*, kételkedik > *kétkedik*, számkiüz > *számüz*, könnyűelméjű > *könnyelmű*, körület > *körlet*, növény > *növény*, haszontalan > *hasztalan*, nyughatatlan > *nyugtalan*, a -hatatlan, -hetetlen képző rövidítése -*hatlan*, -*hetlen* alakká pl. *vízhatlan*, *járhatlan*, *mérhetlen* stb.

218. 12. Különféle szempontok. A nyelvújítók gyakran arra törekedtek, hogy az új szó hangzásban hasonlítson az idegen szóhoz, melynek helyettesítésére szolgál, pl. anekdota: *adoma*, pojáca: *bohóc*, cigar: *szivar*, gnoma: *tanoma*, doktor: *tudor* (< *tud-úr*), zsendár: *csendőr*, witz: *élc*, controleur: *ellenőr*, embryo: *ébrény*, gladiator: *viador*, elementum: *elem*, wahlverwandschaft: *válrokonság*.

Sokszor egy-egy szó keletkezésében a legkülönbélebb okok érvényesültek. A rövidsége való törekvés az egyszerű szónak jobban kedvezett, mint az összetettnak, pl. a régebbi *erőmű* eltűnt a későbbi *gép* miatt. A költők és szépírók keresték a „szép” szavakat; ilyenek *borág*, *szerény*, *csalogány*, *hölgy*, *enyhe*¹⁾; — az -ng végű igék: *borong*, *mereng*; a *butyor*, *bugyor*, *bútor* tájalakok közül az utolsó állandósult meg. Ezért szépítik is a szavakat, *kedvély*-ből *kedély*, *botránk*-ból *botrány* lesz; a csonkítás és a rövidítés is a „szépítés”-t szolgálja. Kerülik a dísztelen képzeteket keltő szavakat: *babér*, az első szótag „konyhaszaga” miatt nem tetszik KAZINCZYNAK;²⁾ *szivar* a második szótag miatt a Honderűnek; a felújított *év* szó sokáig nem tetszik, mivel a nép nyelvén genyedséget tesz. A nyelvújítók sem bírják mindig kikerülni a rosszhangzást, kivál a -*nok*, -*nök* s a -*da*, -*de* képzős szavak sértik a fület; ezeket gúnyolja Nagy

¹⁾ GOMBOCZ Z. A magy. tört. nyelvtan vázlat. Jelentéstan. 1926. 14. §. — MOLECZ BÉLA, A nyelvújítás korának nyelvcsépítő törekvései. Szentesi realgimn. értes. 1928. — TOLNAI MNy. XV, 142; XVI, 38.

²⁾ Lev. IV, 137.

Ignác a Magyar Titkok c. regényében.¹⁾ Egy-egy szót egymástól függetlenül többször is csinálnak, pl. a *monda* szót (KÁLMÁR, DUGONICS, VERSEGHY ÉS KÁRMÁN; az *ivar*-t PÓLYA ,sexus', JÓSIKA ,ivoir' jelentéssel; az *okmány*-t PERECSENYI 1806-ban és egy ismeretlen szerző 1850 körül; a *dics* szót ADÁMI 1750-ben ,dicsőség', ARANY 1885-ben ,dicsekedés'²⁾ MADÁCH 1859-ben ,mennyei fény' jelentéssel.

Némely szónak lassan állapodik meg a jelentése, sokáig ingadozik: *engedély* (obedientia: concessio), *függöny* (pendulum, perpendiculum: Vorhang), *időz* (időt szab, halogat: időt tölt), *közöny* (publicus: neutralis), *nyomda* (typus: typographia), *osztalék* (divisio, páholy, osztási maradék, rubrica: dividenda), *szállítmány* (colonia: transport), *szerv* (fatum: organum), *társadalom* (collegium, casino, céh, egyesület: societas), *tény* (virtus: factum), *tömör* (regiment, törpe: compact). — Sokszor a szó alakja nem állapodik meg egyhamar, pl. *egyen*, *egymi*, *egyleg*, *egyed*, s *egyén*; *életmű*, *léleg*, *lényeg* és *szerv*; *szipa*, *szivola* és *szivar*. Vannak ma már ki nem deríthető keletkezésű szavak, sőt sajtóhibából származottak is, mint: *föveg*, *nemtő*: hibás olvasatból: *sirám*; a *minta* szót pedig a nyelvi rokonságon föllelkesült XVIII. századi írók ültetik át a lapp nyelvből SAJNOVICSNAK Demonstrációjából.

Ha a régi latin mondás szerint „habent sua fata libelli“ akkor még inkább mondhatjuk, hogy „a szavak sorsa viszontagságos és változatos.“

Irodalom. A folyóiratokban szerte található fejtegetéseken kívül, elvi jelentőségűek: Debreczeni Grammatica 1795, IX. rész és Tóldalék; TELEKI LÁSZLÓ, Esdeklés 1806, 23 §; TELEKI JOZSEF, Magy. nyelv. tökélt. 1821. 142; GÁTI ISTVÁN, Elmélkedés. 1821, 33—34 §; LOVÁSZ IMRE, Magy. nyelvúj. hibái, 1835, 45, 58; THEWREWK EMIL, Hely. magy. elvei, 1873, 68; IMRE SÁNDOR A magy. nyelvúj. 1873, 50, 77, 118; FOGARASI JÁNOS, Új szókról. 1875, 17, 24; TOLDY FERENC, Az új m. orthol. 1875, 7; IMRE SÁNDOR, Tanuls. 1876, 55, 87 94; BALLAGI MÓR, Brassai és a neol. 1876, 17; VOLF GYÖRGY 1877, Nyr. VI, 534; SZILY KÁLMÁN, A term. tud. műnyelv. 1878 SIMONYI ZSIGMOND, Antibarbarus, 46; JOANNOVICS GYÖRGY, Értsük meg. 1882, 16. SZILY KÁLMÁN, 1902. Nyr. XXXI, 571; Nyelvúj. Szótár. Függelék

¹⁾ II, 32; III, 71; vö. Nyr. XV, 369.

²⁾ Vö. MNy. XII, 87.

Eredmények.

219. Kerekszámban száz esztendőre tehetjük a nyelvújítás főkorszakát, azt a folyamatát, melynek neológus hullámhegyeit BARTCSAPALVI, KAZINCZY, BUGÁT, ortológus tetőpontjait a Debreceni Grammatika, a Mondolat és SZARVAS jelzi. E száz esztendő alatt a nyelvújítás része, oka és következménye is az egész nemzeti élet átalakulásának. A nyelvek történetében páratlan jelenség, mely az irodalom és a tudomány legmagasabb, s a népnyelv legalsóbb rétegeiben, a társalgó és köznyelv egészében éreztette átalakító, módosító hatását. Szótári tekintetben nyelvünk megbővült, gazdagodott, gyarapodott; a XIX. század új fogalmai, új eszméi új szavakat találtak; a régi szavak sokszorosan új jelentést kaptak. Az ortológia és a neológia harcai föltárták nyelvünk sok ismeretlen bányáját, s magában a nyelvben s a nyelvből a továbbfejlesztés sok új lehetőségét. Stílus tekintetében nyelvünk megtisztult, levetette az idegen nyelvek igáját, sokkal inkább, mint bármely más nyelv. Egyben meg is szépült, hangzatossá, símulékonnyá vált. Kifejezéseiben, szó- és mondatfűzésben változatos, sokszínű, árnyalatokban gazdag, kész bármely tartalomhoz illeszkedni, bármely műfajhoz alkalmazkodni, „hív, kész és tetsző magyarázója annak, amit a lélek gondol és érez“, aminek KAZINCZY óhajtott és remélt. Alkalmas a legelvontabb tudomány fejtegetéseire; az érzés, gondolat és képzelet leggyengédebb és legesapongóbb művészi előadására. Nincs sem a külső, sem a belső világnak olyan mozzanata, melynek, amennyire emberi beszéddel lehetséges, mai nyelvünk hű tolmácsa ne lehetne. Nincs a világ művelt nyelveinek olyan termése, melyet a magunk nyelvére híven le ne fordíthatnánk. S mind ez az óriás átalakulás és fejlődés a nélkül történt, hogy más nyelvvel elegyedett s eredeti jellegéből kivetkőzött volna. Nem vált be az ortológusok aggodalma, kik attól féltették nyelvünket, hogy az újítás kiforgatja valójából, idegenné, érthetlenné, zűrzavarossá teszi; nem a neológusoké sem, hogy az ortológia visszaveti az egyhangú laposság, a pórias bárdolatlanság állapotába. „Tüzes neologusok és tüzes orthologusok“ fáradtak a nyelv ügyéért. Az egyéneknek sokszor egymással ellentétesnek látszó munkáját a nemzeti lélek egysége kiegyenlítette és egybeforrasztotta.

220. Szemelvények a nyelvújítás szókészletéből. A Nyelvújítási Szótár két kötete kereken tizezer új szóról számolt be; ez nyolc százaléka legnagyobb szógyűjteményünk, a Címszótár

anyagának. A nyelvújítás új szókapcsolatainak, kifejezéseinek teljes gyűjteménye még nincsen megírva. Hogy pusztán a szókészleti szaporulatról némi képet adjunk, tárgyi csoportokban felsoroljuk csak a legjellemzőbb szavak egynehányát, melyek a nyelvújítás nélkül ma nem volnának meg irodalmi és köznyelvünkben:

1. Állami és hivatalos élet: *alispán, alkotmány, állam, becikkelyez, belügy, beperel, betábláz, birtokol, birtokos, bitó, bitorol, bizottság, biztos, bűn(-tett, -jel, -társ, -ügy, -tény), díjnok, döntvény, egyezmény, ellenőr, ellenzék, elnök, előirányzat, engedély, eskü, fegyház, fivér és nővér, fogadalom, fogyasztási adó, folyamodvány, forradalom, földművelés, föllebbez, fölöttes, főnök, független, gyakornok, gyám, hagyaték, haszonbér, hatály, határozat, hazafi, helyettes, hirdetmény, hitelesít, hivatalnok, hon, igény, illeték, írnök, iroda, javadalom, jegyzék, jog, kellék, képviselő, képzettség, kezel, kinevez, kisebbség, kormányzat, költségvetés, köztársaság, leirat, méltányol, módoszat, nádor, nyugdíj, okirat, rendelet, segély, szabadelvű, szembesít, személyzet, titkár, törvénycikk, uralom, utasít, ügyész, ügyvéd, váltság, zsarnok.*

2. Leiki élet: *ábránd, ádáz, aggály, állít, általános, ámulat, ármány, átszellemül, azonos, becsvágy, benyomás, bírál, bizalom, bölcsélet, bűvár, buzgalom, csáb, csalódik, célszerű, céltudatos, dac, dics, dölyf, dőre, düh, egyed, egyén, élc, elmélet, előny, elv, érdek, eredmény, érv, érzék, érzelem, érzet, észlel, eszme, eszmélet, eszmény, figyelem, fogalom, fölény, gúny, gyász, gyönyör, hajlam, hangulat, ihlet, ima, inger, jelleg, jellem, kedély, kegy, kellem, képzelet, képzet, komoly, következetes, közöny, lángész, lelkiület, lényeg, magány, műveltség, nemtő, nézet, önző, őszinte, ölet, rendszer, részvét, rögeszme, sajáttság, siker, szabály, szellem, szemlélet, szenvedély, szerény, tan, tanár, tekintély, tény, terv, tétel, tudat, üde, üdv, vágy, vélemény.*

3. Testi élet, szemlélet: *ábra, adag, adat, alak, alap, alkat, állomány, állvány, anyag, áram, arány, átló, báj, bura, csavar, derékszög, dugattyú, egyenlet, egyensúly, élelem, emeltyű, étvágy, fagyalt, fajsúly, fok, folyadék, fölület, függőleges, függvény, gép, golyó, gömb, görbület, gúla, gümö, gyógy-, gyök, haladvány, halmoz, hanyados, hasáb, hatvány, henger, hőmérő, hulla, ideg, idom, inga, ivar, izom, járvány, kén, képlet, kitevő, kórház, köb, körülmény, kör, kúp, látvány, láz, lég, lemez, lény, méret, mérleg, mérnök, mértan, mozzanat, műtét, oldat, parány, perc, pete, ragály, részlet, rezgés,*

sav, semleges, számjegy, szelep, szerv, tárgy, tér, tömeg, ür, vegytan, vihar, villany, visszhang, vonal.

4. Művészet: billentyű, dallam, dalnok, egyhangú, futam, gordonka, hangnem, hangol, hangverseny, hangzat, karnagy, nyirettyű, nyitány, összhang, szólam, ütem, zene, zongora; — díszlet, fölvonás, függöny, jelenet, karzat, páholy, szerep, színész, taglejtés, vígjáték; — csetel, fénykép, festmény, festői, képtár, keret, könyomat, mellkép, metszet, minta, művészet, nyomat, rajz, színezet, szobor, szobrász, távlat, vázlat.

5. Irodalom, nyelv: adoma, beszély, betürend, bohóc, bohózat, bűvár, csattanós, cselekvény, cikk, címlap, dagály, dal, előfizet, folyóirat, füzet, irodalom, költemény, költészet, költő, könyvészet, könyvtár, kötet, lap, monda, napló, nyomda, pályadíj, példány, regény, rím, szemle, szónok, szöveg, tárca, történelem, újság, vezércikk; — alany, állítmány, bővítmény, főnév, hangsúly, helyesírás, írat, ív, magán- és mássalhangzó, melléknév, mindenki, mondat, névelő, nyelv-járás, -művelés, -ör, -tan, rag, rendhagyó, szó-kötés, -rend, -tag, -tár, táj-szó, zönge.

6. Kereskedelem: alkusz, állomás, általaný, árfolyam, áthozat, bankár, bankjegy, becsár, bérkocsi, bérlet, bizomány, biztosít, bőrönd, csempészet, csomag, csőd, cég, cikk, cím, cukrász, díj, egyenleg, engedmény, érték, esedékes, forgalom, fődözet, gyár, hátralék, hiány, hitel, ipar, járadék, jelzálog, kamat, kelme, kereskedelem, kereslet, készlet, kockázat, könyvel, kötvény, különbözet, lettár, leszámítol, letét, nyeremény, nyugta, osztalék, óvadék, összeg, pénztár, raktár, részvéný, sorsjegy, szabadalom, számla, szövetkezet, tartalék, telep, termény, többlet, tőke, tönk, törleszt, tőzsde, utalvány, ügynök, üzlet, vagyon, vállalat, váltó, vasút, zárlat.

7. Katonaság: alantas, csapat, csatár, csatatér, csendör, diadal, egyenruha, ellenfél, ezred, fegyelem, fegyverszünet, főhadnagy, gyakorlat, gyalogság, győzelem, had-, hadastyán, hadjárat, harcias, hátrál, helyőrség, hidász, honvéd, hős, irány, jelentkezik, jelszó, kard-bojt, karhatalom, küzdelem, laktanya, levente, lovasság, lövész, menetel, mozgósít, ostromállapot, osztag, örs, örség, parancs, párhaj, penge, rendjel, rendör, rokkant, szerel, tábornok, terep, térkép, testör, tiszteleg, tiszti kar, táboroz, torlasz, törzs, tusa, tüzér, újonc, utász, üteg, vérmező, vezényel, vezérkar, zsandár.

8. Mindennapi élet, társaság: bók, botrány, család, csárdás, delnő, divat, egyesület, egylet, estély, feszélyez, fodrász, fogat,

főveg, gondoz, hölgy, járda, játszma, jótékony, kacér, kaland, kelengye, kényelem, kortárs, közélet, lakoma, légyott, lelkész, létezik, mellény, mez, modor, nagysád, nemzedék, őszeres, öltöny, ön, pincér, poggyász, pongyola, pontos, szalag, találka, társadalom, társalog, testület, udvarias, uracs, úrhölgy, úrias, vigadó, vigalom, viganó.

9. *Építkezés* (vö. 3. alatt): *csillár, doboz, dombor, emelet, emlék, homlokzat, kövezet, középület, lábazat, lak, lépcsőzet máglya, oszlopszat, pamlag, pillér, rom, roncs, szentély, tala, terem, tömkeleg.*

10. *Természet*: *agancs, agy, alkony, állat kert, -sereglet, -világ, arc, árny, ásvány, bálna, boncol, ború, csalit, csalogány, csáp, cseppkő, csermely, csontváz, csökevény, cickány, delej, délkör, délszaki, derű, dugvány, ég-alj, -gömb, -hajlat, -öv, -táj, egyenlítő, együtthető, elem, emberiség, erjed, év, fény, föld-gömb, -rajz, füvész, gáz, halánték, hímor, hullám, lomb, naptár, nefelet, növény, ormány, repkény, rovar, sarj, sejt, sivatag, szírom.*

11. *Nevek*: *Aranka, Benő, Bódog, Döme, Ede, Ernő, Etelka, Frigyes, Győző, Hajnalka, Manó, Rezső, Szende, Szilárd, Vidor; — Lipcse; — angol, bajor, dán, francia, orosz, orosz, svéd.*

Hogyan beszélünk és írunk ma, ha mindezeket törölnünk kellene szótárunkból?

